

LUND UNIVERSITY

Arbetets och försörjningens utmarker

de Wit Sandström, Ida; Olofsson, Magnus; Karlsson, Tobias; Ottosson, Mikael

2024

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
de Wit Sandström, I., Olofsson, M., Karlsson, T., & Ottosson, M. (Red.) (2024). *Arbetets och försörjningens utmarker*. Makadam förlag.

Total number of authors:
4

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

REDAKTÖRER

Ida de Wit Sandström

Magnus Olofsson

Tobias Karlsson

Mikael Ottosson

MAKADAM

ARBETETS OCH FÖRSÖRJNINGENS UTMARKER

Arbetets och försörjningens utmarker

ARBETETS OCH FÖRSÖRJNINGENS UTMARKER

REDAKTÖRER

Ida de Wit Sandström

Magnus Olofsson

Tobias Karlsson

Mikael Ottosson

MAKADAM

MAKADAM FÖRLAG
GÖTEBORG · STOCKHOLM
www.makadambok.se

Tryckt med bidrag från

Elisabeth Rausings minnesfond
Stiftelsen Konung Gustav VI Adolfs fond för svensk kultur
Kungliga Patriotiska sällskapet
Längmanska kulturfonden
Per Anders och Maibrit Westrins stiftelse
Åke Wibergs stiftelse

Arbetets och försörjningens utmarker
© författarna och Makadam förlag 2024
Illustrationer: Cecilia Fredriksson
Tryck: Bulls Graphics, Halmstad 2024
PDF ISBN 978-91-7655-495-1

Innehåll

<i>Förord</i>	7
MIKAEL OTTOSSON	
<i>1. Försörjningens utmarker</i>	11
En introduktion	
MAGNUS OLOFSSON, TOBIAS KARLSSON, IDA DE WIT SANDSTRÖM OCH MIKAEL OTTOSSON	
<i>2. Att finna en försörjning i och bortom arbetsmarknadens utmark</i>	35
Stockholm 1740	
KATHRYN E. GARY, JAKOB MOLINDER OCH CHRISTOPHER PIHL	
<i>3. Hur krogen blev kontrollerad</i>	55
Krögaryrket 1731–1832	
PAUL BORENBERG	
<i>4. I arbetskraftslagstiftningens utmarker</i>	73
Ett urbant proletariat i Malmö år 1800?	
LARS EDGREN	
<i>5. Att slita – eller stjåla – för brödfödan?</i>	93
BONNIE CLEMENTSSON	

6. <i>Fagerlunds tyska resa – eller att anställa någon annan för att arbeta</i>	115
MIKAEL OTTOSSON	
7. <i>Att tilltala okända män</i>	135
Försörjning på marginalen ca 1860–1950	
YVONNE SVANSTRÖM	
8. <i>Amatörideal och arbete i 1940-talets svenska idrott</i>	155
BJÖRN LUNDBERG	
9. <i>Varvens grågubbar</i>	175
En anomali i rekordårens Sverige	
TOBIAS KARLSSON	
10. <i>Ett liv utanför ekorrhjulet</i>	193
Om frivillig enkelhet, livsstilsföretagande och mammaprenörer	
IDA DE WIT SANDSTRÖM	
11. <i>Yrkesfiskare i och på marginalen</i>	211
Fiske, hummersafaris och snöskottning	
MALIN ANDERSSON	
12. <i>Normbrytarnas roll i framtidens historia</i>	233
ANNA-CARIN FAGERLIND STÅHL OCH CHRISTIAN STÅHL	
<i>Författarpresentationer</i>	251

Förord

MIKAEL OTTOSSON

Denna antologi handlar om människor i Sveriges förflutna och nära nutid som tvingats till eller valt alternativa former för försörjning. Det är med andra ord försörjning snarare än arbete som står i centrum för författarnas tankar. Man kan givetvis fråga sig varför. En inte oväsentlig poäng med begreppet försörjning är att det dels har en vidare betydelse än arbete, dels ger de människor vi diskuterar en tydligare position som aktörer. Hur vi försörjer oss är inte riktigt samma sak som vad vi arbetar med!

Antologin har producerats inom ramen för forskningsprojektet Historisk arbetslivsforskning (HALF). Det var ett tvärvetenskapligt projekt med forskare från olika discipliner som har en sak gemensamt – ett intresse för arbete, arbetsliv och människans förändrade villkor. Det är inget nytt i sig. Forskare från skilda discipliner och ur olika perspektiv har länge studerat hur arbetslivet förändras av processer som digitalisering, globalisering, produktionens ökade tjänsteinnehåll och ökade krav på individers och organisationers flexibilitet. Samtidigt har det många gånger saknats gemensamma, tvärvetenskapliga sammanhang för vetenskapliga möten. För HALF har arbetet med den här antologin fungerat som ett sådant.

Arbete är ett begrepp som är svårt att definiera. Å ena sidan har vi

det snäva arbetsbegreppet där arbete likställs med lönearbete, å andra sidan det vida arbetsbegreppet där näst intill all mänsklig verksamhet inkluderas. Det snäva arbetsbegreppet har kritiserats för att det exkluderar stora delar av människors försörjningsinriktade aktiviteter medan det vida arbetsbegreppet kritiserats för att vara analytiskt meningslöst. Den bakomliggande tanken med denna antologi är att det kan vara fruktbart att diskutera vad som inte är arbete. I stället för begreppet arbete samlades vi kring begreppen *försörjning* och *utmarker*. Det teoretiska problemet kring definition och gränsdragning är förvisso inte löst, men vår förhoppning är att antologibidragen kan bidra till nya tankar och perspektiv.

HALF inrättades år 2019 som ett av sju strategiska initiativ på Campus Helsingborg med syftet att skapa en ämnesövergripande plattform för forskare att utveckla tvärvetenskaplig, historiskt inriktad forskning, utbildning och samverkan inom arbetslivsområdet. Denna antologi har blivit möjlig tack vare Campus Helsingborgs finansiering av HALF samt genom tryckbidrag från Elisabeth Rausingss minnesfond, Stiftelsen Konung Gustav VI Adolfs fond för svensk kultur, Kungliga Patriotiska Sällskapet, Längmanska kulturfonden, Per Anders och Maibrit Westrins stiftelse och Åke Wibergs stiftelse. Tack också till historikern Joachim Östlund som varit behjälplig i sökandet av tryckbidrag, etnologen och akvarellisten Cecilia Fredriksson som illustrerat boken och historikern Lars Edgren som läst och kommenterat inledningen.

1. Försörjningens utmarker

En introduktion

MAGNUS OLOFSSON, TOBIAS KARLSSON,
IDA DE WIT SANDSTRÖM OCH MIKAEL OTTOSSON

Alla människor behöver en försörjning. För de flesta innebär det och har historiskt sett inneburit att de behövt arbeta, arbeta för att få mat på bordet, kläder på kroppen och tak över huvudet. De flesta friska människor i vuxen ålder som har levat eller lever har lagt hälften av sin vakna tid eller mer för att försörja sig själva och sina närmaste. Sett ur den synvinkeln är mänsklighetens historia till stor del arbets och försörjningens historia.

Men med vad, på vilket sätt, i vilka sociala former, och hur mycket människor har arbetat har varierat genom årtusendena. Det har inte varit och är inte samma sak för en jägare-samlare, en neolitisk, eller för den delen modern, bonde, en fabriksarbetare, en slav på en plantage eller en sjuksköterska av idag, vare sig i termer av hur arbetet har sett ut eller vilka föreställningar som omgärdat det. För varje tid och varje samhälle har sina normer och ideal om hur folk förväntas försörja sig och vad som räknas som ett riktigt arbete. Och där det finns normer finns det också normbrott, personer som utmanar rådande föreställningar. Dessa normbrytare befinner sig, kan man säga, i försörjningens utmarker, på eller utanför gränsen för det socialt och kulturellt accepterade.

Normbrytare hade länge en undanskymd roll i den arbetarhisto-

riska forskningen, liksom i den moderna arbetslivsforskningen. På senare tid har emellertid försörjningens utmarker fått större uppmärksamhet, inte minst till följd av det växande intresset inom forskningen för genus och etnicitet och den ökade utbredningen av otrygga anställningar.¹ Den här antologin syftar till att fördjupa diskussionen – och väcka nya frågor – om alternativa försörjningsformer både då och nu genom att utforska grupper och enskilda personer som överskridit de normativa gränser som omgärdat arbete i Sverige från mitten av 1700-talet och fram till idag.

Bidragen i boken kretsar kring frågeställningar som: Vilka har valt att försörja sig utanför den normativa mittfåran och hur har deras försörjning sett ut? Vad säger deras val av födkrok om normer kring arbete och försörjning? Vilka konsekvenser har deras val fått för dem själva som individer och för samhället i stort?

Genom att undersöka konkreta fall – bland annat tjuvar vid mitten av 1800-talet (se kapitel 5), efterkrigstidens ”grågubbar” (se kapitel 9), dagens digitala mammaprenörer (se kapitel 10) – synliggör och undersöker boken hur dessa normer har sett ut och förändrats. Genom att diskutera försörjningens historiska normativa gränser vill boken väcka frågor både om idag och om framtiden. Både Björn Lundbergs professionella löpare (kapitel 8) och Mikael Ottossons Tysklandsresande entreprenör (kapitel 6) överskred sin samtids förväntningar, men skapade också en ny framtid. Tillsammans illust-

1. Trige Andersen, Nina, Kristjánsdóttir, Ragnheiður, Neunsinger, Silke, Peterson, Pete, Vilhelmsson, Vilhelm och Østhus, Hanne, ”Longer, broader, deeper, and more personal – the renewal of labour history in the Nordic countries”, *Scandinavian Economic History Review* 72:2 (2024) s. 109–125. För exempel på forskning om normbrytare som utmanare av den manliga familjeförsörjarnormen eller kvinnor som gett sig in i manligt kodade yrken se t.ex. Wegerman, Leif, *Försörd av sin hustru: Genus, folklig praktik och medborgarskap i arbetslöshetshjälpen 1921–1939* (Stockholm 2008) samt Trosell, Aino, *Varvsslammer* (Göteborg 2021). För historiska perspektiv på kvinnlig respektive manlig prostitution se Söderblom, Tomas, *Horan och batongen: Prostitution och repression i folkhemmet* (Stockholm 1992) och Sörensen, Thomas, *Det blänkande eländet: En bok om Kronprinsens husarer i sekelskiftets Malmö* (Malmö 1997).

rerar och tydliggör våra exempel att vår tids normer – oavsett hur starkt vi omfamnar dem, och hur självklara de tycks oss vara – inte är av naturen givna, utan historiskt betingade och tillfälliga.

Arbete och normer

”Arbete”, skriver ekonomisk-historikern Maths Isacson, ”är en social och kulturell aktivitet”.² Det är också en målinriktad verksamhet: människor arbetar för att uppfylla behov, som kan vara både kroppsliga och existentiella. Grundläggande är dock behovet att försörja sig och sina närmaste.³ Alla måste inte ha ett arbete, men alla måste ha en försörjning, vare sig det nu är genom lönearbete, egenarbete, offentliga bidrag eller som rentier.⁴

För mer eller mindre alla av vår art handlade arbete från det att vi uppstod för runt 300 000 år sedan och fram till den neolitiska revolutionen för 12 000 år sedan till stor del om att fiska, jaga och samla. Med jordbrukets uppkomst uppstod andra sätt att arbeta, med jordbruk förvisso, men också med hantverk, administration, religion, krig. Förändringen har fortsatt i takt med att de mänskliga samhällena har blivit alltmer komplexa. Med tiden har arbetet också

2. Isacson, Maths, *Industrisamhället Sverige: Arbete, ideal och kulturarv* (Lund 2007) s. 175. Se även t.ex. Grint, Keith, *The sociology of work: An introduction* (Oxford 2005) s. 6–7; Lucassen, Jan, *The story of work: A new history of humankind* (New Haven och London 2021) s. 3–4; Ågren, Maria, ”Conclusion”, i Ågren, Maria (red.), *Making a living, making a difference: Gender and work in early modern European society* (Oxford 2017) s. 205.

3. Karlsson, Jan Ch, *Begreppet arbete: Definitioner, ideologier och sociala former* (Lund 2013) s. 140; Sandberg, Åke, ”Arbete och välfärd – en introduktion”, i Sandberg, Åke (red.) *Arbete & välfärd: Ledning personal och organisationsmodeller i Sverige* (Lund 2019) s. 15; Ågren (2017) s. 205, 218. Arbete har genom åren definierats på otaliga sätt. Se Dahlqvist, Hans, ”Varför ska vi arbeta? Ett idéhistoriskt perspektiv på synen på arbete”, i Ennerberg, Elin och Gladoić Håkansson, Peter (red.), *Plats för vem? Om arbetets inkludering och exkludering* (Lund 2022) s. 95; Karlsson (2013).

4. Se vidare Isacson, Maths, *Vardagens ekonomi: Arbete och försörjning i en mellan-svensk kommun under 1900-talet* (Hedemora 1994) s. 14.

blivit alltmer specialiserat och försörjningsformerna alltmer varierade.⁵

Bakom det myller av arbeten som har funnits och finns idag döljer sig dock ett relativt litet antal arbetsformer eller arbetsrelationer, alltså sätt att organisera arbete. Tvångsarbete i form av livegenskap eller slaveri har historiskt sett varit vanliga, men någon livegenskap förekom inte inom Sveriges gränser under den tid den här boken avhandlar, från mitten av 1700-talet och fram till idag, och slaveri endast på den lilla kolonin S:t Barthélemy fram till 1847.⁶

Det är därför egentligen endast två arbetsformer som är relevanta här. Den första av dessa är egenarbete, alltså arbete utfört av människor som äger både sin arbetskraft och sina produktionsmedel. Egenarbete var det ursprungliga arbetet, det som idkades bland fiskare-jägare-samlare under större delen av mänsklighetens historia, men det var också det gamla förindustriella samhällets bönders och hantverkares arbete. Historiskt sett har mycket av detta arbete utförts inom ramen för en familj eller ett hushåll. Den andra arbetsformen är lönearbete, vilket innebär att sälja sin arbetskraft till någon annan mot ersättning. Det är ett sätt att försörja sig på som i vår del av världen under det sista seklet har fått en så självklar plats – blivit ett slags norm – att det i vår kultur närmast har blivit synonymt med arbete. Om egenarbetet fick stå tillbaka för lönearbetet under 1900-talet så har det på 2000-talet fått en renässans i skepnaden av den frilansade entreprenören som förverkligar sig själv med hårt arbete eller den prekäre arbetaren som hankar sig fram från gig till gig.⁷

5. För en översikt över det mänskliga arbetets historia se Lucassen (2021); Suzman, James, *Arbete: En historik över vad vi gör med vår tid*, övers. Erik MacQueen (Stockholm 2021).

6. För tendenser till livegenskap vid ett gods i Skåne under 1600- och 1700-talen se Olsson, Mats, "Att icke understå sig att lämna sina hemman... Om bondeklassens frihet och adelns dominans i Skåne", *Historisk Tidskrift* 121:1 (2001) s. 5–28.

7. Karlsson (2012) diskuterar arbete utifrån begreppet arbetsformer, se s. 8–9, 20, 31, 61–67, 75–83; Lucassen (2021) gör det utifrån begreppet arbetsrelationer, se s. 4–14.

Normer är sociala, eller kulturella om man så vill, de är regler och förväntningar på mänskligt beteende och anger hur människor bör uppträda eller utföra saker.⁸ En norm om arbete eller försörjning pekar alltså ut vad som är ett acceptabelt respektive mindre acceptabelt sätt att arbeta eller försörja sig på i ett givet mänskligt sammanhang, något som människor behöver förhålla sig till vare sig de väljer att följa dem eller bryta mot dem. Vissa bryter mot normerna för att de inte har något val, andra för att de lockas av förtjänstmöjligheter, har lust, är nyfikna eller för att de inte ser de normativa gränserna.

Sett i ett historiskt perspektiv är det tydligt att normer om arbete och försörjning är föränderliga och omstridda. Vad som ses som moraliskt tveksamma eller förkastliga sätt att försörja sig på varierar mellan olika samhällen och grupper – och förändras över tid. Under den tid denna bok spänner över har det funnits mer eller mindre officiella eller officiösa normer sanktionerade av statsmakten, instiftade i lagar och förordningar, förankrade i kyrkans religiösa eller nyliberalismens sekulära ideologi. Samtidigt har vanligt folk – bönder och bondmoror, pigor och drängar, fabriks- och välfärdsarbetare – haft sina föreställningar och dessa har inte nödvändigtvis varit desamma som överhetens. Ta till exempel folkliga föreställningar om gällares, rackares, häst- och bilhandlares moraliska kvaliteter. Eller ordet ”krämare”, laddat med negativa konnotationer kopplade till att arbeta med att sälja saker, något som handlare även idag måste förhålla sig till.⁹

Moraliska aspekter på försörjning handlar ofta om *vad* man arbetar med. Men det handlar också om *hur* man arbetar. Att luras och att fuska är inte acceptabelt, det gäller att vara respektabel och skötsam, att dra sitt strå till stacken, att hålla måttet, att göra rätt för sig, att

8. För en diskussion om normer se t.ex. Hydén, Håkan och Svensson, Måns, ”The concept of norms in sociology of law”, *Scandinavian Studies in Law* 53 (2008) s. 15–32.

9. Kaijser, Lars, *Lanthandlare: En etnologisk undersökning av en ekonomisk verksamhet* (Stockholm 1999); Sandström, Ida de Wit, *Kärleksaffären: Kvinnor och köpenskap i kustens kommers* (Göteborg och Stockholm 2018).

inte ligga andra till last för att inte drabbas av sina jämlikars moraliska fördömande – mängden talesätt säger något om hur viktigt detta har varit och alltjämt är i folkliga föreställningar. Det har dessutom alltid funnits en stark normativ gräns kring att njuta frukterna av andras arbete, alltså att snylta. Men det kan också vara normativt utmanande att arbeta för hårt: nåde den som jobbar så att ackordet för andra drivs ner, för att ta ett modernt exempel.¹⁰

Normer om försörjning och arbete, både överordnade och underordnade grupper, har i mer eller mindre alla kulturer haft en könad karaktär: visst arbete räknas som manligt, annat som kvinnligt.¹¹ På samma sätt har vissa arbeten och arbetsuppgifter kopplats till etnicitet. Långt in på 1800-talet utfördes kastrering, hästslakt och andra arbetsuppgifter som ansågs vara orena och därför inte kunde utföras med hedern i behåll i Sverige av rackaren (se kapitel 5) eller ”sockenlappen” – den förra tillhörde ofta resandefolket, den senare alltid samefolket.¹² Och även om segregering kanske tar sig andra uttryck idag finns den fortfarande på arbetsmarknaden i Sverige.¹³

10. Ambjörnsson, Ronny, *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880–1930* (Stockholm 1988); Horgby, Björn, *Egensinne och skötsamhet: Arbetarkulturen i Norrköping 1850–1940* (Stockholm 1993); Isacson (2007) s. 34; Lucassen (2021) s. 304.

11. Hyltén-Cavallius, Sverker, *Vi fick lära oss att vänta till sist och andra berättelser: Handelsmedlemmar om 1900-talets andra hälft* (Stockholm 2006); Fredriksson, Cecilia, *Ett paradys för alla: EPA mellan folkhem och förförelse* (Stockholm 1998); Friedan, Betty, *The feminine mystique* (New York 1963); Hirdman, Yvonne, *Genus: Om det stabila föränderliga former* (Stockholm 2001); Åmossa, Karin, *Du är NK! Konstruktioner av yrkesidentiteter på varuhuset NK ur ett genus- och klassperspektiv 1918–1975* (Stockholm 2004).

12. Egardt, Brita, *Hästslakt och rackarskam: En etnologisk undersökning av folkliga fördomar* (Lund 1962); Svanberg, Ingvar, ”Sockenlappar”, *RIG* 69:4 (1986) s. 97–118.

13. Gavanoas, Anna och Calleman, Catharina, *Rena hem på smutsiga villkor? Hus-hållstjänster, migration och globalisering* (Göteborg och Stockholm 2013); Reyes, Paulina de los (red.), *Arbetslivets (o)synliga murar: Rapport av Utredningen om makt, integration och strukturell diskriminering* (Stockholm 2006); Teglund, Anders, *Cykelbudet* (Luleå 2021).

Tjänstetvångets tid

I mitten av 1700-talet, den tidpunkt då den här antologin plockar upp normbrytarnas historia, härskade en stark, kristet grundad arbetsmoralisk norm i Sverige; Gud (i sin protestantiska tappning) hade inrättat världen så att allmogen, eller ”näreståndet”, var förpliktigad att arbeta för både sin egen och överhetens försörjning. Lagar och förordningar stadgade så i samma anda att det rådde tjänstetvång, en skyldighet för var och en att arbeta för sin försörjning (se kapitel 4). Människor utan laglig försörjning kunde sättas i tvångsarbete.¹⁴

Normen var att allmogen, oavsett kön och inklusive barn över sex år, skulle arbeta i och få sin försörjning inom ramen för ett hushåll. Det innebar en bondgård eller ett torp för landsbygdens allmoge och en hantverksmästares eller köpmans hem för städernas småfolk och borgare. Systemet byggde på det gifta paret och deras hushåll. Även den som formellt var bonde eller hantverkare, eller hustru till en sådan, var ofta en mångsysslare.¹⁵

Lönearbete var tämligen ovanligt och uppfattades än så länge av överheten som något suspekt, eftersom det gav osäkra inkomster; en lönearbetare var en person som riskerade att bli fattig och därmed komma att ligga det allmänna till last.¹⁶ Det kunde därför vara svårt

14. Dahlkvist (2002) s. 101; Grenholm, Carl-Henric, *Arbetets mening: En analys av sex teorier om arbetets syfte och värde* (Uppsala 1994); Johnsson, Theresa, *Vårt fredliga samhälle: "Lösdriveri" och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet* (Uppsala 2016); Karlsson (2013) s. 105–106; Pleijel, Hilding, *Hustavlans värld: Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige* (Stockholm 1970) s. 30–51.

15. Lindström, Dag, Fiebranz, Rosemarie, Lindström, Jonas, Mispelaere, Jan och Rydén, Göran, "Working together", i Ågren, Maria (red.), *Making a living, making a difference: Gender and work in early modern European society* (Oxford 2017); Lindström, Jonas, Fiebranz, Rosemarie och Rydén, Göran, "The Diversity of Work", i Ågren, Maria (red.), *Making a living, making a difference: Gender and work in early modern European society* (Oxford 2017); Ågren (2017) s. 214, 216.

16. Salmonsson, Göran och Spross, Linn, *Försörjningens förändrade former: Lönearbete och fattigvård under 1800-talet* (Lund 2021) s. 9, 10, 160–161; jfr Tilly, Chris och Tilly, Charles, *Work under capitalism* (Boulder 1998) s. 22–23, 30–31, 140–145.

för gruvor och manufakturer att få tag i arbetskraft.¹⁷ I praktiken fanns det under denna tid oklarheter kring lagar och normer, vilket en del människor kunde utnyttja för att försörja sig utanför systemet (se kapitel 3, 4 och 7).

I kapitel 2 ger ekonomisk-historikerna Kathryn Gary och Jakob Molinder samt historikern Christoffer Pihl en bild av fattiga människors möjlighet att försörja sig i Stockholm vid 1700-talets mitt. Att spinna var en möjlighet, småhandel – eller ”mångleri” som det hette i tidens språkbruk – en annan, och som sista utväg fanns tiggande och fattigvården. Ett närliggande tema tar historikern Paul Borenberg upp i kapitel 3, som handlar om krogen som en utmark i gränslandet mellan skråväsende och fattigvård. Han visar att Stockholms krogar till stor del drevs av kvinnor som på grund av fattigdom, ålder eller sjukdom hade svårt att försörja sig själva och de sina – krogen fungerade som ett slags försörjningsstöd.

Historikern Lars Edgren skriver i kapitel 4 om hur myndigheterna i Malmö i efterdyningarna av omfattande protester mot höga matpriser 1799 genomförde en översyn över vilka som olovligen befann sig i staden. Edgren ger en bild av de atypiska hushåll som börjat växa fram och problematiserar dessutom uppdelningen mellan fritt och ofritt arbete. De lönearbetare som kommer till synes var inte fria utan verkade inom ett disciplinerande regelverk, som legostadgan och de militära permittentreglerna.

I kapitel 5 skildrar historikern Bonnie Clementsson hur yrkeskriminella tjuvar i mitten av 1800-talet själva betraktade sin försörjning, utifrån 17 livstidsdömda straffångars självbiografier. Fångarna såg sig själva som flitigt arbetande yrkesmän. Att vara tjuv var inget latmansgöra och tjuvarna menade att ”professionen” skulle skötas med ”största skicklighet och flit”. Kapitel 6, skrivet av historikern Mikael Ottosson, kretsar kring turerna när en glasblåsare ville åka

17. Se t.ex. Lundin, Johan A., ”Den patriarkaliska bruksorten – på grund av stenkol och lera (1797–1890)”, i Ranby, Henrik (red.), *Höganäs historia: D. 1: Höganäs från stenålder till millennieskifte* (Höganäs 2011) s. 46–51.

utomlands på en studieresa på 1860-talet. Glasblåsaren fick både rätt att utse sin ställföreträdare och rätt till verkstadens inkomster i sin frånvaro – så att han kunde försörja sig medan han fortbildade sig.

Lönearbetets tid

Under de dryga tvåhundra femtio år som denna bok avhandlar gick lönearbete från att vara ett marginellt fenomen till att vara idealet med stort I i Sverige.¹⁸ Bakom detta låg stora, strukturella förändringar. De agrara och industriella revolutionerna bröt gradvis ner både det äldre lag- och normsystemet och det samhälle som bar upp det. Den agrara revolutionen skapade ett stort ruralt befolkningsöverskott och innebar att människor inte längre kunde hitta arbete när jordbruket blev alltmer storskaligt och effektivt. Landsbygdens fattiga vällde in till städerna (eller emigrerade) i jakt på försörjning, där många män, men också barn och kvinnor, kom att ta lönearbete i fabrikerna, vilka blev allt fler och allt större.

Under denna process segrade lönearbetet.¹⁹ I det kapitalistiskt präglade samhälle som nu växte fram i Europa uppgraderades arbetsmoraliska funktion; sociologen Max Weber menar att en protestantisk-asketisk arbetsmoral etablerades. Synen på arbete som en plikt som ålåg allmogen ersattes av en där arbetet sågs som ett kall, enligt historikern Hans Dahlgvist, ”ett sätt att tjäna Gud”. Denna arbetsideologi etablerades även i Sverige parallellt med att industrikapitalismen etablerades; 1885 års lösdriverilag byggde vidare på äldre tiders förbud mot sysslolöshet (för den fattige). Även den socialistiska arbetarrörelsen kom att omfamna en positiv syn på arbetet, och det blev Socialdemokraterna som på 1920-talet lade fast den så kallade arbetslinjen, som betydde att individen hade en skyldighet att försörja sig själv.²⁰

18. Detta var en global trend, se Lucassen (2021).

19. Se t.ex. Göransson och Spross (2021) s. 187–188.

20. Dahlgvist (2022) s. 101–108.

Övergången till lönearbete innebar att den äldre tidens paternalistiska arbetsrelationer ersattes med opersonliga lönerelationer. Fabriksarbetaren bodde ju inte i fabrikörens hem. Snart växte en arbetsmarknad fram. Staten trädde så småningom in vid arbetslöshet genom att införa arbetslöshetsförsäkring år 1935. Försäkringen var då som nu inte avsedd att ge en varaktig försörjning utan att överbrygga övergången från ett (löne)arbete till ett annat.²¹

För många människor i den förindustriella tiden var det uppgifterna och dagsljuset som bestämde arbetsdagens längd. Arbetsdagen kunde vara mycket lång. Samtidigt var arbetet poröst och extensivt, det fanns tid för vila och lek under dagen. Under industrialismens första årtionden var arbetsdagarna långa, ofta uppemot 12 till 14 timmar, men efterhand som arbetarrörelsens politiska makt stärktes kortades arbetsdagarna ner till idealet åtta timmar om dagen. Arbetet – i alla fall männens avlönade arbete utanför hemmet – koncentrerades till en kortare tid. Samtidigt blev det mer intensivt. Men när arbetaren lämnade fabriksportarna var han fri. Så växte under 1900-talets första decennier den moderna uppdelningen mellan arbete och fritid fram på allvar. Ett av arbetarrörelsens tidiga krav var det om åtta timmars arbete, åtta timmars vila och åtta timmars frihet. Med denna uppdelning växte också den moderna semestern fram. År 1938 fick Sverige sin första semesterlag och alla arbetare fick då rätt till två veckors betald semester.²²

Vägen till lönearbetsnormen var dock utdragen och allt annat än linjär. Äldre normer – exempelvis hantverkarnas frimåndagar och arbetsgivares försörjningsansvar för äldre arbetare – levde på sina håll kvar länge.²³ Och anställningsrelationerna i det tidiga industri-

21. Göransson och Spross (2021) s. 185; Isacson (2007) s. 19–22, 28–30, 175–176.

22. Isacson (2007) s. 30, 164; Spross, Linn, *Ett välfärdsstatligt dilemma: Statens formuleringar av en arbetstidsfråga 1919–2002* (Uppsala 2016) s. 107–134. Se även Johansson, Alf O., *Den effektiva arbetstiden: Verkstäderna och arbetsintensitetens problem 1900–1920* (Uppsala 1977); Löfgren, Orvar, *On holiday: A history of vacationing* (Berkeley 1999).

23. Se t.ex. Edgren, Lars, *Lärling – gesäll – mästare: Hantverk och hantverkare i Mal-*

samhället var ofta flyktiga. Fabriksarbetaren kunde med kort varsel lämna sin anställning men också bli av med den, och det var vanligt att längre anställningar följdes av perioder av korta påhugg eller arbetslöshet. På samma sätt levde småbruket kvar på den svenska landsbygden fram till och med andra världskriget. Den lilla gården producerade en nödtorft av mat, bränsle och textilier, vilket kompletterades med tillfälliga arbeten, ibland på annan ort. På 1930-talet fann en statlig utredning att det fanns en halv miljon säsongsarbetare i Sverige. In på 1940-talet var försörjning ett ständigt pusslande för många människor.²⁴

Inte ens under rekordåren på 1950- och 1960-talen omfattade heltidsanställningar alla. Med industrialiseringen följde en utbredd uppfattning och norm – sanktionerad av såväl fack som arbetsköpare – om att lönearbetaren var en fast anställd man, vars inkomst skulle vara tillräcklig för att kunna försörja en familj. Lönearbetarens fru skulle sköta städning, tvätt, barnuppfostran, handling, matlagning – allt det obetalda arbete som krävdes för att maken skulle ha ett välfungerande hem att komma till när han stämplat ut från jobbet. Hemmafruidealet anses ha varit som starkast under 1950-talet. Idealet till trots: i praktiken drygade många kvinnor ur under- och medelklassen ut familjens inkomster med lågt betalt deltidarbete.²⁵

Många av de regler om arbetets villkor som ersatte skråväsendet och tjänstehjonslagstiftningen under 1800-talets andra och 1900-talets första hälft var inte resultatet av direkt lagstiftning utan utmejslades i förhandlingar mellan arbetsmarknadens parter som

mö 1750–1847 (Lund 1987); Horgby, Björn, *Den disciplinerade arbetaren: Brottslighet och social förändring i Norrköping 1850–1910* (Stockholm 1986); Magnusson, Lars, *Den bråkiga kulturen: Förläggare och smideshantverkare i Eskilstuna 1800–1850* (Stockholm 1988).

24. Isacson (2007) s. 176–179. Se även Bäcklund, Dan, *I industrisamhällets utkant: Småbrukets omvandling i Lappmarken 1870–1970* (Umeå 1988).

25. Axelsson, Christina, *Hemmafrun som försvann: Övergången till lönearbete bland gifta kvinnor i Sverige 1968–1981* (Stockholm 1992).

utmynnade i kollektivavtal.²⁶ Inte sällan fördes förhandlingar mot bakgrund av konflikthot eller under pågående konflikt. Strejker och lockouter var ständigt återkommande fram till 1930-talet, när kollektivavtalen blev normerande och kom att omfatta inte bara de parter som ingått avtalet utan även arbetsköpare och arbetssäljare som inte var organiserade. Stora industrier och stora företag blev tongivande i den svenska arbetsmarknadsmodellen och kom att prägla uppfattningar om vad som var ett normalt arbete.²⁷

I det nya samhället fanns grupper som stod utanför kollektivavtal och moderna socialförsäkringssystem. I kapitel 7 skriver ekonomisk-historikern Yvonne Svanström om tiggare och prostituerade, vars försörjning länge var statligt reglerad. Såväl tiggare som prostituerade hotades ytterst av tvångsarbete. Idrottsmännen var en annan grupp som inte passade in i Folkhemssverige, även om de hade en helt annan social status. Trots att de hyllades som hjältar fick de inte tjäna pengar – försörja sig – på sina idrottsliga prestationer, något historikern Björn Lundberg berättar om (se kapitel 8). En annan utmark under lönenormens storhetstid skildrar ekonomisk-historikern Tobias Karlsson i kapitel 9. Under rekordåren gick varvsindustrin på högvarv, men inte alla på varven var fast anställda. Hyrfirmor med ”grågubbar” tänjde och bröt mot den svenska modellen. Som grågubbar fick arbetarna, många av dem med finskt påbrå, bra betalt, men de omfattades inte av de sociala trygghetssystemen.

Lönenormen utmanas

Rörelsen mot lönearbete som norm fortsatte under efterkrigstiden med jordbruksdöd på landsbygden och med välfärdsstatens gradvisa framväxt, vilket ledde till en allt större skara tjänstemän och -kvinnor

26. Det finns emellertid ett par viktiga undantag, exempelvis 1919 års arbetstidslagstiftning och förbudet mot privat arbetsförmedling 1935.

27. Lundh, Christer, *Spelets regler: Institutioner och lönebildning på den svenska arbetsmarknaden 1850–2000* (Stockholm 2002); Åmark, Klas, *Vem styr marknaden? Facket, makten och marknaden 1850–1990* (Stockholm 1994).

och välfärdsarbetare.²⁸ Samtidigt bytte lönenormen skepnad. Mannens idealroll som ensam familjeförsörjare utmanades när kvinnors deltagande på arbetsmarknaden ökade kraftigt från 1960-talet och framåt. För många kvinnor skedde dock inträdet på arbetsmarknaden genom deltidarbete och den typiskt deltidsanställda var en gift kvinna med små barn. Många av dessa kvinnor kom att arbeta med välfärd och service.²⁹

Under 70- och 80-talen gick familjeförsörjarnormen i graven: en fullgod försörjning kom nu att innebära två löner. På kort sikt innebar det att normen om lönearbetet triumferade, som Isacson konstaterar: ”I slutet av 1980-talet var drygt 90 procent av alla förvärvsarbete i Sverige löneanställda.” Det säger något om normens styrka att industriarbetare som bröt mot den genom att starta eget ibland möttes av misstro av sina gamla arbetskamrater.³⁰

De senaste åren har lönenormen utmanats av nya krafter. Vissa forskare talar om att mänskligheten står inför ett antal ”megatrender”, som klimatförändringar, globalisering, demografiska förskjutningar och teknologiska språng som kommer att påverka de flesta jobb. En del arbeten kommer att förändras, andra försvinna.³¹

När det gäller teknologin har stora förändringar av produktion och arbetsorganisation redan börjat. Vissa forskare talar om den fjärde industriella revolutionen,³² andra om den andra maskinåldern,³³ andra åter om postfordism.³⁴ Om begreppen växlar så råder det enighet

28. Isacson (2007) s. 20, 25–26, 29, 175; Isacson (1994) s. 227–228.

29. Hirdman, Yvonne, *Vad bör göras? Jämställdhet och politik under femtio år* (Stockholm 2017); Magnusson, Eva, *Vardagens könsinnebörder under förhandling: Om arbete, familj och produktion av kvinnlighet* (Umeå 1998).

30. Isacson (2007) s. 29–30.

31. För megatrender se Dølvik, Jan Erik och Steen, Johan Roed, *The Nordic future of work: Drivers, institutions, and politics* (Köpenhamn 2018); Schwab, Klaus, *The fourth industrial revolution* (New York 2016).

32. Schwab (2016).

33. Brynjolfsson, Erik och McAfee, Andrew, *Den andra maskinåldern: Arbete, utveckling och välbefinnande i en tid av lysande teknologi* (Göteborg 2015).

34. Jessop, Bob, ”Fordism and post-fordism: A critical reformulation”, i Storper,

om att utvecklingen av informationsteknik, bioteknik, robotisering, 3D-printing och framväxten av artificiell intelligens har revolutionerat och kommer att fortsätta att revolutionera hur människor arbetar och med vad. Ekonomen Klaus Schwab räknar exempelvis upp 23 teknologier med potentialen att leda till djupa förändringar för mänskligheten redan under 2020-talet – av dessa kommer sju att leda till att arbeten försvinner. En uppmärksammas undersökning bedömer att nästan hälften av alla arbeten i USA riskerar att ersättas av datorer eller algoritmer inom ett par årtionden. Och det är inte bara okvalificerade arbeten som klockan klämtar för: utvecklingen av artificiell intelligens hotar även läkares och juristers arbeten.³⁵

Förändringarna innebär att färre människor arbetar med produktion, fler med transport och service. Nya yrken har växt fram, springpojarna (och flickorna) från det sena 1800-talet och tidiga 1900-talet³⁶ har återuppstått i ny skepnad som bud för företag som Foodora och Wolt. Med explosionen av sociala medier de senaste 15 åren har försörjning som influerare blivit mångas dröm och några fås verklighet. Den industriella erans produktionssamhälle har ersatts av ett konsumtionssamhälle, där de varor och tjänster vi konsumerar har blivit en stor del av den personliga identiteten.³⁷

Många forskare hävdar att lönearbetsnormen nu är på väg att upplösas. I den uppmärksammade boken *Arbetets undergång* argumenterar ekonomen Jeremy Rifkin för att den pågående informationsteknologiska utvecklingen gör många jobb överflödiga. Liknande tanke-

Michael och Scott, Allen J. (red.), *Pathways to industrialization and regional development* (London 1992) s. 42–62.

35. Dølvik och Steen (2008) s. 33; Schwab (2016) s. 35–42, 120–172.

36. Håkansson, Peter och Karlsson, Tobias, ”På spaning efter springpojken: Ungdomsjobb och sociala nätverk vid sekelskiftet 1900”, *Historisk Tidskrift* 138:1 (2018) s. 33–62.

37. Se t.ex. Bauman, Zygmunt, *Konsumtionsliv*, övers. Sven-Erik Torhell (Göteborg 2008); Featherstone, Mike, ”Lifestyle and consumer culture”, *Theory, Culture & Society* 4:1 (1987) s. 55–70; Isacson (2007) s. 9–10; Paterson, Mark, *Consumption and everyday life* (London 2006).

gångar förs fram av ekonomen Carl Frey i *The technology trap*.³⁸ Andra forskare, som ekonomen Guy Standing, menar att globaliseringen och de förändrade styrkeförhållandena mellan köpare och säljare av arbetskraft gett upphov till ett prekariat, en grupp människor som lever under osäkra anställningsförhållanden, med korta anställningar, låg inkomst och låg status.³⁹ Så kallade falska egenföretagare är ännu ett tecken i tiden.⁴⁰ Många av dessa trender löper samman i "gigarbete": alltså tillfälliga eller korta uppdrag, ofta förmedlade via digitala plattformar som Foodora eller Uber, där plattformsföretagen vanligen vägrar se sig själva som arbetsgivare. Gigarbetet utmärks av låga och osäkra inkomster samt brist på trygghet.⁴¹ Ytterligare ett symptom på lönenormens upplösning är att egenanställningarna har blivit fler; småföretagaren har gjort comeback i arbetslivet och den driftige "entreprenören" är en hjälte i en nyliberal diskurs.⁴²

För svenska förhållanden går det att se stora förändringar sedan 1990-talet, med allt fler vikariat- och projektanställningar, med en högre andel arbetslösa och tillfälligt anställda än under de föregående årtiondena. Några av trenderna löper samman i budföretagens prekära

38. Frey, Carl, *The technology trap: Capital, labor, and power in the age of automation* (Princeton 2019); Rifkin, Jeremy, *Arbetets undergång: Nedgången av den globala arbetskraften och gryningen för eftermarknadstiden*, övers. Mats Larsson och Barbro Odenek (Stockholm 2001).

39. Kalleberg, Arne, "Precarious work, insecure workers: Employment relations in transition", *American Sociological Review* 74:1 (2009) s. 1–22; Linden, Marcel van der, "San Precario: A new inspiration for labor historians", *Labor. Studies In Working-Class History of the Americas* 11:1 (2014) s. 9–21; Lucassen (2021) s. 1, 332, 427; Standing, Guy, *Prekariatet: Den nya farliga klassen*, övers. Joel Nordqvist (Göteborg 2013).

40. "Falska egenföretagare" har uppkommit i både väst- och östeuropa de senaste årtiondena. Det handlar om att företag för att kunna runda kollektivavtal, anställningstrygghet och arbetsmiljölagar tvingar arbetssäljare att starta egna företag för att få jobb. Se t.ex. Thörnquist, Annette, "Falska egenföretagare: Ett fenomen i arbetsmarknadens gråzon", *Arbetarhistoria* 3–4 (2013) s. 37–41.

41. Alfonsson, Johan, *Det otrygga arbetslivet i Sverige: Dess framväxt och konsekvenser* (Lund 2022).

42. Isacson (2007) s. 38, 180.

gigarbetare.⁴³ För en del människor har pusslandet, mångsyssleriet, för att försörja sig kommit tillbaka. Isacson menar att detta i en mening är en återgång till ett (historiskt) normalt arbetsliv: det var lönenormens storhetstid halvseket efter andra världskrigets slut som var onormalt.⁴⁴

En annan trend är att gränserna mellan (löne)arbete och fritid återigen har börjat lösas upp, inte minst av digitaliseringen som öppnat upp både för att ta med sig jobbet hem och göra annat än att jobba på jobbet. Vi gör inte längre på samma sätt som under 1900-talet skillnad mellan arbete och fritid. Många fortsätter så att arbeta även efter det att de släckt i fabrikslokalen, fällt ihop datorn eller stängt butiken. Den globala pandemin innebar hemarbete för många människor, och även om många nu återvänt till kontoren tycks in-tresset för att kunna arbeta hemifrån hålla i sig. Men det är inte bara arbetet som invaderar fritiden, utan fritiden tar sig också in i arbetet. Förbluffande många ägnar sig åt ”tomt arbete” där de på betald arbetstid lyssnar på musik, sköter privat korrespondens och följer internetauktioner.⁴⁵ De senaste åren har den globala arbetslösheten samtidigt legat på runt tvåhundra miljoner människor.⁴⁶ Diskussionen om basinkomst har fått förnyat liv i det politiska samtalet och en lång rad pilotprojekt har sjugets över hela världen.

Inte desto mindre: normen om försörjning genom arbete är fortfarande stark. ”Arbetsamhället består”, konstaterar Dahlgvist, ”och [...] värnas av det politiska etablissemangen i de allra flesta länder”.⁴⁷ Ekonomen John Maynard Keynes berömda förutsägelse från år 1930 om att hans barnbarn på grund av arbetets fortgående effektivisering bara skulle behöva arbeta 15 timmar i veckan har kommit på skam.

43. Teglund (2021).

44. Isacson (2007) s. 174–175; Isacson (1994) s. 228.

45. Ottosson, Mikael och Rosengren, Calle, ”The construction and demonization of the lazybones”, *Fast Capitalism* 11:1 (2014) s. 37–46; Paulsen, Roland, *Empty labor: Subjectivity and idleness at work* (Uppsala 2013).

46. Dahlgvist (2022) s. 94, 115.

47. Ibid. s. 113; se även s. 93–94.

För många har det blivit tvärtom; man jobbar allt längre arbetsdagar, och långa arbetsdagar har länge associerats med social status. Den nyliberala ideologin har skapat en ny arbetsetik där den arbetslösa ifrågasätts och misstänkliggörs. Valfärd förstås i denna ideologi inte som en rättighet, en rätt till försörjning om man så vill, utan som något man förtjänar i sitt anletes svett.⁴⁸

Ett närliggande exempel på den nyliberala arbetsetiken är att Moderaterna har gjort den gamla socialdemokratiska ”arbetslinjen” till en hörnsten i sin politik. Denna kan förstås som en nutida variant av den lutherska arbetsetiken. Andra exempel är politiska förslag på tiggeriförbud och förbud mot lösdriveri – ett slags återgång till en statlig övervakning och reglering av de delar av befolkningen som försörjer sig på fel sätt, med paralleller till det gamla tjänstetvånget (jfr även kapitel 7).⁴⁹

Samtidens utmarker skildras i antologin av tre olika bidrag.

I kapitel 10 belyser tjänstevetaren Ida de Wit Sandström vår tids växande flora av livsstilsföretagande som kretsar kring frivillig enkelhet, att växla ner, att arbeta mindre till priset av ett minskat konsumtionsutrymme. Det är en revolt mot marknaden inom marknadens ramar – att vägra lönearbete och samtidigt sälja berättelsen om hur detta kan göras. I kapitlet lyfts paradoxer kring könsroller och beroendet av att någon annan betalar för samhällelig service fram.

Tjänstevetaren Malin Andersson fortsätter med en annan typ av samtida normbrytare i kapitel 11: småskaliga kustfiskares moderna mångsyssleri. Hon beskriver hur fiskare idag ofta diversifierar sina verksamheter och kombinerar de traditionella sysslorna med er-

48. Byrne, David, *Social exclusion* (Maidenhead 2005); Dahlqvist (2022) s. 112, 117 (citatet); Ottosson och Rosengren (2014) s. 28; Zerubavel, Eviatar, *Hidden rhythms: Schedules and calendar in social life* (Berkeley 1985).

49. Dahlqvist (2022) s. 113–114; 117; Kierkegaard, Susanna, ”Nu pratar vi på riktigt om lösdriveriförbud, *Aftonbladet*, 2022-09-25, <<https://www.aftonbladet.se/ledare/a/nQwjOJ/nu-pratar-vi-pa-riktigt-om-losdriveriforbud>> (hämtat 2022-11-09); Lewin, Leif, *Ideologi och strategi: Svensk politik under 130 år* (Stockholm 2017) s. 413–419.

bjudanden om hummersafaris och andra aktiviteter som tangerar besöksnäringen. Mångsyssleriet uppmuntras ofta från politiskt håll men utgör samtidigt ett brott mot normer om vad en fiskare kan och bör ägna sig åt.

I antologins tolfte och sista kapitel diskuterar medicinen Anna-Carin Fagerlind Ståhl och sociologen Christian Ståhl den betydelse som normbrytare och normbrott har haft och har för samhällsförändring. Den rådande arbetsnormen är en del av det tillväxtfixerade globala ekonomiska system som idag medfört att planeten står inför en ekologisk kollaps. Författarna menar att vår tids normbrytare och normtjänare i arbetslivet är viktiga eftersom de visar på alternativ till det förgivettagna.

Framtiden går det som bekant inte att sia om. Säkert är dock att mänskligheten står inför stora förändringar som drivs fram av teknologi och klimat och att det kommer att skrivas nya kapitel i arbetets och försörjningens historia, att nya normer kommer att växa fram och brytas av människor i nya utmarker. Förhoppningsvis kan denna bok om normbrytare av igår och av idag bidra till de diskussioner om framtidens arbete och försörjning som står för dörren.

Källor och litteratur

Tryckta källor och litteratur

Alfonsson, Johan, *Det otrygga arbetslivet i Sverige: Dess framväxt och konsekvenser* (Lund 2022).

Trige Andersen, Nina, Kristjánsdóttir, Ragnheiður, Neunsinger, Silke, Pesonen, Pete, Vilhelmsson, Vilhelm och Østhus, Hanne, "Longer, broader, deeper, and more personal – the renewal of labour history in the Nordic countries", *Scandinavian Economic History Review* 72:2 (2024), s. 109–125.

Ambjörnsson, Ronny, *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880–1930* (Stockholm 1988).

- Axelsson, Christina, *Hemmafrun som försvann: Övergången till lönearbete bland gifta kvinnor i Sverige 1968–1981* (Stockholm 1992).
- Bauman, Zygmunt, *Konsumtionsliv*, övers. Sven-Erik Torhell (Göteborg 2008).
- Brynjolfsson, Erik och McAfee, Andrew, *Den andra maskinåldern: Arbete, utveckling och välbefinnande i en tid av lysande teknologi* (Göteborg 2015).
- Byrne, David, *Social exclusion* (Maidenhead 2005).
- Bäcklund, Dan, *I industrisamhällets utkant: Småbrukets omvandling i Lappmarken 1870–1970* (Umeå 1988).
- Dahlqvist, Hans, ”Varför ska vi arbeta? Ett idéhistoriskt perspektiv på synen på arbete”, i Ennerberg, Elin och Gladoić Håkansson, Peter (red.), *Plats för vem? Om arbetets inkludering och exkludering* (Lund 2022) s. 93–122.
- Dølvik, Jan Erik och Steen, Johan Røed, *The Nordic future of work: Drivers, institutions, and politics* (Köpenhamn 2018).
- Edgren, Lars, *Lärning – gesäll – mästare: Hantverk och hantverkare i Malmö 1750–1847* (Lund 1987).
- Egardt, Brita, *Hästslakt och rackarskam: En etnologisk undersökning av folkliga fördomar* (Lund 1962).
- Featherstone, Mike, ”Lifestyle and consumer culture”, *Theory, Culture & Society* 4:1 (1987) s. 55–70.
- Fredriksson, Cecilia, *Ett paradys för alla: EPA mellan folkhem och förförelse* (Stockholm 1998).
- Frey, Carl, *The technology trap: Capital, labor, and power in the age of automation* (Princeton 2019).
- Friedan, Betty, *The feminine mystique* (New York 1963).
- Gavanas, Anna och Calleman, Catharina, *Rena hem på smutsiga villkor? Hushållstjänster, migration och globalisering* (Göteborg och Stockholm 2013).
- Grenholm, Carl-Henric, *Arbetets mening: En analys av sex teorier om arbetets syfte och värde* (Uppsala 1994).
- Grint, Keith, *The sociology of work: An introduction* (Oxford 2005).
- Hirdman, Yvonne, *Genus: Om det stabila föränderliga former* (Stockholm 2001).

- Hirdman, Yvonne, *Vad bör göras? Jämställdhet och politik under femtio år* (Stockholm 2017).
- Horgby, Björn, *Den disciplinerade arbetaren: Brottslighet och social förändring i Norrköping 1850–1910* (Stockholm 1986).
- Horgby, Björn, *Egensinne och skötsamhet: Arbetarkulturen i Norrköping 1850–1940* (Stockholm 1993).
- Hydén, Håkan och Svensson, Måns, "The concept of norms in sociology of law", *Scandinavian Studies in Law* 53 (2008) s. 15–32.
- Hyltén-Cavallius, Sverker, *Vi fick lära oss att vänta till sist och andra berättelser: Handelsmedlemmar om 1900-talets andra hälft* (Stockholm 2006).
- Håkansson, Peter och Karlsson, Tobias, "På spaning efter springpojken: Ungdomsjobb och sociala nätverk vid sekelskiftet 1900", *Historisk Tidskrift* 138:1 (2018) s. 33–62.
- Isacson, Maths, *Vardagens ekonomi: Arbete och försörjning i en mellansvensk kommun under 1900-talet* (Hedemora 1994).
- Isacson, Maths, *Industrisamhället Sverige: Arbete, ideal och kulturarv* (Lund 2007).
- Jessop, Bob, "Fordism and post-fordism: A critical reformulation", i Storper, Michael och Scott, Allen J. (red.), *Pathways to industrialization and regional development* (London 1992) s. 42–62.
- Johansson, Alf O., *Den effektiva arbetstiden: Verkstäderna och arbetsintensitetens problem 1900–1920* (Uppsala 1977).
- Johnsson, Theresa, *Vårt fredliga samhälle: "Lösdriveri" och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet* (Uppsala 2016).
- Kaijser, Lars, *Lanthandlare: En etnologisk undersökning av en ekonomisk verksamhet* (Stockholm 1999).
- Kalleberg, Arne, "Precarious work, insecure workers: Employment relations in transition", *American Sociological Review* 74:1 (2009) s. 1–22.
- Karlsson, Jan Ch, *Begreppet arbete: Definitioner, ideologier och sociala former* (Lund 2013).
- Kierkegaard, Susanna, "Nu pratar vi på riktigt om 'lösdriveriförbud'", *Aftonbladet*, 2022-09-25, <<https://www.aftonbladet.se/ledare/a/nQwjOJ/nu-pratar-vi-pa-riktigt-om-losdriveriforbud>> (hämtad 2022-11-09).
- Lewin, Leif, *Ideologi och strategi: Svensk politik under 130 år* (Stockholm 2017).

- Linden, Marcel van der, "San Precario: A new inspiration for labor historians", *Labor. Studies in Working-Class History of the Americas* 11:1 (2014) s. 9–21.
- Lindström, Dag, Fiebranz, Rosemarie, Lindström, Jonas, Mispelaere, Jan och Rydén, Göran, "Working together", i Ågren, Maria (red.), *Making a living, making a difference: Gender and work in early modern European society* (Oxford 2017).
- Lindström, Jonas, Fiebranz, Rosemarie och Rydén, Göran, "The Diversity of Work", i Ågren, Maria (red.), *Making a living, making a difference: Gender and work in early modern European society* (Oxford 2017).
- Lucassen, Jan, *The story of work: A new history of humankind* (New Haven och London 2021).
- Lundh, Christer, *Spelets regler: Institutioner och lönebildning på den svenska arbetsmarknaden 1850–2000* (Stockholm 2002).
- Lundin, Johan A., "Den patriarkaliska bruksorten – på grund av stenkol och lera (1797–1890)", i Ranby, Henrik (red.), *Höganäs historia: D. 1: Höganäs från stenålder till millennieskifte* (Höganäs 2011) s. 41–72.
- Löfgren, Orvar, *On holiday: A history of vacationing* (Berkeley 1999).
- Magnusson, Eva, *Vardagens könsinnebörder under förhandling: Om arbete, familj och produktion av kvinnlighet* (Umeå 1998).
- Magnusson, Lars, *Den bråkiga kulturen: Förläggare och smideshantverkare i Eskilstuna 1800–1850* (Stockholm 1988).
- Olsson, Mats, "Att icke understå sig att lämna sina hemman... Om bondeklassens frihet och adelns dominans i Skåne", *Historisk Tidskrift* 121:1 (2001) s. 5–28.
- Ottosson, Mikael och Rosengren, Calle, "The construction and demonization of the lazybones", *Fast Capitalism* 11:1 (2014) s. 37–46.
- Paterson, Mark, *Consumption and everyday life* (London 2006).
- Paulsen, Roland, *Empty labor: Subjectivity and idleness at work* (Uppsala 2013).
- Pleijel, Hilding, *Hustavlans värld: Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige* (Stockholm 1970).
- Reyes, Paulina de los (red.), *Arbetslivets (o)synliga murar: Rapport av Utredningen om makt, integration och strukturell diskriminering* (Stockholm 2006).
- Rifkin, Jeremy, *Arbetets undergång: Nedgången av den globala arbetskraften och*

- gryningen för eftermarknadstiden*, övers. Mats Larsson och Barbro Oden-
ek (Stockholm 2001).
- Salmonsson, Göran och Spross, Linn, *Försörjningens förändrade former:
Lönarbete och fattigvård under 1800-talet* (Lund 2021).
- Sandberg, Åke, "Arbete och välfärd – en introduktion", i Sandberg, Åke
(red.) *Arbete & välfärd: Ledning, personal och organisationsmodeller i Sverige*
(Lund 2019).
- Sandström, Ida de Wit, *Kärleksaffären: Kvinnor och köpenskap i kustens kom-
mers* (Göteborg och Stockholm 2018).
- Schwab, Klaus, *The fourth industrial revolution* (New York 2016).
- Standing, Guy, *Prekariatet: Den nya farliga klassen*. övers. Joel Nordqvist
(Göteborg 2013).
- Strollo, Emma, *Det städade folkhemmet: Tyskfödda hembiträden i efterkrigsti-
dens Sverige* (Göteborg och Stockholm 2013).
- Spross, Linn, *Ett välfärdsstatligt dilemma: Statens formuleringar av en arbets-
tidsfråga 1919–2002* (Uppsala 2016).
- Suzman, James, *Arbete: En historik över vad vi gör med vår tid*, övers. Erik
MacQueen (Stockholm 2021).
- Svanberg, Ingvar, "Sockenlappar", *RIG* 69:4 (1986) s. 97–118.
- Söderblom, Tomas, *Horan och batongen: Prostitution och repression i folkhem-
met* (Stockholm 1992).
- Sörensen, Thomas, *Det blänkande eländet: En bok om Kronprinsens husarer i
sekelskiftets Malmö* (Malmö 1997).
- Teglund, Anders, *Cykelbudet* (Luleå 2021).
- Thörnquist, Annette, "Falska egenföretagare: Ett fenomen i arbetsmark-
nadens gråzon", *Arbetshistoria* 3–4 (2013) s. 37–41.
- Tilly, Chris och Tilly, Charles, *Work under capitalism* (Boulder 1998).
- Trosell, Aino, *Varvsslammer* (Göteborg 2021).
- Wegerman, Leif, *Försörd av sin hustru: Genus, folklig praktik och medborgar-
skap i arbetslöshetshjälpen 1921–1939* (Stockholm 2008).
- Zerubavel, Eviatar, *Hidden rhythms: Schedules and calendar in social life* (Ber-
keley 1985).
- Ågren, Maria, "Conclusion", i Ågren, Maria (red.), *Making a living, ma-
king a difference: Gender and work in early modern European society* (Oxford
2017).

Åmark, Klas, *Vem styr marknaden? Facket, makten och marknaden 1850–1990* (Stockholm 1994).

Åmossa, Karin, *Du är NK! Konstruktioner av yrkesidentiteter på varuhuset NK ur ett genus- och klassperspektiv 1918–1975* (Stockholm 2004).

2. Att finna en försörjning i och bortom arbetsmarknadens utmark

Stockholm 1740

KATHRYN E. GARY, JAKOB MOLINDER
OCH CHRISTOPHER PIHL

Det här kapitlet handlar om arbete och överlevnad i utmarken, vid sidan av det arbete och de sätt att försörja sig som i 1700-talets samhälle var prestigefyllda eller gav en god inkomst. Utgår vi från bevarade lagar och normativa texter om arbete kommer skråorganiserat hantverk, män med ämbeten inom stat och kyrka, expanderande metall- och textilindustrier och inte minst män som ledde arbete och ägde produktionsorganisationer i fokus. I denna text behandlas de kvinnor och män som spann garn åt den växande textilindustrin, sålde frukt på gatorna eller var tvungna att sätta sin lit till släktingar eller olika former av offentligt understöd i fokus; de som försökte överleva.

Kapitlet utgår från en enda källa, 1740 års mantalslängd.¹ Längden ger en överblick, eftersom den innehåller 45 000 individer, men låter oss också komma nära människorna – som den Jan Faber som med längdens lakoniska språk beskrivs som ”ej rätt klok” – då längderna just vid denna tidpunkt är ovanligt detaljerade.

Vid mitten av 1700-talet var Stockholm en stad i förändring.

1. Överståthållarämbetet för uppbördsärenden 1740, Stockholms Stadsarkiv, G1BA:17:1.

Sveriges period som en stormakt hade med förlusten i stora nordiska kriget 1721 kommit till ett slut. Ansträngningar för att stimulera landets ekonomi genom satsningar på industri och exporthandel som inletts under 1600-talet kom att få fastare form under 1700-talet med omfattande ekonomiskt stöd till industriidkare och införandet av lagar och förordningar som gynnade industrin, eller med dåtidens ord, manufakturerna.² Bland annat kunde ogifta kvinnor som uppfattades som sysslolösa tvingas att spinna för textilmanufakturerna. Det var ett sätt att finna en lösning på en av de stora flaskhalsarna inom textilindustrin innan uppfinnandet av spinnmaskinen. Att hålla priset på tråd nere sågs som centralt för att göra de svenska textilmanufakturerna konkurrenskraftiga.³

För den som vill studera de bredare folklagens levnadsvillkor är Sverige tacksamt. Som en del i den krigiska stormaktens ständiga jakt på nya resurser och soldater skapades redan under 1500- och 1600-talen ett finmaskigt nät av civil och kyrklig infrastruktur för att registrera befolkningen och se till att den uppfyllde sina skyldigheter gentemot staten. Källmaterialet som används i detta kapitel, mantalslängderna, är en produkt av just denna utveckling. Under 1700-talet förstärktes de nationalekonomiska idéerna om en stor befolkning som en stats starkaste resurs, vilket ytterligare förstärkte statens intresse av att kartlägga befolkningens storlek och sammansättning.

Sverige var också del av en europeisk trend under 1600- och 1700-talen av förstärkt social och moralisk kontroll av samhällets fattiga. Staten hade ett egenintresse av både medborgarnas sysselsättning och deras moraliska beteende. Intresset för sysselsättning var inte nytt – det hade sedan länge funnits regleringar som krävde

2. Manufakturlagstiftningen 1739.

3. Heckscher, Eli F., "De svenska manufakturerna under 1700-talet", *Ekonomisk tidskrift* 39 (1937) s. 217; Nyström, Per, *Stadsindustriens arbetare före 1800-talet* (Stockholm 1955) s. 207–209; Lindström, Jonas, Hassan Jansson, Karin, Fiebranz, Rose-mari, Jacobsson, Benny och Ågren, Maria, "Mistress or maid: The structure of women's work in Sweden 1550–1800", *Continuity and Change* 32:2 (2017) s. 226–227.

att individer som inte försörjde sig genom egen egendom eller produktion skulle ta anställning hos någon annan. Att vara arbetslös var förbjudet för dessa människor. Det sågs även som ett hot mot dessa människors flit och mot samhällsordningen i stort att ge dem en alltför hög lön. Ända sedan 1500-talet reglerades därför maxilönerna för tjänstefolk som pigor och drängar. De var också skyldiga att ta årstjänst. Till detta ska läggas ett omfattande regelverk för handel och hantverk som i detalj dikterade vem som fick bedriva olika typer av handel och försäljning och var. I dessa regleringar gavs kön ofta en avgörande roll.⁴ För de många hantverksyrken i Sverige som berördes av skråregleringarna kunde exempelvis endast män bli mästare. Det fanns således i 1740-talets Stockholm starka krafter som höll stora grupper borta från vissa typer av yrken eller försörjningsområden samtidigt som de tvingades att ta en anställning inom andra områden.

Den stränga regleringen av handel och hantverk innebar emellertid inte att staten och skråna helt kontrollerade människorna i Stockholm. Kontroll och begränsningar i den formella sektorn tvingade många in i informella, ofta illegala delar av ekonomin där de sysslade med handel och hantverk utanför de reglerade systemen. Detta innebär att många av stadens invånare balanserade mellan illegala och legala aktiviteter för att klara sin försörjning.⁵ Kvinnor var en särskilt utsatt grupp då de i sin egen rätt inte hade tillgång till stora delar av hantverks- och handelssektorerna. Detta gör att samma typ av arbete kunde vara både legalt och illegalt beroende på vem som utförde det, vilket visas i kapitel 3 om kroghållning.

4. Ling, Sofia, *Konsten att försörja sig: Kvinnors arbete i Stockholm 1650–1750* (Stockholm 2016) s. 16–19.

5. Söderberg, Johan, Jonsson, Ulf och Persson, Christer, *A stagnating metropolis: The economy and demography of Stockholm, 1750–1850* (Cambridge 1991) s. 52–53.

Källmaterialet och datainsamlingen i det tidiga moderna Sverige

Mantalslängderna upprättades av de lokala myndigheterna i syfte att driva in de personskatter som införts under tidigt 1600-tal och som skulle betalas av alla arbetsföra personer i åldern 15–62.⁶

Denna källa är unik inte bara i europeiskt perspektiv utan är också speciell för Sverige då den är ovanlig i sin detaljrikedom och redovisning av hela hushåll. Den listar varje individ i ett hushåll, inklusive barn, och beskriver i detalj vad vuxna och äldre barn gör för att försörja sig. I vanliga fall redovisas bara hushållsföreståndaren, ofta en man. Vi får således en bild av inte bara de som levde av egen verksamhet, som exempelvis hantverkare med egen verkstad, eller av lönearbete, utan också av människor som försörjde sig på andra sätt, inklusive tiggeri och fattigunderstöd. Sålunda dyker såväl ”sjömansänkan Kierstin Andersdotter, 63 år, försörjs av sin släkt” och ”gardessoldatänka Anna Modig, 60 år, tiggeri med ett barn” upp i materialet. Längden ger också information om ägaren till fastigheter. För Anna Modigs del bodde hon i vedbäraren Eric Markmans gård långt ute på Norrmalm. I gården bodde även Markmans hustru samt gardessoldaten Dahlqvist, tunnbindargesällen Gröndahl och ytterligare en änka efter en gardessoldat, Brita Matzdotter, som även hon var i sextioårsåldern och försörjde sig på spinning.

1740 års mantalslängd är viktig eftersom den ger oss information som många andra källor förtiger och dessutom beskriver arbete utfört av både män och kvinnor, oavsett om det utfördes i hemmet eller utanför. Exempel på detta är vad som kan beskrivas som typiska kvinnoarbeten, som att spinna och tvätta. Andra källor, som brev och domböcker, antyder endast att spinning var viktigt för kvinnor och att det utfördes under lågsäsong för andra arbeten och till stor del i

6. Jacobsson, Benny, Hassan Jansson, Karin och Vorminder, Sarah, ”Mantalslängder och mantalsuppgifter”, i Lindström, Jonas (red.), *Fantastiska verb: Hur man fångar uppgifter om kön och arbete, Västmanland 1720–1880* (Uppsala 2020) s. 73–74, 80–81.

kvinnornas eget hem, medan mantalslängden utförligt kan berätta om hur oerhört viktigt det faktiskt var. Eftersom det ofta utfördes i hemmet och som en del av det knippe av aktiviteter som hushållet försörjde sig genom har spinning varit svårt att kvantifiera eller förstå på ett mer ingående sätt.

Mantalslängden är unik då den täcker praktiskt taget alla personer i staden, även dem som inte var anställda eller hade någon annan inkomst. Detta är ovanligt – många källor, såsom andra skattelängder eller anställnings- och lönelistor, fångar bara den för källskaparen intressanta delen av befolkningen. Skatteregister visar endast dem som hade inkomst att betala skatt. Anställningslistor visar endast dem som hade vissa typer av jobb. Till och med något som en folkräkning, som skenbart borde innehålla en mera exakt beskrivning av befolkningen, har ofta varit föremål för betydande partiskhet. Under tidsperioder då det ansågs mer prestigefyllt för en familj att ha en manlig familjeförsörjare rapporterade kvinnor ofta inte att de hade en karriär eller ett yrke, trots sin tydliga närvaro i lönelistorna på den lokala fabriken. Denna skeva informationstillgång har i sin tur förvrängt vår uppfattning om hushållens ekonomiska förutsättningar.

Mantalslängden från 1740 täcker Stockholms stad på individnivå – hushållen fick själva uppge ”hur de födde sig själva”. Tyvärr saknas vissa delar av Södermalm och de centrala delarna av Gamla stan, eller bara staden med dåtidens språkbruk, men det återstående materialet registrerar cirka 45 000 individer som kan kopplas till enskilda adresser och byggnader. Figur 1 visar antalet invånare i Stockholms olika kvarter. Det är tydligt att de centrala delarna av Gamla stan var relativt tätbebyggda samtidigt som områden i periferin såsom södra Södermalm och framför allt Kungsholmen hade en liten befolkning vid den här tiden.

Av de 45 000 individerna är cirka 25 procent (11 500) barn. Av namngivna vuxna är det ungefär lika många kvinnor och män – cirka 17 600 kvinnor (39 procent av alla individer) respektive 16 000 män (35 procent av alla individer). Dessa individer utgör nästan 14 000 separata hushåll. Ett hushåll var ofta mer än bara en kärnfamilj och

kunde ofta inkludera utökade anhörignätverk, lärlingar eller gesäller samt inneboende tjänare. Särskilt fattigare hushåll inkluderade ofta en äldre förälder eller ett syskon.

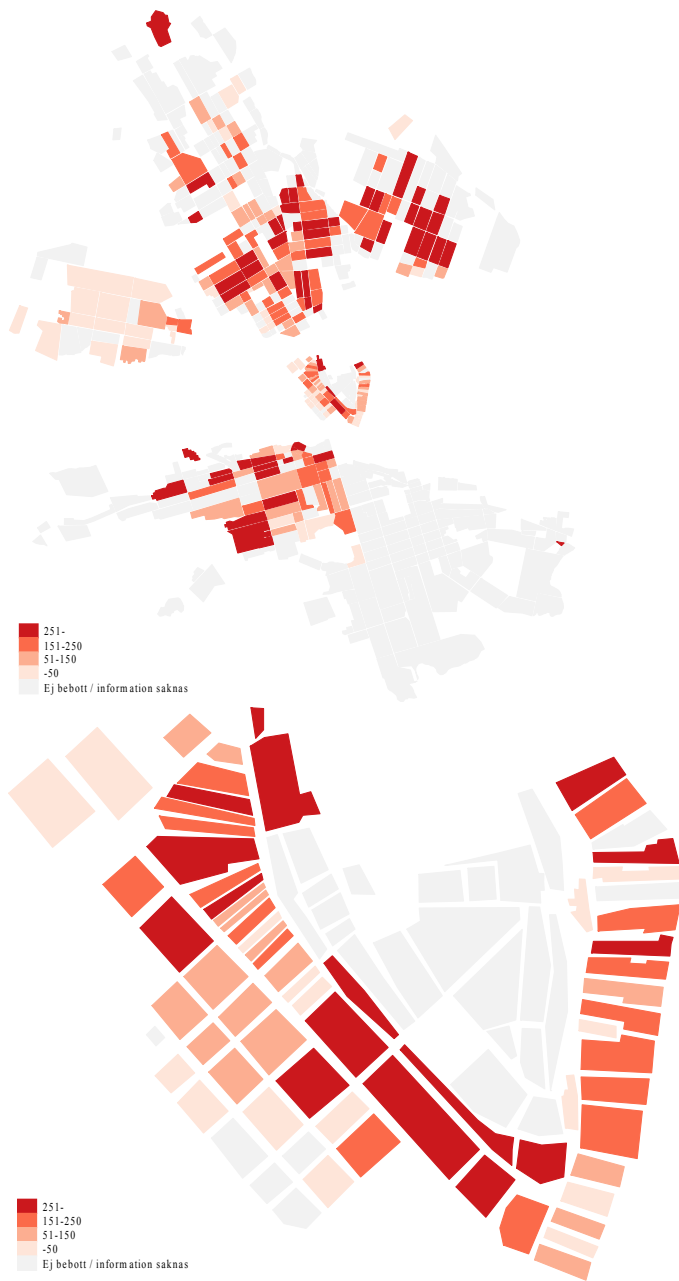
Ungefär hälften av dem som svarade uppgav hur de försörjde sig. Viktigt att komma ihåg är att frågan inte var ”Vad är ditt yrke?” utan ”Hur försörjer du dig?”. För många människor kan detta vara snarlikt – många rapporterade en yrkestitel och beskrev sedan det arbete de gjorde, till exempel genom att uppge var eller för vem de arbetade. Olof Holm, skeppstimmerman ”på Lotzacks varv” är ett bra exempel på detta.

För andra var yrkestiteln mer knuten till ett slags identitet samtidigt som de beskriver att de har sin utkomst från annan källa eller saknar försörjning. Till exempel Johan Friedrich Möller, en ”skoflickarmästare”, som ”idkar mycket litet sitt hantverk” och som bodde i en byggnad ägd av tröjvävaren Erik Willman. Särskilt äldre män fortsatte att identifiera sig med yrkestitlar även när de inte längre arbetade i sin tidigare verksamhet eller faktiskt inte arbetade alls. Just detta hushålls försörjning tycks ha kommit från Möllers hustru som höll krog. Mantalsskrivaren kommenterade dock att krogen gav mycket liten inkomst. Många andra källor hade fått oss tro att Möller försörjde sig med att laga skor när det i själva verket tycks ha varit hans hustrus krognäring som stod för huvuddelen av hushållets små inkomster (jämför med kapitel 3).

Bergsgruvan mindre nummer 90, som tröjvävaren Willmans fastighet var benämnd, låg i utkanterna av det då bebyggda Södermalm, alldeles vid Zinkensdamm, och där bodde totalt 27 personer år 1740. Mantalslängden ger oss även i detta fall uppgifter som få andra källor kan ge. Willman måste vid sidan av eventuella inkomster från vävan-det ha haft hyresinkomster från hyresgäster som Möllers familj.

Arbete och försörjning i det tidiga moderna Europa skiljde sig avsevärt från hur arbete brukar definieras idag. Gränserna mellan ”förvärvsarbete” och ”hushållsarbete” var snävare. Begreppet karriär – ett jobb med särskilda kvalifikationer som en individ innehar under större delen av sin livstid – var inte alls lika framträdande som idag.

Figur 1: Bosättningsmönster i Stockholm 1740. Antal invånare per kvarter.

NOT: Figuren visar antalet bosatta i Stockholms olika kvarter år 1740. Karteringen är baserad på Tillaeus karta från 1733. Centrala delen av staden och Östra Södermalm saknas i mantalslängden. Källa: Överståthållarämbetet för uppbördsärenden 1740, Stockholms Stadsarkiv, G1BA:17:1.

Individer lade ofta ihop flera typer av anställningar eller inkomster för att försörja sig och många av dessa var tillfälliga eller informella.

Var en person befann sig i livet – ålder, civilstånd, små barn etc. – spelade också en framträdande roll i sysselsättningsstrukturen. Den klassiska strukturen bland de bredare folklagren såg vanligtvis ut så att barn stannade kvar i hemmet tills de var i mitten av tonår-en. Under 1700-talet var det vanligt att både pojkar och flickor på landsbygden och i städerna trädde i tjänst i någon annans hushåll. Unga människor skulle vanligtvis byta anställning på årsbasis, med förhoppningen att de efter några års arbete och sparande skulle ha råd att gifta sig och etablera ett eget hushåll. De som inte hade råd att etablera sina egna hushåll, vilket var en växande grupp, tvingades att arbeta i tjänst genom hela livet eller kombinera egen familj med tjänande i andras hushåll.

Denna "livscykelmodell" framträder med viss tydlighet i 1740 års Stockholm. Nästan en fjärdedel av de svarande rapporterade att de arbetade i någon annans hushåll. Anna Olofsdotter är ett exempel, hon arbetade som piga för Daniel Kullberg och bodde i hans hem, granne med tröjvävare Willman.

Även inom handels- och hantverksyrkena fanns en tydlig livscykelmodell, där unga män var lärlingar och gesäller hos en mästare som de oftast också bodde hos. Först som mästare gavs de möjlighet att skapa egna hushåll och ingå äktenskap. Detta system var under 1700-talet delvis under upplösning på grund av manufakturerna, vars organisation delvis bröt mot skråväsendet. Inom vissa skrån hade gesällpositionen redan under 1600-talet utvecklats till en slutposition och gesällerna kom att arbeta för en mästare livet ut och gifte sig även som gesäller.⁷ Detta var i Stockholm särskilt vanligt inom byggsektorn. En murarmästare kunde ha en mängd gesäller boende runt om i staden under sig. I mantalslängden för 1740 finns också ett par murargesäller, Hindrick Ströjs och Anders Wijbom, som får sin

7. Hall, Thomas, Hidemark, Ove, Wikström, Lars och Adling, Stig, *Murmestärne. Murmestarembetet i Stockholm 1487–1987* (Stockholm 1987).

mat ”hos mästern Kierner” respektive ”hos mästern Franck”, vilket är exempel på detta system.

Fattigdom, ålder och kön

Arbete går inte att undersöka utan att ha en diskussion om kön, ålder och de olika privilegier och skyldigheter som gavs olika grupper.

Mest obunden var kvinnors sociala och juridiska roll när de var änkor. I andra fall var de åtminstone enligt lagens bokstav underställda en manlig målsman eller förmyndare. Giftna kvinnor var underställda sin make, och ogiftna lydde vanligen under sin far eller någon annan manlig släkting.⁸ Betydelsen av kvinnors civilstånd framträder tydligt i mantalslängderna: de betecknas genomgående som hustrur, änkor, jungfrur eller pigor, beteckningar som alla bär på tydliga kopplingar till civilstånd.

Civilstånd registreras dock inte för alla personer i mantalslängden; det är aktuellt för ungefär hälften av de registrerade. ”Hustru” och ”man” är de vanligaste statusarna, med cirka 35 procent av alla representanter inom respektive kategori. ”Änka” är den näst största kategorin, där cirka 14 procent har en tydlig civilståndsangivelse. Motsvarande kategori, ”änkling”, förekommer i färre än två procent av fallen – en stark diskrepans. I längden finns emellertid 1 467 ogifta män också registrerade, vilket tyder på att civilståndet var av stor betydelse även för männen.

I mantalslängden framträder ålderdom som nära förknippat med fattigdom för många människor. Ett exempel är Anders Berendt, en 60-årig man som 1740 registrerades tillsammans med sin hustru som ”ofärdiga bägge, gamla och idkar ganska lite sitt hantverk för deras ålder och dessutan stadda i fattigdom”. Andra exempel är Jonas Sjöman, ”en gammal sjöman” som både tiggde och fick fattigunderstöd

8. Lindström et al. (2017); Ågren, Maria, ”Providing security for others: Swedish women in early modern credit networks”, i Derminer, Elise M. (red.) *Women and credit in pre-industrial Europe* (Turnhout 2018) s. 121–142.

för sin försörjning, och en Walborg, som beskrivs som ”gammal och fattig” och någon som ”hjälppte folk” för sin försörjning. Hjälp eller hjälparbete ska i detta sammanhang förstås som underordnat och tillfälligt arbete åt någon annan.⁹ Hela 853 individer uppgav att de försörjde sig med olika typer av hjälparbete i Stockholm 1740.

Spinning

Spinning var en av de förindustriella och industriella periodernas vanligast förekommande försörjningssätt. Det kunde göras hemma, mellan andra uppgifter, och det kunde utföras av både vuxna och barn i lite högre åldrar. Att spinna för avsalu eller på kommission åt någon vävare eller industri kunde vara en viktig strategi för att få en extra inkomst. Det var särskilt viktigt eftersom det kunde utföras under lågsäsong, då vintertemperaturer och mörker försvårade annat arbete. Men spinning var också tidskrävande, intensivt och lågt avlönat. Det är vanligtvis förknippat med fattiga människor och fattigdom. Av de 575 personer som uppgav att de spann i mantalslängden fick nästan 12 procent beteckningen ”fattig”.

Spinning har traditionellt sett förknippats med kvinnors arbete och det förändras inte nämnvärt med tillkomsten av manufaktursystemet. Det som förändrades var att spinningen i högre grad utfördes i en fabriksmiljö, utanför hemmet. Dock fortsatte många att spinna i hemmet, men nu åt ett manufakturi. Detta syns i svaren från individer i undersökningen, som uppgav att de ”spinner åt faktori” eller ”föder sig med faktorispinnande”.

Av mer än 550 individer (564 för att vara exakt) som anger att de försörjer sig med någon form av spinning, ger 98 ett svar som innehåller orden ”spinn” och ”faktori”, i kontrast till dem som ger antingen mer direkta svar som ”föder sig med spinnande” eller ”spinner för födan”. De som uppgav faktori i sina svar spann antingen på

9. Pihl, Christopher, *Arbete: Skillnadsskapande och försörjning i 1500-talets Sverige* (Uppsala 2012) s. 150–152.

en fabrik eller i sitt eget hem åt en särskild fabrik. De verkar dock inte vara nämnvärt annorlunda som grupp än spinnarna i stort. Båda grupperna dominerades av kvinnor (knappt 80 procent) och bland dessa var en stor majoritet änkor (93 procent).

Båda grupperna verkar också vara äldre och förmodligen med begränsade färdigheter i räkning – det vill säga de var inte bekväma med att använda siffror eller matematik. Ålder rapporterades endast av ungefär hälften av dem som uppgav att de spann för sin försörjning – det är dock en mycket högre andel än de som uppgav sin ålder bland andra yrkesgrupper. En liknande andel av fabriksspinnarna (25,6 procent) och de som inte angav fabriksarbete (23,3 procent) uppgav att de var 60 år gamla. Ungefär 21 procent respektive 15 procent av fabriks- och icke-fabriksspinnarna rapporterade att de var 50 år, och 4,6 procent respektive 8,3 procent rapporterade att de var 70 år. Begränsade räknefärdigheter indikeras av vad som kallas ”åldersanhopning” (*age heaping*) – många åldrar rapporteras nämligen i siffror som slutar på 0 (eller 5) och jämförelsevis få mer specifika åldrar rapporteras. Intuitivt borde det finnas en viss konsekvens vad gäller ålder i en befolkning. Även om ett visst yrke eller en viss region har en äldre eller yngre befolkning borde åldern inom fördelningen vara jämnt fördelad. En befolkning där nästan en hel fjärdedel uppger att de är 60 och endast en enda procent rapporterar sig själva som 66 eller 67 indikerar att individerna inte vet sin exakta ålder och därför avrundar till något som känns rätt. Det betyder att de inte känner till sitt födelseår eller att de inte behärskar förmågan att räkna ut sin egen ålder.

Det finns en annan kategori av spinnare som exemplifierar spinningens natur som en av flera kombinerade försörjningsstrategier. Dessa individer angav att de spann men i kombination med något annat, vanligtvis något annat låg- eller okvalificerat arbete i utmarken. Soldatänkan Margaretha Fisk, till exempel, ”spinner och månglar med pungar”, medan Elisabeth Bogsetz, tröjvävargesällsänka, ”månglar litet, och spinner för födan sin”. Stina Michaelsdotter ”hjälp folk och spinner för födan”. Maja Öhrn uppgav att hon ”för-

sörjer sig med hjälparbete och spinnande”, detta trots att hon ”bebor egna 2:ne Stugor” där även hyresgäster i form av en underofficers-änka och en vedbärare med hustru finns angivna i mantalslängden. Fastighetsägande tycks således inte alltid ha inneburit en säkrad försörjning eller varit tecken på välstånd. Engela Åberg, som ”äger och bebor denna gård”, var fortfarande antecknad som ”fattig, föder sig med spinnande”.

Män var i minoritet bland dem som spann – endast 22 män uppgav att det var en del av deras försörjning. Alla utom ett tidigare yrke som registrerades för män som spann var relaterade till militär- eller sjötjänst av något slag. Ensam icke-soldat är en krögare, Johan Grijp, som ”försörjer sig med sömmande och spinnande” och som bebodde sin egen gård. Bland de andra spinnande männen återfinns Lars Galle, 81 år, som ”försörjer sig med spinnande åt faktori” och som noterades som ”Avskedade Tältnästaren ... äger och bebor 1/2 gården”. Axill Julius, den ”Avskedade Skepparen”, som beskrivs som sjuklig och fattig rapporterar sig också som ”föder sig med spinnande”.

Som nämndes i inledningen kunde kvinnor tvingas att spinna för manufakturerna om de inte hade någon annan tjänst eller var gifta. Men även kvinnor som begått regelrätta brott placerades på de så kallade spinnhusen. På det sättet kunde de vara till nytta för landets näringar samtidigt som de avtjänade sina straff. Tidigare forskning har pekat på att det kan vara svårt att skilja mellan kvinnor som var på spinnhuset för att avtjäna ett straff och kvinnor som var där för att de var fattiga.¹⁰ För spinnhuset på Långholmen anger mantalslängden att ”i själva spinnhuset är annars och kvinns personer 106” och ”barn små 4”.

Mångleri

Småskalig försäljning – eller månglande med dåtidens språkbruk – var en annan strategi för att överleva. Denna typ av arbete var

10. Heckscher (1937) s. 217.

juridiskt något komplicerat. Liksom kroghållning, som diskuteras i kapitel 3, krävdes en typ av licens för att få sälja varor inom staden. Ofta reglerade tillstånden vad som fick säljas och var försäljningen skulle ske.¹¹ Och precis som med kroghållning var gränserna mellan hem och arbete oklar. Cirka 185 personer uppgav att de försörjde sig genom småskaligt säljarbete, de ”månglade”. Mångleriet bedrevs vanligtvis på gatan. Sara Westgren, med en angiven ålder av 40, ”går omkring och månglar med kläder”, och Catharina Falck, anmäld ålder 70, ”går och månglar”. De vanligaste varorna som månglades var kläder och livsmedel av olika slag, vanligtvis äpplen, ägg eller fisk.

Ett tjugotal män uppgav inte någon inkomstkälla eller försörjning för sig själva, men kommenterar att deras fruar månglade. I en studie av kvinnors arbete i Stockholm 1650–1750 har historiker Sofia Ling visat hur många kvinnor i staden stod för hela eller stora delar av sin familjs försörjning genom bland annat mångleri. Att endast en person stod för ett hushålls försörjning var en situation som varken kvinnorna själva eller myndigheterna uppfattade som ett ideal. I tiden rådde ett starkt tvåförsörjarideal – både mannen och kvinnan förväntades bidra till försörjningen, men sjukdomar, olyckor eller andra omständigheter, som till exempel alkoholmissbruk, gjorde att många kvinnor och män blev vad i samtiden benämndes som ”ensörjande”.¹²

Liksom med spinning var antalet män som uppgav att de månglade färre och skiljde sig åt i mönster från kvinnorna. Av 185 individer som sålde i liten skala var endast cirka 40 män, motsvarande cirka 22 procent. Av kvinnorna var 137 gifta eller hade varit gifta. 100 personer, motsvarande 55 procent, änkor och 37 hustrur (inklusive de icke namngivna männen med fruar som säljer listade ovan), medan de andra beskrevs som ”moder”, ”jungfru” och ”piga”.

Män som månglade, liksom de som spann, rapporterade ofta en

11. Ling (2016) s. 92–99.

12. Ibid. s. 64–70.

tidigare militär karriär – den just nämnda Petter Siöberg var tidigare ”volontär” och Magnus Zillman var en ”avskedad artillerisoldat” som ”föder sig med mångleri”.

I utmarken – tiggeri och fattigunderstöd

De som inte ens kunde försörja sig på exempelvis spinning eller mångleri fick vända sig till andra alternativ. Många individer rapporterar att de var beroende av andras hjälp eller tiggeri för att kunna försörja sig. Att ta emot stöd och att tigga omfattar ett brett spektrum av ”respektabilitet”, men det finns vissa områden med överlappning. I vårt material uppger cirka 540 personer att de antingen tiggde eller fick stöd från andra – 125 tiggde och 432 fick stöd. Dessa individer, liksom spinnarna som diskuterats ovan, bestod till övervägande del av kvinnor och bland dessa dominerade änkor. Nästan hälften – över 40 procent – av alla tiggare och dem som fick stöd från andra registrerades som änkor. Av övriga definierades omkring 20 procent som ”piga”, och omkring fem procent vardera som ”hustru” eller ”jungfru” (beteckningen på ogift kvinna). Det här var en väldigt kvinnodominerad grupp. Det fanns också en stark tendens att dessa kvinnor identifierades främst genom sin offentliga tjänst.

Som nämnts ovan identifierades män oftare genom sin handel, eller tidigare handel, än genom sin civila status. Detta gör det svårt att direkt jämföra antalet änkor och änklingar som var beroende av tiggeri som försörjning. En jämförelse mellan andelen änkor och änklingar visar dock att en högre andel änkor – 174 av totalt 3033 registrerade i mantalslängden, eller cirka 5,7 procent – framstår som hjälpsökande, medan motsvarande belopp för änklingar är endast 6 av 369, eller 1,6 procent.

Men det fanns fortfarande gott om män som uppgav att de tiggde. De flesta som tiggde angav ingen yrkestitel eller tidigare anställning. Av dem som gjorde det var majoriteten män och den överväldigande majoriteten av dessa män hade ett tidigare yrke i militär eller civil tjänst. Tidigare forskning har visat att lägre ämbetsmän inom staten

var utsatta, dels för att de ofta tvingades använda egna medel för att täcka upp för tillfälliga eller mer permanenta brister i statens finanser, dels hur de ofta saknade en förankring i lokalsamhället, antingen för att de utförde sysslor som ogillades – till exempel som tullare eller skatteindrivare – eller att de var inflyttade. I många fall var dessa män beroende av sin hustrus eller övriga familjemedlemmars tillgångar och inkomster.¹³ Dessa mäns personliga kredit och andra typer av uppoffringar var en central del av periodens statsformering.

Figur 2 visar andelen som angavs tigga eller få stöd av andra i Stockholms olika kvarter. Andelen är låg i de centrala delarna och högst i de mer perifera och mindre tätbefolkade delarna. Det fanns med andra ord redan vid den här tiden en geografisk segregation, där personer i samhällets utmark också rent fysiskt befann sig i stadens utkant.

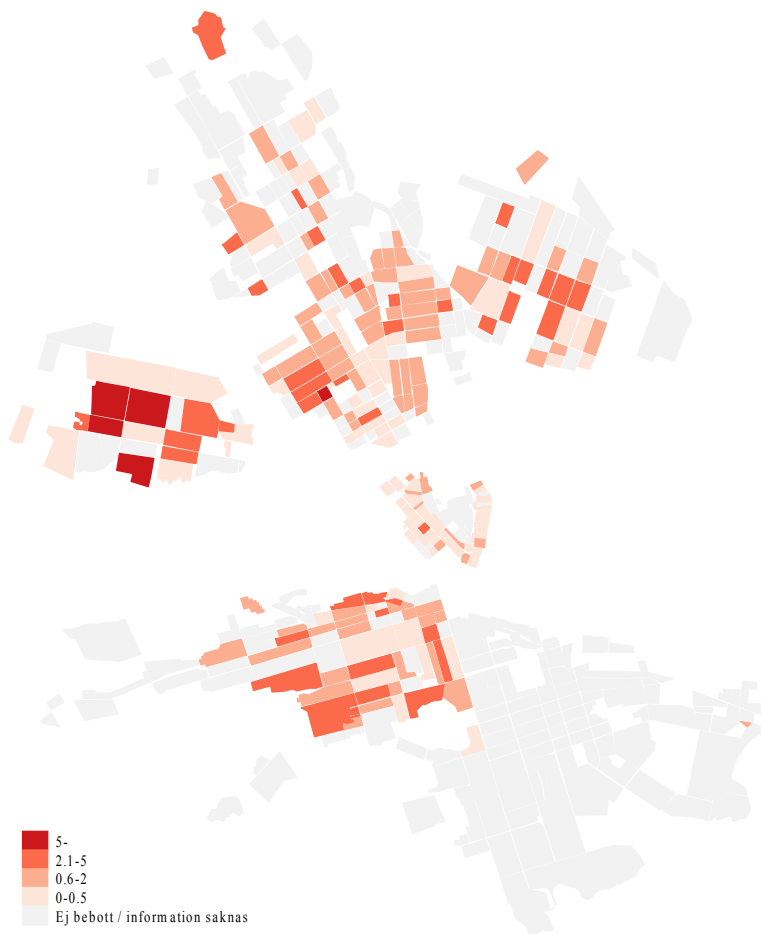
På tvärs i utmarken

Trots de mera öppna frågor som de som sammanställde mantalslängden ställde till människorna i Stockholm om hur de försörjde sig, var den fortfarande en del av en officiell dokumentation upprättad av en myndighet. Detta medförde att människor förmodligen inte erkände om de helt eller delvis försörjde sig genom någon form av illegal verksamhet. Men längden ger ändå en inblick i illegal verksamhet, både pågående och nuvarande. Johan Falk, artillerisoldat bosatt i Ladugårdslandets nedre del på Kyrkogården, ”sitter i arrest för tjuvnad”. Hans hushåll består också av hans hustru och ett barn.

Ett annat exempel var Stina Jansdotter, som angavs som ”beryktad för tjuveri”. Man kan endast anta att det inte var Stina själv som rapporterade den uppgiften. I mantalet kallades hon dessutom för kvinns-person, vilket var en benämning på kvinnor som inte ansågs

13. Gary, Kathryn och Olsson, Mats, ”Men at work: Wages and industriousness in southern Sweden 1500–1850”, *Scandinavian Economic History Review* 68:2 (2020) s. 112–128.

Figur 2: Andel i procent som tigger eller får stöd av andra per kvarter.

NOT: Figuren visar andelen i procent som tigger eller får stöd av andra i Stockholms olika kvarter år 1740. Karteringen är baserad på Tillaeus karta från 1733. Centrala delar av staden och Östra Södermalm saknas i mantalslängden. Källa: Överståthållarämbetet för uppbördsärenden 1740, Stockholms Stadsarkiv, G1BA:17:1.

ärbara, exempelvis kvinnor som fött barn som ogifta eller misstänkts för sexuella relationer utom äktenskapet. I Stinas fall förekom ett barn i hennes hushåll. Ett annat exempel är den icke namngivna pojken som i längden står antecknad som ”kvinns-person Maja Reuters lilla sohn, födes för politiekollegiets räkning, och modern på spinnhuset”. Han bodde på Norrmalm i samma hushåll som två par i ett hus som ägdes av soldaten Anders Broberg.

Längden ger glimtar av andra personer som också har råkat ut för lagen genom sina släktingars mantalsuppgifter. Spinnhuset var ett arbetsställe – särskilt kvinnor skickades till arbete dit efter att ha dömts för brott. Ofta var brottet helt enkelt att vara fattig utan några tydliga anställningsmöjligheter. När brott är tydliga på lång sikt tenderar de att relatera till fattigdom, tjuveri till exempel. Att Maria Falk, en piga, ”kom på spinnhuset som en lös person” antyder också vilken typ av person som kunde komma att omplaceras till spinnhuset. Här betyder ”lös person” att hon inte hade ett tjänstekontrakt.

Slutord

När en person antingen begränsades i sin försörjning till följd av regleringar som kringskar hens försörjningsmöjligheter eller till följd av nedsatt fysisk förmåga var risken stor att hamna i fattigdom. Detta hände Anna Hedenberg, en 72-årig änka efter en tobaksspinnardräng, som omtalas som ”hjälpustru” och i mantalslängden beskrivs som utfattig och boende tillsammans med sina två minderåriga barnbarn i kvarteren runt Johannes kyrka.

Mantalslängden från 1740 ger både en närbild av människorna och en överblicksbild av deras försörjningssträvanden i staden det året. Ogifta kvinnor och äldre framträder som två särskilt utsatta grupper. Den som var både kvinna och äldre, som Anna Hedberg ovan, befann sig i en utsatt situation. Till denna grupp hörde även före detta soldater. Detta gjorde att de ofta var hänvisade till de lägst betalade arbetena, som spinning, eller om sådana inte fanns att få, till tiggeri

eller någon form av illegal verksamhet. Dessa människor befann sig i vad 1700-talets lagar och normer pekade ut som försörjningens utmarker, vilket förstärktes av att de även bodde i stadens utkanter.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Stockholms Stadsarkiv, Överståthållarämbetet för uppboordsärenden, G1BA:17:1 (1740).

Tryckta källor och litteratur

Gary, Kathryn och Olsson, Mats, "Men at work: Wages and industriousness in southern Sweden 1500–1850", *Scandinavian Economic History Review* 68:2 (2020) s. 112–128.

Hall, Thomas, Hidemark, Ove, Wikström, Lars och Adling, Stig, *Murmestarne: Murmestarembetet i Stockholm 1487–1987* (Stockholm 1987).

Heckscher, Eli F., "De svenska manufakturerna under 1700-talet", *Ekonomisk tidskrift* 39 (1937) s. 153–221.

Jacobsson, Benny, Hassan Jansson, Karin och Vorminder, Sarah, "Mantalslängder och mantalsuppgifter", i Lindström, Jonas (red.), *Fantastiska verb: Hur man fångar uppgifter om kön och arbete, Västmanland 1720–1880* (Uppsala 2020) s. 73–96.

Lindström, Jonas, Hassan Jansson, Karin, Fiebranz, Rosemari, Jacobsson, Benny och Ågren, Maria, "Mistress or maid: The structure of women's work in Sweden 1550–1800", *Continuity and Change* 32:2 (2017) s. 225–252.

Ling, Sofia, *Konsten att försörja sig: Kvinnors arbete i Stockholm 1650–1750* (Stockholm 2016).

Nyström, Per, *Stadsindustriens arbetare före 1800-talet* (Stockholm 1955).

Pihl, Christopher, *Arbete: Skillnadsskapande och försörjning i 1500-talets Sverige* (Uppsala 2012).

Söderberg, Johan, Jonsson, Ulf och Persson, Christer, *A stagnating metropolis: The economy and demography of Stockholm, 1750–1850* (Cambridge 1991).

Ågren, Maria, "Providing security for others: Swedish women in early modern credit networks", i Dermineru, Elise M. (red.), *Women and credit in pre-industrial europe* (Turnhout 2018) s.121–142.

3. *Hur krogen blev kontrollerad*

Krögaryrket 1731–1832

PAUL BORENBERG

Den 9 februari 1747 dundrade vicefiskalen Carl Johan Ekeroth in på tröjvävaren Johan Schmitts krog. Där inne satt tre gesäller och Schmitt själv. Dricka stod upphälld på bordet. Klockan var efter tio på kvällen och enligt kungens förordning *Emot Svalg och Dryckenskap* skulle alla krogar under vintertid hålla stängt från just klockan tio. Ett tydligt regelbrott således? Ekeroth menade i alla fall så och åtalade den krögande tröjvävaren Schmitt för otillåten gästning.¹

Fallet togs upp hos Politikollegiet som hade till uppgift att övervaka gatuhandeln, krogväsendet, fattigvården och den allmänna ordningen i staden – en föregångare till dagens polisväsende. Schmitt hade svar på tal. Han förklarade att de tre gesällerna inte alls var gäster i hans krog – de satt i nattrockarna när vicefiskalen kom in! Gesällerna var helt enkelt inhysta hos honom. Och på bordet stod det bara ett enda stop: det var hans stop. Han hade inte gjort mer än att hålla upp lite dricka åt sig själv i sitt eget hus. Detta var han villig att gå ed på. Något motvilligt verkar vicefiskalen ha bekräftat detta: de satt i nattrockarna, ja. Och det var bara ett stop på bordet.

1. Stockholms Stadsarkiv, Politikollegiet, Protokoll, A:I, 1747 samt *Kongl. Maj:ts Nådige Förordning, Emot Swalg och Dryckenskap, Gifwen Stockholm i Råd-cammaren den 17. April 1733*.

Vicefiskalen menade att det var en krogverksamhet som bedrevs, men Schmitt menade att krogen var stängd och att det som skedde, det skedde i hans hem. Gränsen mellan krog och hem, arbetsplats och hushåll var sällan särskilt tydlig i 1700-talets Stockholm. Med sitt försvar lyckades Schmitt omdefiniera platsen gesällerna hade befunnit sig på. Det fanns då inte mycket mer för kollegiet att göra, annat än att förmana Schmitt om allvaret i den oskultsbedyrande ed som han fick svära – och sedan låta honom gå fri.

Sådana vaga gränsdragningar mellan hem och krog gjorde krogverksamhet till en svårkontrollerad näring för politikollegiet. Utskänkingsställena i staden var dessutom många. Staden hade ett fåtal vinskänkar, ett par traktörer och vissa finare källare, men aldrig mer än 50 stycken i en stad med 70 000 invånare under 1700-talet. Men utöver de privilegierade vinkällarna fanns de enklare krogarna. Små rum med några få bord och stolar. Under 1700-talet fanns det 700 sådana här krogar spridda över staden.

De borgerliga näringarna i tidigmoderna städer var vanligtvis organiserade i skråsammanslutningar. Att bli invald som mästare i ett skrå krävde lång lärotid, först som lärling och sedan som gesäll. Skråväsendets ställning i Sverige var i mycket en produkt av statsmaktens ingripanden under 1600-talet. Genom att tvinga in hantverkarna i reglerade skråsammanslutningar skapades social kontroll inom skrået, och man fick en organisation som ordningsmakten kunde hålla ansvarig för regelöverträdelser.²

Men krognäringen var i Stockholm ställd vid sidan av skråordningarna. Stockholms Handelskollegium verkar i stället ha använt tillstånden att bedriva krog som ett sätt att erbjuda en möjlig försörjning för fattiga, sjuka och gamla – den som inte kunde arbeta med annat kunde få bli krögerska. Krogens arbetskraft var – eller skulle i alla fall vara – pigor som var för svaga, halta, lytta eller sjuka för att kunna arbeta som vanliga pigor.³

2. Om etableringen av det svenska skråväsendet, se Lindström, Dag, *Skrå, stad och stat: Stockholm, Malmö och Bergen ca. 1350–1622* (Stockholm 1991).

3. Evers, Artur, *Den svenska brännvinslagstiftningens historia: Under Frihetstiden till*

Därmed intog krogen en ganska underlig plats i det tidigmoderna Stockholms ekonomi. Den utgjorde en sorts utmark och befann sig i gränslandet mellan skråväsende och fattigvård. Direkt underställd Handelskollegiet, men samtidigt för stor och svåröverblickbar för att effektivt kunna regleras. Hur kom det sig att utelivet i huvudstaden kom att drivas som en sorts försörjningsstöd, och hur bar ordningsmyndigheterna sig åt för att hålla ordning på detta gytter av krogar?

Skapandet av krogen

Det var regleringen av brännvinsbränningen, inte försäljningen, som var den stora politiska frågan under 1700-talet. Sprit var populärt att dricka och att tillverka. Men med dåliga skördar och nödår i bakhuvudet oroade sig frihetstida riksdagsmän över landets spannmålsförsörjning. Om lantbrukarna hellre brände brännvin än bakade bröd riskerade Sverige att svälta, och en ohämmad import av starkvaror från utlandet kunde leda till att Sveriges välstånd rann ut ur landet in i främmande hamnar. Därför klubbades lagar som förbjöd brännvinsexport, förbjöd brännvinsbränning bland gemene man i städerna och gav privilegium till vissa bryggare att göra öl, och senare även brännvin.⁴

Också alkoholserveringen var omgärdad av lagar, privilegier och tillstånd. De första styrningarna av Stockholms dryckesnäring var från 1621 och tillät en handfull krogar i staden.⁵

Under 1600-talets första år grundades Vinskänkar societeten: en skråsammanslutning för servering av utländskt vin och senare av brännvin. För att bli mästare med en tillräcklig yrkeserfarenhet för att driva källare krävdes långa läroår som lärling och gesäll. Vinskänkarna kan förstås som innehavarna av de finare krogarna – som stadens källare, där de finaste gästerna serverades. Under 1700-talet

Hattväldets fall (Lund 1923) bilagor. Krogsedel bevarad i Stockholms Stadsarkiv, Handelskollegiet, Ansökningar om krogrättigheter, EIII:d, volym 6.

4. Evers (1923).

5. Ibid. s. 330–343.

bildades även Traktörssocieteten. Traktörerna serverade mat, men också brännvin.

Utöver dessa fanns även Krögareämbetet. Deras skrå sköttes direkt av stadens Handelskollegium, som delade ut rättigheter att driva krog, ofta mer på behovsbasis än grundat på utbildning och kunnande. Hur många krogar som skulle finnas i staden lämnades till dess styrelse att själv bestämma.⁶

Krogarna var enklare serveringar för vanligt folk. De skulle servera mat, men kanske framför allt dricka – både i lokalen och från bodfönster, beroende på tid på dagen. Vissa krogar var lönsamma, andra mindre lönsamma, och det är svårt att säga något generellt om hur de såg ut inomhus. Samtida bilder från 1700- och 1800-tal ger intrycket av att det ofta var små och enkla rum, kanske med några bord och stolar och med plats för ett dussin personer.

Det var också krogarna som kom att utgöra det stora flertalet av utskänkningsplatserna i staden. År 1754 listade Tabellverket att staden med sina dryga 60 000 invånare hade 18 kaffehus, 42 källare samt hela 720 krogar.⁷ Ett halvt sekel senare, år 1813, utfärdade Kungl. Maj:t en instruktion som kraftigt minskade antalet utskänkningsställen. Antalet källare, spiskvarter och traktörer bestämdes till 50 per kategori i staden, och krogstillstånden skulle minskas från 700 till 400. Det var krogarna som kom att bli den – i alla fall kvantitativt sett – dominerande utskänkningsplatsen i staden.

Dessa krogar riskerade att stjälpa stadens arbetsmarknad. Tjänstehjonsstadgorna som utfärdades under 1700-talet framstår som mycket bekymrade över att antalet tjänstehjon inte skulle räcka till alla husbönder. Därför infördes 1739 ett tak på hur många tjänstehjon

6. Bladh, Christine, "Kvinnors dubbla beroende av sprit: Beskänkta kvinnor och kvinnor med utskänkning i Stockholm 1812–1816", i Bladh, Christine, Ceder-sund, Elisabet och Hagberg, Jan-Erik (red.), *Kvinnor och män som aktörer och klienter* (Stockholm 1997).

7. Tabellverket, <<http://rystad.ddb.umu.se:8080/Tabellverket/Tabverk>> (hämtat 2022-12-15).

varje husbonde fick anställa.⁸ För att säkra att drängarna och pigorna förblev lojala och idogt arbetande för sina husbönder såg Tjänstehjonsstadgan också till att utesluta tjänstehjonen från den informella ekonomin. I Tjänstehjonsstadgan förbjöds husbönder att avlöna sitt tjänstefolk med sådant som de sedan kunde använda för att göra egna affärer med. Varken egen åkerareal, andelar av skörden, pottaska, tjärbränneri eller försäljning av alkohol eller tobak var tillåtna privilegier för den som tjänade som dräng eller piga.

Uppenbarligen fanns det en misstanke om att den växande krogbranschen kunde suga upp tjänstefolk som bättre behövdes i mer produktiva näringar. Under 1760-talet utfärdades förordningar som förbjöd tjänstefolk att delta i handel eller mångleri, förutom då drängen eller pigan var så sjuk och svag att hen inte kunde utföra andra uppgifter i hushållet.⁹ Det innebar att Stockholms krogar inte fick använda annan arbetskraft än de hjon som inte kunde användas till ordinarie pigttjänst.

Ändå var det vanligt med olika tjänstefolk på krogarna, och detta öppnade upp för frågor kring vem som egentligen hade laga försvar.¹⁰ Under 1700-talets slut var detta av särskilt intresse för polisväsendet i staden, som då var organiserat som poliskammaren. Polisen gjorde räder på krogarna för att kontrollera arbetskraften. Upprepade gånger ställdes tjänstehjon inför rätta, anklagade för att arbeta på

8. *Kongl. Maj:ts förnyade stadga och förordning, angående tienstefolck och legohion. Gifwen Stockholm i råd-cammaren then 21 augusti 1739*, artikel 3.

9. *Ibid.*, artikel 5, §4; *Kungliga slottskansliets kungörelse angående Gatuköp och olaga handel samt förköp och mågleri jämte de före vederbörande utfärdade taxors nogare efterlevnad*, 1 oktober 1760; och *Kungliga slottskansliets kungörelse angående gatuköp och olaga handel samt förköp och mångleri jämte de utfärdade taxors nogare efterlevnad*, 12 oktober 1767.

10. Laga försvar innebar hushållstillhörighet och accepterad försörjning genom årstjänst. Den som saknade laga försvars ansågs vara lösdrivare, och kunde dömas till straffarbete eller utskrivning till krigsmakten. Laga försvar var oftast kopplat till en persons arbete och försörjning, men det var inte heller ovanligt att tjänsten gav utrymme till omfattande sidoverksamheter, eller att ersättningsnivåerna var alldeles för låga för att försörja sig på i praktiken.

krog trots att de var friska nog att söka tjänst annorstädes. Oftast avgjordes dessa fall genom att rätten löste drängen eller pigan från sin tjänst och instruerade personen att söka en ny tjänst hos en riktig husbonde. Men det hände också att krögarna argumenterade för att hjonet inte alls arbetade på krogen, utan i deras hushåll, avskilt från krögeriverksamheten. Detta pekar åter på samma vaghet när det gäller var krogen började och slutade. Genom att definiera vissa utrymmen som delar av hemmet och andra som delar av krogen kunde man argumentera för att ordningsmakten var utestängd från vissa områden. På så vis ifrågasattes gränsen mellan gäster i hushållet och sena gäster efter stängning i krogen.¹¹

Genom att ställa krogarna utanför skråväsendets organisation hade myndigheterna skapat en lukrativ ekonomisk utmark, ställd vid sidan av de normerande handels societeterna.

Eftersom en krog teoretiskt sett kunde hållas i stort sett var som helst och eftersom det inte fanns något självreglerande skrå för krögarna blev utskänkningen snabbt överblickbar för myndigheterna. Så många alkoholserveringar i en så (med dagens mått) liten stad riskerade att ge upphov till en mängd ordningsproblem. Ansvarigt för att hålla reda på vilka som egentligen bedrev krognäringen var Handelskollegiet, men ansvarigt för ordningen på stadens gator och relaterade ordningsproblem var fram till 1776 Politikollegiet, vars vicefiskal vi mötte i kapitlets början.

Krogsedeln

Det första och huvudsakliga medlet för att bringa ordning på krögäriet var att införa en krogsedel år 1731. Krogsedeln var själva intryget på att krögaren hade tillstånd att bedriva krognäring. Sedeln bestod av en ungefär två sidor lång tryckt text som summerade lagarna som krogen hade att förhålla sig till och den var numrerad med

11. Osvald, Tobias, *Stadens gränsplatser: Kungliga Poliskammaren och vardagens omstridda rum i Stockholm, 1776–1835* (Uppsala 2022) s. 164.

krogens nummer och krögarens namn. Sedeln skulle hänga på en av krogens väggar, väl synlig, och bestämmelserna skulle kunna läsas av alla. Åtminstone i teorin. Antagligen var det sällan en kroggäst reste sig för att ögna igenom den långa listan av regleringar – det måste ha varit både tråkigt och svårt att läsa igenom två sidor tätt tryckt lagtext i krogarnas knapphändigt upplysta rum.¹²

Kvartalsvis skulle också krögaren betala avgifter till Handelskollegiet och få kvittenser från Bryggareämbetet. Notiser om erlagd betalning gjordes i bläck på krogsedeln. Över åren ledde det till att själva sedeln blev ganska solig och nedklottrad.

Krogsedeln innebar en sorts licens för krogverksamhet. När det fanns så många krogar och ingen verksam skråsammanslutning för att skapa kontroll inom näringen blev detta ett sätt att göra tillståndet synliga för utomstående. På så vis underlättades myndigheternas kontroll. Eftersom krogsedeln skulle sättas upp och varje betalning markeras var det lätt för myndigheternas funktionärer att inspektera varje krogas laglighet. Att krogsedeln dessutom innehöll en beskrivning av samtliga förhållningsregler innebar att krögaren – eller dess gäster – inte kunde hävda att de saknade kännedom om vad det var som gällde.

Krogsedeln markerade visserligen ut platsen för krogen, men under vintern var Stockholms gator närmast becksvarta. I nattmörkret fanns det goda möjligheter att bedriva hemliga krogar utan tillstånd. Eller så verkar i alla fall det oroliga politikollegiet ha resonerat. Därför lade man tid på att tillse att varje krog nattetid var märkt med en lysande lykta. Framför allt under året 1749 verkar detta ha varit en stor fråga, eftersom inte mindre än 18 krögare anmälades till politikollegiet för att på olika sätt ha misskött belysningen utanför sina krogar.¹³

En krog utan lykta efter mörkrets inbrott var antagligen svår för

12. *Överståthållareämbetets Publication om Krögande och Krögare-ämbetet den 30 april 1731.*

13. Stockholms Stadsarkiv, Politikollegiet, Protokoll, A:I, 1749.

allmänheten att hitta in till. Än viktigare var det att den var mycket svår att finna för politikollegiets inspektörer. Men framför allt: var inte det faktum att man höll krog utan lykta i nattmörkret i sig misstänkt? Som ett tecken alldeles på egen hand på att det som skedde där inne inte kunde vara rätt och ärligt?

Samtidigt kunde det givetvis finnas helt naturliga förklaringar till att ingen lykta lyste. I oktober 1760 förklarade auskultanten Eric Dahlström att hans lykta varit släckt därför att hans krog låg på Mosebacke och där blåste det så mycket att lyktan slocknade. Den enda platsen han kunde placera lyktan på var ”på ett gammalt träplank vilket skall vara så förfallit att icke någon vågar sig dit att tända lyktan”.¹⁴ Politikollegiet bestämde sig för att gå och inspektera planket på plats och sköt ärendet på framtiden.

Ett annat problem var att en krogседel förstås kunde flyttas. Den kunde lånas ut. Det innebar att det uppstod en kameral verklighet och en annan praktisk verklighet. Visserligen stod det på krogседeln att det kunde innebära förlust av näringen om man lånade ut sedeln, lät någon annan driva krogen eller någon annan göra räkning för krogen. I praktiken verkar detta ändå ha varit ett problem. Under 1750- och 1760-talen upprättade handelskollegiet flera gånger listor över krögare i olika stadsdelar. Detsamma gjorde Politikollegiet, en föregångare till polisen, för året 1755. I dessa listor framstår det som ganska vanligt, rent av förväntat, att en hel del av krogarna drevs i någon annans namn. Till exempel noterades att 32 av 66 krogar i Jakobs församling – direkt norr om Gamla stan – hade någon annan som gjorde räkning för dem år 1755. I vissa fall gjorde samma person räkning för flera krogar.¹⁵

14. Ibid., 21 oktober 1760.

15. Stockholms Stadsarkiv, Politikollegiet, Förteckning över tjänstefolk, personer som ha tjänstefolk samt förteckning över krogar, DII:b1, Förteckning över tjänstefolk, personer som ha tjänstefolk samt förteckning över krogar, följande Krogar uti Sancte Jacobs församling; hwarhos anföres hwilka af ägaren sielf förestås, och för hwilka af andra giöres räkning, nemligen.

Ullkammarredrängen Erik Enström stod som föreståndare både för Krog nummer 467 och 622 i husen nummer 62 och 63 på Norrebro. Det var krognummer som ägdes av rustmästaren Jonas Ullander och murgesällen Svan. Myntdrängen Peter Norman gjorde räkning för krognummer 340 och 341 i kvarteret Tornviggen som ägdes av stall-drängsänkan Catharina Berg samt "Byggaren Biörcks krog". I andra fall kunde de drivas av murmästare, pigor, gesäller, lantkonstaplar eller änkor. Kort sagt: av lite vem som helst.

I vissa fall kunde detta också leda till en uthyrning i flera led. Ett exempel är skådespelaren Pehr Stenborg som bodde i stadens västra kvarter tillsammans med sin hustru och tre små barn. I sin tjänst hade han en den 17-åriga jungfrun Margareta Regina Engman som drev en krog i hans namn, en krogsedel som han själv i sin tur hade till låns från en krögare Wiberg.¹⁶ Trots att detta var förbjudet verkar det fort ha blivit en accepterad praxis, och ingen rättslig påföljd står att finna i myndigheternas protokoll.

Krögarna

På ett sätt verkar det ha varit ganska bekvämt att driva en krog: Handelskollegiet använde krognäringen som en sorts försörjningsstöd. Den som var gammal, svag och inte kunde försörja sig på annat vis kunde få driva en krog, och som anställda fick de bara hålla pigor som var för halta, lytta eller svaga för att arbeta som riktiga pigor i ett vanligt hushåll. Men bekvämt betyder inte att det var glamoröst. Många av krögarna, rent av de flesta, verkar ha kommit från fattiga, närmast desperata omständigheter. I ansökningsbrev till Handelskollegiet bedyrade de sitt armod och sitt behov av en krogsedel för att över huvud taget kunna klara sin försörjning. Som sillpackaren Jonas Löfgren, som 1745 skrev till kollegiet och berättade om "sitt

16. Ibid., DII:b1, Västra Staden, Förteckning över tjänstefolk, personer som ha tjänstefolk samt förteckning över krogar, Förteckning på de Personer i Staden, som synas inga tienstehion behöfwa, samt de, som sitta för sig sielfwa med eller utan förswar.

fattiga tillstånd” då han på grund av svåra skador ”utan min ringa lön och släta villkor sitter med två små barn som intet kunde omse varandra”. På fyra månader hade han inte kunnat finna något arbete att försörja sig med. Han hade bett om hjälp, han hade skuldsatt sig, och nu var tiden kommen då han var tvungen att be ”ödmjukast att den ädla Magistraten höggunstigt täckes förunna mig att få idka och bruka krognäringen till mina barns hjälp och understöd”.¹⁷

Jonas Löfgren titulerades som sillpackare. Liksom många andra som drev en krogverksamhet hade han en annan yrkesidentitet än krögare. De titlar som människor använde var dock inte nödvändigtvis liktydiga med vilken försörjning de hade (se kapitel 2). Det tidigmoderna samhället var ett samhälle präglad av mångsyssleri. Yrkestitlar var därför en signal om en människas utbildning eller vilken plats han eller hon hade i den skråordnade samhällshierarkin snarare än om en faktisk försörjning. Yrkesidentiteten gav laga försvar, men satte kanske inte bröd på bordet. Men ofta innebar den att man hade tillgång till den informella ekonomin: en plats i samhällsordningen gjorde det möjligt att utföra arbete som gav viktiga sidoinkomster till hushållet.

Naturligtvis bidrog även kvinnorna till hushållets försörjning. Året efter att sillpackaren Jonas Löfgren hade kontaktat kollegiet skrev Sara Lilja dit och berättade om hur hennes man, Olof Lilja, var gardeskarl vid livkompaniet. Tjänstgöringen vid kompaniet tog så mycket av hans tid att han inte hade någon tid att bedriva en bisyssla. Att soldater huvudsakligen försörjde sig med bisysslor var mer regel än undantag i 1700-talets krigsmakt (se kapitel 2). Det var en lösning som på ett för kronan praktiskt sätt höll nere kostnaderna för armén. Men till någon sådan syssla fanns det alltså inte tid över för Olof Lilja. Följaktligen klagade hans fru över att han ”sig själve knappt försörjer, alltså nödsakas jag taga mig en liten näring för slika under-

17. Stockholms Stadsarkiv, Handelskollegiet, Ansökningar om krogrättigheter, EIII:d, volym 6.

stöd, så vårt uppehålles åtnjutande, som är ganska smärt att taga sig fram i denna onda tiden”.¹⁸

En annan vanlig grupp bland krögarna var änkor, som officers-änkan Anna Maria Björkman som skrev att hon efter sin makes bortgång lever i ett ”utblottat och medellöst änkestånd, utan det ringaste näringsmedel” och anhöll därför om att få ”till min föda för skaffande, få idka brännevindestillering till salu”.¹⁹

Man kan invända att de berättelser som finns nedplitade i krog-sedelsansökningarna är präglade av en underdånighetsretorik som var legio under tidigmodern tid: undersåten skulle framställa sig som underdånig, eländig, värnlös och behövande för att locka en faderligt beskyddande överhet till att dela ut belöningar, beskydd eller privilegier. Så kan det naturligtvis ha varit. Det fanns knappast någon anledning för de sökande att framställa sig som mindre behövande än de var. Kanske har också beskrivningarna av det elände som omgav dem sockrats något för att övertyga Handelskollegiet om deras akuta behov av krogsedel för försörjningen. Men viktigare är att deras argument visar hur krogsedeln uppfattades: sällan argumenterade de sökande särskilt tydligt för att de besatt rätt ansvarskänsla, rätt kunnande, fysisk kraft eller ekonomiskt kapital för att framgångsrikt bedriva en krognäring. I stället underströk de sin ekonomiska nöd och vädjade till Handelskollegiet att ge dem en krogsedel som ett slags bidrag, eftersom de inte kunde finna någon annan inkomst. Uppfattningen verkar ha varit, som ett tyskt ordspråk lyder, att den som inte kan bli till något kan bli krögare.²⁰

18. Ibid.

19. Ibid.

20. Frank, Michael, "Satan's servant or authorities' agent? Publicans in eighteenth-century Germany", i Kümin, Beat och Tlusty, B. Ann (red.), *The world of the tavern: Public houses in early modern Europe* (London 2002) s. 12.

Krögare blir krögerska

Under 1700-talets gång utvecklades krögerinäringen till ett kvinnoyrke. Under åren 1740–1750 var ungefär en tredjedel av alla krögare kvinnor, resten män. Men under 1760- och 1770-talen svängde dessa proportioner kraftigt. Från 1770-talet dominerade kvinnor helt krögaryrket, och mellan åren 1807 och 1831 fanns det inga manliga krögare över huvud taget.²¹

Varför detta skedde är svårt att säga. Som en enkel och ganska lukrativ födkrok måste krögaryrket varit attraktivt för de flesta människor med tillgång till en lämplig lokal, men som stod utan försörjning. Att det skulle berott på en feminisering av krögaryrket som drev männen bort från näringen framstår som otroligt. Män hade trots allt drivit krogar dessförinnan och skulle komma att göra det igen. Att det var de finare utskänkingsställena, som vinkällare och traktörsställen, som hölls av män förklarar inte varför de fatiga männen gav upp på krognäringen. En möjlighet är att det var Handelskollegiet som helt enkelt valde att prioritera kvinnorna i ansökningarna. Kanske var detta ett sätt att finna en inkomst åt de kvinnor som tidigare arbetat som spinnerskor på fabriker som nu hade lagts ner?

Klart är i alla fall att synen på krögaryrket som ett lätt yrke reserverat för den som var i behov av en födkrok levde kvar. Under 1830-talet framstår fortfarande ansökningshandlingarna till kollegiet som rena eländesskildringar. I februari 1832 skriver exempelvis Catharina Margareta Nyberg om hur hennes man, skjutsskepparen Nyberg, var så sjuk att han inte kunde arbeta. Därför hade han varit tvungen att låna pengar och sedan lämna över deras ”lilla egendom” till kreditorerna när de inte kunnat betala. Nu satt Catharina utan försörjning och med en arbetsoförmögen man. Dessutom hade hon

21. Vinterros, Idun, ”Från Krögerska till Krögare: Feminisering och maskulinisering inom krögaryrket 1739–1920 i Stockholm och Visby” (kandidatuppsats, Mittuniversitet, 2020), <<http://www.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1439545&dsid=-8331>>.

sin gamla svärmor på halsen och fyra styvbarn, ”varav ett ofärdigt”, alltså handikappat. Därför skrev hon till kollegiet för att få en krog-sedel, för ”vår gemensamma bärgning”.²²

Sedan 1813 var nya krögerskor i Stockholm tvungna att bli godkända av polisen innan de kunde söka om tillstånd från Handelskollegiet. Som stöd för sina ansökningar skickade de därför in en rad intyg: från prästen kom intyg om att de varit ordentligt vigda med sin man och att de regelbundet tagit nattvarden. Från arbetsgivare och hyresvärdar kom intyg som bekräftade att den sökande visserligen var fattig, men strävsam och hederlig.

Ulrica Andersson skrev till kollegiet i januari 1832 och berättade att hennes man, murargesällen Eric Andersson, hade dött och lämnat henne och hennes barn i ”torftiga omständigheter”. Till sin ansökan bifogade hon intyg som sammantagna skapar en liten biografi över ett liv i stadens proletariat.²³ Hon var född som Ulrica Sundin 1790 i Enköping. Någon gång flyttade hon till Stockholm och arbetade där i ett par år som kokerska åt en sidenfabrikörsänka. Enligt intyget hade ”hon uppfört sig utmärkt, troget, pålitligt, stilla och beskedligt, och med största noggrannhet fullgjort sina skyldigheter”. Hon lämnade tjänsten i april 1822 för att gifta sig med den tre år yngre murargesällen Eric Andersson från Skedvi i Dalarna. I augusti samma år flyttade de till Ladugårdslandet, en någorlunda glesbebyggd utkant av staden som sedan kom att byggas ut till dagens Östermalm. Strax efter vigseln verkar hennes make Eric ha ”blivit sjuklig”. Trots det födde Ulrica en son, Carl Eric Andersson, i augusti 1824, efter två års äktenskap.

Det var nog ingen flärdfull tillvaro som Ulrica och Eric hade. Eric var sjuk länge innan han avled den 4 januari 1830. Någon gång därefter flyttade hon till Baggensgatan inne i staden, där hon hyrde ett rum av en bryggare (och kanske var det av närheten till bryggeriet

22. Stockholms Stadsarkiv, Handelskollegiet, Ansökningar om krogrättigheter, EIII:d, volym 9.

23. Ibid.

som idén om en krognäring föddes). Bryggaren intygade, just som hennes tidigare arbetsgivare, att hon under denna tid ”uppfört sig ordentligt och redligt”, men att hon har svårt att försörja sitt barn och ”en gammal sjukelig närstående”. Därför rekommenderade han Ulrica till att få driva krog.

Krogväsendet som utmark

Dagens krogar är kanske en av de mest reglerade platserna i staden. Den som euforiskt vill dansa på borden och dricka efter stängningstid gör bäst i att göra det någon annanstans. Men under tiden kring sekelskiftet 1700–1800 var krogen fortfarande en svårkontrollerad näring i Stockholm.

Med krögare som Ulrica Sundin hade krogväsendet blivit lite av en anomali i den förmoderna ekonomin. Det stod i praktiken utanför skråväsendet, och i den tidigmoderna ekonomin, där normen var skråanslutna näringar, innebar detta att myndigheternas sedvanliga tekniker för insyn och intern kontroll inte omfattade krögarna. Därtill drevs krogarna ofta av kvinnor med hjälp av arbetskraft som inte ansågs duga till vanligt tjänstefolksarbete. I regel användes den som en sorts försörjningsstöd för gamla, fattiga och sjuka i staden.

Kanske hade allt detta inte varit något problem om krogarna hade varit få. Men människor ville gå på krog. Under 1700-talet etablerades över 700 krogar i staden. Dessa kunde vara lönsamma och den som drev krog kunde anställa tjänstefolk att arbeta åt dem. Eller de kunde för den delen låta hyra ut sitt krögartillstånd till andra. Så trots att krogen av myndigheterna behandlades som en födkrok för de arma och desperata uppstod en svällande näringsverksamhet som blev mycket svåröverblickbar för stadens myndigheter. Varje gränd, vrå, stuga kunde ha en krog och krogarna kunde flyttas efter årstiderna.

Att hålla ordning på detta – se till att alla följde förordningar och reglementen, betalade sina avgifter och hade rätt tillstånd – var en uppgift som den tidigmoderna stadens ordningsmakt antagligen var

underdimensionerad för. Under 1800-talet genomfördes därför flera viktiga reformer i syfte att stärka kontrollen över krogrummet. I ett kungligt brev daterat till den 27 oktober 1813 inskränktes antalet krogar i Stockholm från 700 till 400. Dessutom fick Överståthållarämbetet för polisärenden ansvar att godkänna varje krögares ansökning innan den skickades vidare till Handelskollegiet. Därmed gjordes ordningen på krogarna till en polisiär fråga.²⁴

Under 1800-talet utvecklades också polisens befogenheter över krogen i sig: dels skulle krogens placering rapporteras till poliskammaren, dels var det från år 1813 nödvändigt att ha polisens intyg om god vandel (såväl som kyrkans intyg – givetvis) för att få tillåtelse att bedriva krognäring. En antydning om polisens nya roll finns i polisens uppträdande när den inspekterade krogarna. Tobias Osvald noterar i sin avhandling *Stadens gränsplatser* att polisen under 1700-talet ofta agerade mot krögarna. De var tvungna att banka på portar, tjata om att bli insläppta och åtalade ofta krögarna själva för regelöverträdelser. Från 1800-talets första årtionden ingrep polisen däremot oftare till stöd för krögaren. De hjälpte till att hantera oregerliga gäster, lösa bråk och hålla ordning i krogen.²⁵

I och med skråtvångets avskaffande för alla borgerliga näringar under 1800-talet kom krogen inte längre att inta en organisatorisk särställning i stadens näringsliv. Och genom polisens ökade kontroll av krogrummet kan man säga att en ny epok tar sin början för utskänkingsverksamheten: ordningsmakten tog sig in i krogrummet och tog kontrollen över krögarna. En tidigare svårreglerad näring som var satt lite på undantag och i det närmast reserverad åt nödställda kvinnor blev till vilken lönsam näring som helst, om än under noga uppsikt från ordningspoliser och magistrat.

24. Riksarkivet, Kammarexpeditionens arkiv, vol B Ia:8, Kungligt brev daterat Stockholms slott den 27 oktober 1813.

25. Osvald (2022) s. 210–214.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Riksarkivet, Kammarexpeditionens arkiv, vol B Ia:8, Kungligt brev daterat Stockholms slott den 27 oktober 1813.

Stockholms Stadsarkiv, Handelskollegiet, Ansökningar om krogrättigheter, EIII:d.

Stockholms Stadsarkiv, Politikollegiet, Protokoll, A:I.

Stockholms Stadsarkiv, Politikollegiet, Förteckning över tjänstefolk, personer som ha tjänstefolk samt förteckning över krogar, DII:b1.

Tryckta källor och litteratur

Bladh, Christine, ”Kvinnors dubbla beroende av sprit: Beskänkta kvinnor och kvinnor med utskänkning i Stockholm 1812–1816”, i Bladh, Christine, Cedersund, Elisabet och Hagberg, Jan-Erik (red.), *Kvinnor och män som aktörer och klienter* (Stockholm 1997) s. 11–40.

Evers, Artur, *Den svenska brännvinslagstiftningens historia: Under Frihetstiden till Hattväldets fall* (Lund 1923).

Frank, Michael, ”Satan’s servant or authorities’ agent? Publicans in eighteenth-century Germany”, i Kümin, Beat och Tlusty, B. Ann (red.), *The world of the tavern: Public houses in early modern Europe* (London 2002), s. 12–43.

Kongl. Maj:ts Nådige Förordning, Emot Swalg och Dryckenskap, Gifwen Stockholm i Råd-cammaren den 17. April 1733.

Kongl. Maj:ts förnyade stadga och förordning, angående tienstefolck och legohion. Gifwen Stockholm i råd-cammaren then 21 augusti 1739.

Kungliga slottskansliets kungörelse angående Gatuköp och olaga handel samt förköp och mågleri jämte de före vederbörande utfärdade taxors nogare efterlevnad, 1 oktober 1760.

Kungliga slottskansliets kungörelse angående gatuköp och olaga handel samt förköp och mågleri jämte de utfärdade taxors nogare efterlevnad, 12 oktober 1767.

Lindström, Dag, *Skrå, stad och stat: Stockholm, Malmö och Bergen ca. 1350–1622* (Stockholm 1991).

Osvald, Tobias, *Stadens gränsplatser: Kungliga Poliskammaren och vardagens omstridda rum i Stockholm, 1776–1835* (Uppsala 2022).

Tabellverket, <<http://rystad.ddb.umu.se:8080/Tabellverket/Tabverk>>
(hämtat 2022-12-15).

Vinterros, Idun, "Från Krögerska till Krögare: Feminisering och maskulinisering inom krögaryrket 1739–1920 i Stockholm och Visby" (kandidatuppsats, Mittuniversitet, 2020), <<http://www.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1439545&dswid=-8331>> (hämtat 24-04-18).

Överståthållareämbetets *Publication om Krögande och Krögare-ämbetet den 30 april 1731*, Stockholm.

4. *I arbetskraftslagstiftningens utmarker*

Ett urbant proletariat i Malmö år 1800?

LARS EDGREN

I början av december 1799 utspelades omfattande protester på Malmös gator. De gällde de höga matpriserna. De protesterande krävde att matvaror skulle göras tillgängliga på torget för alla till ett rimligt pris. Våldet under protesterna var begränsat; det mest dramatiska som skedde var att en arresterad dräng befriades från rådhuset. Myn-digheternas reaktion var snabb. Vissa krav tillgodosågs, men framför allt sattes den repressiva apparaten i rullning. Kavalleri kallades in från de indelta regementena på den omgivande landsbygden och rättegången inleddes omedelbart. Straffen var drakoniska. Fyra personer dömdes till dödsstraff och fem till kraftiga spöstraff. De dödsdömda benådades av kungen till spöstraff och livtids fästningsförvar.¹

En annan åtgärd som magistraten omedelbart vidtog var att försöka skaffa sig ökad kunskap om vem som faktiskt bodde i Malmö. Dagen efter protesterna konstaterade magistraten att i dessa hade deltagit "en del personer... som egentligen icke äga rättighet at härstädes bo och wistas". För att komma till rätta med detta problem skulle de borgerliga societeterna utse representanter som skulle gå runt i alla

1. Edgren, Lars, "Livsmedelsprotesterna i Malmö 1799", *Arbetsarhistoria* 149–150 (2014) s. 8–12.

fastigheter och göra upp förteckningar över allt hyresfolk med anteckningar om deras försörjning och hemort. Ett stort antal av dessa personer kallades i januari och februari 1800 inför rådhusrätten för att redovisa på vilket sätt de kunde anses ha rätt att vistas i Malmö.²

I och med detta skapades ett ovanligt källmaterial, som dels ger inblick i försörjningen för stadsinvånare som källorna i vanliga fall ger få upplysningar om, dels tillhandahåller information om vem stadens styrande ansåg hade rätt att vistas i staden. Särskilt intressant är att kvinnors ofta osynliga arbete här synliggörs. I detta kapitel undersöks magistratens handläggning mot bakgrund av den svenska arbetslagstiftningen. Som framgått av antologins inledning rädde arbetstvång i Sverige. Den som inte hade laga försvar skulle ta tjänst som dräng eller piga och ingå i husbondens hushåll under ett år. Källmaterialet lyfter fram personer som försörjde sig utanför denna ram, personer som befann sig i gränslandet för tidens normativa syn på arbete. Vilka möjligheter till försörjning fanns i praktiken i dessa utmarker?

Proletarisering

Detta material ska här betraktas i ljuset av den process som betecknas som proletarisering. Denna process innebär att alltmer av det samhälleliga arbetet utförs av fria lönearbetare som inte har något annat att sälja för att klara sin försörjning än sin arbetskraft. Inom arbetarhistorisk forskning har proletarisering blivit en nyckel för att förstå kapitalismens framväxt och arbetarklassens formering. Särskilt inflytelserik har Christer Winbergs undersökning av den agrara proletariseringen från 1750 till 1850 blivit. Han har visat att de agrara underskikt som var helt eller delvis beroende av lönearbete tillväxte kraftigt under perioden.³

2. Malmö stadsarkiv, Magistratens i Malmö arkiv, A1AA:76–77, Dombok 1799–1800, Politieprotokoll, diverse datum från 11/12 1799 till 1/2 1800.

3. Winberg, Christer, *Folkökning och proletarisering: Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen* (Göteborg 1975).

Under senare decennier har inte minst framväxten av arbetarhistoria med globala perspektiv kommit att problematisera denna betoning på fritt lönearbete. Till exempel har Marcel van der Linden framhållit att kapitalismen mycket väl kan utnyttja olika former av mer eller mindre ofritt arbete. Han nämner bland annat att slaveri har varit en viktig förutsättning för kapitalistisk produktion och att den engelska bomullsindustrin var beroende av råvaror från slavplantager i södra USA ända fram till det amerikanska inbördeskrigets början 1861.⁴ En viktig poäng är att fritt lönearbete inte enkelt kan kontrasteras mot förkapitalistiska arbetsformer. Olika arbetsrelationer kan samexistera under kapitalismen.

Den ofrihet som van der Linden är särskilt intresserad av är slaveriet. Mindre intresse ägnar han den form av arbetstvång som rådde i bland annat det svenska samhället sedan medeltiden. Proletarisering i detta sammanhang innebär lösgörandet ur detta tvång, men också lösgörandet ur de hushåll inom vilka tvångstjänsten utfördes. Källmaterialet från Malmö ska användas för att belysa denna process.

Rannsakningen år 1800

Anteckningarna i domboken är mycket kortfattade: ”Pigan Kjersti Olofsdotter säger sig arbeta med spånad; har ett barn men kan icke antaga årstjänst.” I de fall en person ansågs obehörig uppmanades hen att flytta från staden senast till kommande påsk. Eftersom den citerade notisen saknar ett tillägg om åtgärd har magistraten uppenbarligen uppfattat att hennes arbete, och möjligen omvårdnaden av ett barn, har varit tillräckligt skäl för att stanna i staden utan att ta årstjänst. De korta notiserna ger alltså uppgifter om personernas försörjning och eventuella åtgärder som vidtagits.

4. van der Linden, Marcel, *Workers of the world: Essays toward a global labor history* (Leiden 2008).

Det var 179 personer som kallades upp till rådhuset, men det var fler som berördes. Uppgifterna om andra personer i hushållet förefaller inte vara insamlade systematiskt, men de noteringar som finns visar att det rör sig om minst 245 personer. Det kan jämföras med att stadens befolkning år 1800 i den officiella statistiken angavs till 5 393 personer.

Det rörde sig om både män och kvinnor, med en viss övervikt av män, 96 att jämföra med 83 kvinnor.⁵ En mycket stor del av dessa personer tillhörde på ett eller annat sätt militären. De män som var aktiva militärer uppgick till 56. Till dessa kom ytterligare 11 män som var före detta eller avskedade militärer. Även många av kvinnorna kan knytas till det militära, eftersom de var hustrur till eller änkor efter militärer. Av de 43 aktuella kvinnorna var 31 änkor och 11 hustrur; ytterligare en kvinna anges vara dotter till en militär. Hustrurna stod i längderna som huvudansvariga för hushållet, eftersom deras män inte befann sig i Malmö vid tidpunkten för undersökningen.

Malmö var vid denna tid ännu en befäst stad, omgiven av försvarsverk. För att bemanna fästningen fanns en fast garnison. Soldaterna vid garnisonen var inte sällan gifta. Det fanns inga särskilda kaserner för dem, utan det var borgerskapets uppgift att säkra inkvartering. Huvudsakligen bodde soldaterna i fastigheter i stadens fattigare västra delar som uppläts åt dem. Garnisonen bildade en egen församling, till vilken ungefär en sjättedel av stadens befolkning hörde. Det är därför inte överraskande att hitta många soldater i protokollen.

Av männen var det 29 som inte hade koppling till militären. De flesta av dessa fick en titel i domboken, en titel som på det för tiden vanliga sättet pekade ut en yrkestillhörighet eller en försörjning, till exempel "dräng" eller "arbetskarl". De kvinnor som inte knöts till det militära var till antalet 40. Enligt tidens bruk erhöll de titlar som angav deras civilstånd; 11 var hustrur och 10 änkor. De 18 ogifta fick

5. Varje notering i domboken behandlas som en individ. Detta är inte riktigt korrekt, eftersom det kunde röra sig om familjer. Siffrorna som redovisas här rör hushållsföreståndare.

med två undantag titeln piga. En kvinna med två barn hade inget angivet civilstånd. I enstaka fall kombinerades civilståndstiteln med en angivelse av ett yrke, till exempel skoflickareänka. Den enda kvinna som fick en yrkesangivelse som inte hänvisar till mannens arbete var säljhustrun Ana.

För att analysera utfallet av rannsakingen har de berörda personerna i den fortsatta analysen delats in i fyra grupper: (1) män med militär anknytning, (2) kvinnor med militär anknytning, (3) övriga män och (4) övriga kvinnor.

Först då männen med militär anknytning, som alltså var 67 till antalet. Särskilt intressant är att många av dessa inte tillhörde Malmö garnison. För 38 av dem är angivet vilken garnison de tillhörde och det visar sig att 30 tillhörde andra garnisoner. Flest kom från Kristianstad (17), men några kom så långväga ifrån som Göteborg och Stralsund. Även om soldaternas civilstånd inte alltid angavs är det klart att mer än hälften av soldaterna från andra garnisoner också hade en hustru. Det var alltså en inte obetydlig grupp av soldater som bosatt sig i Malmö med sina familjer. Tydligt är att det i Malmö fanns en arbetsmarknad som lockade arbetskraft från andra städer.

Sett till hela gruppen män med militär anknytning var det en stor del av dem som kunde hänvisa till att de hade tjänst och därmed arbetsinkomst i Malmö. Många av dem arbetade hos handelsmän och hantverkare i staden. I några fall angavs också att hustrun arbetade. Det framgår inte vilka soldaternas arbetsuppgifter var. Många har säkert arbetat med okvalificerade uppgifter, men eftersom en hel del soldater hade hantverksutbildning är det fullt möjligt att de som arbetade i hantverksverkstäder utförde gesällarbete. För dem som hade arbete var det inte aktuellt med avflyttning; i några enstaka fall ålades de att uppvisa intyg på att de verkligen hade arbete. Men inte heller soldater som saknade uppgivet arbete drabbades av att behöva flytta. Orsaken var att de var tillåtna från sin soldattjänst. De värvade soldaterna vid garnisonerna var nämligen inte i tjänst under hela året utan hade långa permissioner. Under den tiden var det helt tydligt så att de inte endast kunde arbeta i den stad där de låg i garni-

son utan också kunde flytta till andra städer och slå sig ner där med sina familjer. Materialet ger bara ett enstaka exempel på en soldat med känd garnison som ålades att flytta till påsken. Det gällde en artillerist från Kristianstad vars hustru var sjuk. Ytterligare en soldat (utan angiven garnison) skulle finna arbete eller flytta.

Soldaternas rätt att stanna i staden grundades i första hand på att de arbetade och försörjde sig själva men också på deras rättigheter som permittenter. Det senare skyddet gällde inte de före detta soldaterna, som uppgick till elva personer. Kunde de hänvisa till att de hade arbete fick de emellertid också stanna i staden. Två personer som varit vid Malmö garnison fick också stanna. De som inte uppfyllde något av dessa krav skulle avflytta, men det rörde i slutändan bara fyra personer.

Den andra gruppen i materialet är de till militären knutna kvinnorna som naturligtvis inte hade möjlighet att åberopa permission som grund för rätten att stanna i staden. Det rörde sig här om 43 personer varav 31 var änkor och 11 hustrur. Hustrurna till soldater är den grupp som hade svagast ställning. Det var bara två av dem som angav att de hade arbete och därför fick stanna. Sex av de övriga hade män på annat håll och uppmanades att flytta. En kvinna hade en man som rymt från garnisonen i Malmö; hon fick stanna, kanske för att hon genom mannen ansågs tillhöra staden. Profosshustrun Ramberg, som på grund av svaghet inte kunde försörja sig, fick stanna trots att hennes man uppgavs befinna sig i Landskrona. Bland änkorna är det bara två personer som uppmanades att flytta; i båda fallen rör det sig om personer som erkände att de utöver annat arbete också tiggde. Eftersom ett viktigt syfte med rannsakingen var att bli av med tiggande personer är det inte överraskande att dessa två änkor förklarades vara icke önskvärda. I två fall uppmanades änkor att se till att deras döttrar tog tjänst. Av änkorna uppgav 15 att de hade arbete, vilket uppenbarligen godtogs som grund för fortsatt bosättning. Ytterligare 12 änkor uppger ingen försörjning men får likväl inte uppmaning att flytta. Sex av dem var änkor efter män som varit i garnison i Malmö, vilket kan tänkas ha varit en grund för tillhörig-

het. Vilka skäl de övriga kunnat åberopa för att stanna går inte att avgöra. Det kan ha varit välvilja mot fattiga och äldre personer, men i ett samhälle med hög dödlighet behöver änkor inte vara särskilt gamla. Och det finns gott om exempel på den hårdhet som tidens fattigvårdslagstiftning ofta tillämpades med.

De militärt anknutna kvinnorna för vilka försörjning redovisades utförde helt andra arbetsuppgifter än männen. Med få undantag var de verksamma med spinning vid stadens textilfabriker, oftast vid handelsmannen Niclas Sjöborgs fabrik Hoppet. Utöver detta återfanns en hustru och en änka som arbetade som säljhustrur. Sannolikt är detta en motsvarighet till de månglerskor som fanns i många städer. Mångleri sågs som en lämplig försörjning för fattiga kvinnor.⁶

Kvinnor som inte kan knytas till militären är den tredje gruppen att analysera. Den bestod av 40 individer. I denna grupp var närmare hälften ogifta och hustrurna och änkorna utgjorde ungefär en fjärdedel var. Det var alltså inte alls samma övervikt för änkor som för soldatgruppen. Eftersom det inte fanns tydliga skillnader i försörjning och hantering av dessa kvinnor beroende på civilstånd behandlas de här som en grupp. Hälften av dem kunde visa att de hade en försörjning. Ingen av dessa uppmanades av magistraten att flytta, även om de i något fall skulle visa intyg för sin tjänst. I de allra flesta fall rörde det sig om försörjning genom eget arbete. En hustru, vars man hade rymt, hade två barn som arbetade på fabrik, vilket tydligt säkrade försörjningen. Två änkor uppbar fattigmedel och fick förstas stanna. Flera av kvinnorna (5) försörjde sig genom att spinna för stadens största textilfabrik. Fyra kvinnor uppgav försäljning som försörjning: "avyttrar fisk för fiskarna härstädes", "säljer bröd för bagare Lundberg", "kringbär bröd till salu". Andra hade tjänst hos namngivna personer, vilket antagligen syftar på att de stod i årstjänst. Eftersom de har fångats i myndigheternas nät som skulle omfatta hyresfolk, tyder detta på att årstjänst inte nödvändigtvis innebar att

6. Bladh, Christine, *Månglerskor: Att sälja från korg och bod i Stockholm 1819–1846* (Stockholm 1991).

tillhöra husbondens hushåll. Särskilt intressant är den ogifta pigan Märta ”som sitter för sig själv och väver”. Det handlar alltså här om en kvinna som försörjer sig genom ett hantverk. Inom det skråorganiserade hantverket kunde bara män bli lärlingar och därmed också gesäller och mästare. Det kvinnoarbete som säkert förekom blev därmed osynliggjort. Detta gäller också de kvinnor som faktiskt utövade ett hantverk för egen räkning. Att Malmö år 1813 hade minst tre kvinnliga skraddare som sydde kläder åt andra kvinnor är bara känt tack vare att att skraddarämbetet det året förgäves försökte förhindra deras verksamhet.⁷

De kvinnor som inte uppgav någon försörjning var en grupp som riskerade åtgärder. Men inte heller bland dem drabbades många individer hårt. Det var bara tre av de 19 personerna som direkt uppmanades att flytta. Några tillsades att skaffa arbete eller att flytta. Det finns inget tydligt mönster för vad som gjorde att inga åtgärder noterades för övriga personer. Hustrun Botilla Carlqvist från Karlskrona uppmanades inte att flytta trots att hon inte var från staden och uppgavs vara sjuklig. Pigan Elna Nilsdotter skulle gifta sig till påskan och fick därför stanna. Två kvinnor hade redan lämnat Malmö och en var bara på tillfälligt besök.

Sist i analysen de 29 män som inte var knutna till militären. Dessa hade i allmänhet en titel som pekade på deras yrke eller försörjning. Vanligast var dräng (7) eller arbetskarl (5), men här fanns också fem titlar som pekar mot hantverk. Något överraskande finns här också två ”commissarier”, vilket tyder på verksamhet inom förvaltning. En av dem försörjde sig med skrivarbete, den andre hade pension från tullen och undervisade i skrivning. Några personer som inte tillhörde stadens marginella grupper fångades alltså också i nätet.

Av de 29 männen i gruppen kunde 22 visa att de hade försörjning. Den enda i gruppen som skulle flytta var nattmannen Christian Andersson. Nattman var en beteckning i Skåne för de personer som på

7. Edgren, Lars, *Lärling – gesäll – mästare: Hantverk och hantverkare i Malmö 1750–1847* (Lund 1987) s. 140.

andra håll i Sverige kallades rackare. De assisterade bödeln men hade också till uppgift att bortskaffa orenlighet och döda djur. Deras sociala anseende var synnerligen lågt. Andersson hade flyttat till Malmö från Dalby med hustru och ett barn för att biträda stadens nattman i hans arbete. Magistraten bedömde att något sådant biträde inte behövdes och uppmanade honom att avflytta. Yrkets låga status torde ha bidragit till att hans försörjning inte ansågs vara tillräcklig för att säkra tillhörighet till staden.

Det är många olika arbeten som redovisas. I flera fall hade männen tjänst hos någon av stadens borgare. Fyra stod i tjänst hos murare, ett yrke där inneboendesystemet för arbetarna upphört. Särskilt intressant är arbetskarlen Lars Andersson som sade sig arbeta för dagpenning. Detta gäller kanske också drängen Lars Andersson (inte samma person) som sade sig ha ständigt arbete utan att uppge att han var i tjänst hos en viss person. Snickaren Hans Jöransson sade sig försörja sig med snickeriarbeten utan att det klargörs vilken rättighet han hade att arbeta i yrket. Däremot hade skoflickaren Sjöberg som kontingentborgare helt klart rättighet att försörja sig själv. Titeln innebar att personen hade fått näringsrättighet i en stad utan fulla borgerliga rättigheter.

Det återstår sedan sju män som inte uppgav någon försörjning. Två av dem uppmanades att flytta. Att drängen Sven Andersson, född i Hyby, hade brutit benet var ingen förmildrande omständighet. Att skraddaren Anders Clemetsson sade sig vilja ta dagsverksarbete räckte inte heller till för att han skulle få stanna. Den "utlevade" hattmakaren Streling fick stanna, eftersom om han kunde styrka att hustrun verkligen hade arbete på "fabriken", sannolikt som spinnerska. Nål-makaren Wendt uppgav ingen försörjning, men hans ansökan att bli antagen som borgare var under behandling och han fick därför stanna. Petter Bong fick stanna, tydligen eftersom han varit stadsväktare i Malmö och staden därför ansåg sig vara ansvarig för honom.

Rannsakningens resultat

Det lades alltså ner ett stort arbete i Malmö under vintern 1799–1800 på att kartlägga de invånare som betraktades som mest marginella. Uppenbarligen var förhoppningen att det skulle vara möjligt att förvisa många personer ur staden. Dessa förväntningar infriades inte. Det var bara 19 personer som uppmanades att flytta. För ytterligare 32 personer antecknades någon form av åtgärd, men det handlade då i allmänhet om ett åläggande att visa bevis på tjänst eller att ta tjänst. Det visade sig att många av de personer som berördes av inventeringen hade försörjning i Malmö. Det framgår inte vilken anställningsform som använts. Ofta står det att personen hade *tjänst* hos en namngiven person, och det är kanske rimligt att anta att det är arbete under tjänstehjonsstadgan som avses. Detta innebar emellertid inte att personen också tillhörde husbondens hushåll. Det finns i materialet uppgifter om 23 kvinnor som spann för stadens textilfabriker. Det har säkerligen inte inneburit årstjänst och arbetet har utförts i hemmet. Deras arbetsinsats syns inte alltid i tidens fabriksstatistik och inte i skattematerial eller kyrklig bokföring. Intressant är också att några kvinnor livnärde sig med försäljning.

Undersökningen visar att det fanns ett icke obetydligt antal personer som försörjde sig genom arbete utanför hushållens årstjänst. Det handlar alltså om hushåll som på olika sätt försörjde sig med arbete. I den meningen är det berättigat att tala om en proletariserad befolkningsgrupp. Men det är viktigt att understryka att detta hade sina gränser. Soldaterna var bundna till sina garnisoner och därför inte fullt fria. För flera av personerna krävdes att de fick laga försvar av en husbonde. De personer som enbart åberopade daglön som försörjning var få, men de visar att det åtminstone var en möjlighet vid denna tid.

De personer som undersökningen omfattade rörde kanske bara mindre än 5 procent av stadens befolkning. Men saken förhåller sig annorlunda om jämförelsen görs med hur många arbetare med egen hushållsbildning som kommer till synes i det sedvanliga källmaterialet.

Enligt en studie av Malmö 1774 baserad på olika skattelängder hade staden det året 800 hushåll; av dessa är 28 klassificerade som arbetare, de flesta av dem knutna till någon av stadens manufakturer.⁸ Den här aktuella rannsakingen rör 179 hushåll.

Arbetstvång och lönearbete

Utgångspunkten för magistratens behandling av dessa ärenden var tidens arbetskraftslagstiftning. Denna var på pappret enkel. Det rådde tjänstetvång. Den som inte kunde försörja sig själv skulle ta årstjänst hos en husbonde som kunde ge laga försvar. Enkelt var det dock bara på pappret. Vem ansågs kunna försörja sig själv och vem hade rätt att ge laga försvar? Dessutom fanns det annan lagstiftning än legostadgan. Den allmänna skråordningen från 1720 reglerade hantverket och hallordningen från 1739 manufakturen. Sedan fanns en lång rad olika specialbestämmelser. Historikern Theresa Johnson citerar Västmanlands landshövding Ridderstolpe, som i ett svar till 1825 års försvarslöshetskommitté konstaterade ”att en fullständig samling och granskning af [gällande] föreskrifter äro i och för sig ett magtpåliggande arbete”. Utöver att vara många kan Johnson också konstatera att författningarna var mycket svåra att tillämpa i praktiken.⁹ Även om hennes undersökning rör en senare period var oklarheten betydande även under det föregående seklet. I marginalerna av denna lagstiftning fanns alltså många möjligheter för individer att säkra en försörjning samtidigt som oklarheterna skapade en osäker situation.

Det var möjligt att undandra sig tjänstetvånget och därmed öppnades också möjligheten för fritt lönearbete, som principiellt inte uteslöts av lagstiftningen, men som inte var en uppmuntrad form av arbete. Börje Harnesk och Carolina Uppenberg har i sina respektive

8. Edgren, Lars, *Stadens sociala ordning: Stånd och klass i Malmö under sjuttonhundratalet* (Lund 2021) s. 69.

9. Johnson, Theresa, *Vårt fredliga samhälle: ”Lösdriveri” och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet* (Uppsala 2016); citatet på s. 53.

avhandlingar om tjänstefolkssystemet visat att tjänsteavtalen kunde innehålla villkor som medförde stundtals betydande friheter för drängar och pigor – även om Uppenberg framhåller att det gällde i mindre grad för pigorna.¹⁰ Tjänstefolket kunde ha rätt att arbeta för sig själva utöver tjänsten och rätt till ledighet och olika förmåner. De kunde till exempel få spannmål för att själva så och skörda. En dräng kunde få rätt att göra handelsresor för egen räkning. Harnesk tolkar detta som en ovilja mot ett lönearbete som uppfattades som deklaserande. Uppenberg betonar i stället att tjänstetiden sågs som ett sätt att skapa medel för självständig hushållsbildning. I båda fallen framstår årstjänsten som något som arbetarna ville undvika, även om Uppenberg menar att den uppfattades som ett accepterat medel mot ett annat mål. I båda fallen är det tydligt att självständighet var målet.

Harnesks tolkning, att det handlar om en motvilja mot lönearbete, kan ifrågasättas. Tjänstefolket tycks gärna ha sett möjligheten att arbeta för sig själva mot lön som ett föredraget alternativ till tjänst. Årstjänsten bör inte betraktas som lönearbete, eftersom det var inramat av arbetstvånget och innebar både långa kontrakt och underordning i hushållet. Lönearbete förutsätter att arbetaren har en högre grad av kontroll över hur arbetskraften säljs på en marknad. Inom ramen för begreppsapparaten i denna artikel står årstjänsten som lönearbetets motsats.

De studier som hittills gjorts behandlar i huvudsak landsbygden. Kunskapen om tjänstefolk och arbetare i städerna är därmed begränsad. Befintlig forskning rör främst hantverkare och manliga manufakturarbetare. För att nå andra grupper ger rannsakingen i Malmö år 1800 värdefulla upplysningar.

10. Harnesk, Börje, *Legofolk: Drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige* (Umeå 1990); Uppenberg, Carolina, *I husbondens bröd och arbete: Kön, makt och kontrakt i det svenska tjänstefolkssystemet 1730–1860* (Göteborg 2018).

Tjänstetvång och lönearbete i städerna

Liksom på landsbygden gällde tjänstetvånget också i städerna. Legostadgan från 1739, vilken fortfarande gällde 1800, preciserade vem som lydde under tjänstetvånget och vem som hade rätt att ge laga försvar. Alla män i städerna skulle ta tjänst om de inte var borgare eller hade en manufakturrörelse. Undantag gjordes också för personer som magistraten bedömde gjorde stadens nytta genom "handtlangning och annan betjäning". På landet gällde tjänstetvånget alla som inte brukade en gård eller ett torp. Även de som arbetade vid manufakturer och bergsbruket var undantagna. Den som inte tog tjänst hotades med utskrivning till soldat.

För kvinnor fanns några andra undantag. De som skötte "späda barn" eller "wanföra och utgamla föräldrar" kunde också undgå tjänstetvånget. Däremot undantogs inte kvinnor som bodde i backstugor eller var inhyses. Samtidigt var det just de som bodde i backstugor utan eget jordbruk eller som bodde inhyses i andra hushåll som kunde göra anspråk på att de i praktiken försörjde sig genom eget arbete. Det var också befolkningsgrupper som tillväxte under 1700-talets slut. Att stadgan direkt krävde att de skulle ta årstjänst skapade en problematisk gråzon.

Att legostadgans kortfattade formuleringar om vem i en stad som skulle undantas från tjänstetvånget var otillräckliga framgår av ytterligare paragrafer. Stadgan innehåller en rad arbetargrupper som finns i staden, där det ges stränga påbud om att inte fler arbetare fick antas än det verkligen fanns behov av. Här nämns statligt anställda som tullkarlar, stadstjänare, byggnadsarbetare och "Dagkarlar och andre Städernes handtlangare".

Den politiskt och ekonomiskt centrala gruppen i Malmö var borgerskapet. Borgerskapet utgjordes av näringsidkare som ansökt om och beviljats burskap i staden, vilket gav dem rätt att utöva sin näring där. Borgerskapet i Malmö delades i tre societeter: handelsmännen, bryggarna och hantverkarna. Trots att de utgjorde kärnan i stadens

befolkning tillhörde bara omkring en tredjedel av stadens hushåll borgerskapet.

I borgerskapets hushåll i Malmö fanns en lång rad olika slags arbetare inneboende, drängar, pigor, gesäller och lärlingar. Ur tjänstetvångets synvinkel är timmermännens och murarnas arbetare särskilt intressanta. Gesällerna i dessa yrken hade nämligen ofta eget boende. Dessutom låg byggnadsarbetena nere under vintern och de har då säkert sökt annat arbete. Det var säkert därför legostadgan innehöll bestämmelser som avsåg att säkra att mästarna i dessa yrken inte gav laga försvar åt fler arbetare än de verkligen behövde. Gesällerna i andra hantverk var mindre problematiska. De ingick nästan alltid i mästarnas hushåll. Emellertid var de inte underkastade års-tjänst utan anställdes mer tillfälligt.¹¹

Slutligen fanns det personer som utförde viktiga arbeten i staden, såsom båtkarlar, vagnmän och dragare. Det handlar här om kroppsarbetare. De var organiserade i lag som påminde om hantverkets ämbeten och de måste godtas som medlemmar i respektive lag och godkännas av magistraten för att lagligen få utföra sitt arbete. Slutligen fanns det också väktare i stadens tjänst och rotemästare. De senare hade till uppgift att bidra till kommunikationen mellan magistraten och stadens boende. Staden var indelad i åtta rotar och i var rote fanns en rotemästare. Ersättningen för detta arbete räckte ingalunda till försörjning, så även dessa personer var tillgängliga för anställning mot daglön. Staden kunde också anta stadsarbetskarlar efter särskild ansökan.¹²

Dessa grupper var alltså alla lagligen erkända, hade obestridlig rätt att närvara i staden och lydde inte under tjänstetvånget. När Malmö magistrat år 1799 rannsakade efter obehöriga invånare var det alltså andra personer som jakten gällde. Husägare berördes inte utan det var hyresfolk som registrerades. Husägares rätt att bo i staden bestreds alltså inte i något fall. Principerna för att avgöra vem som fick

11. Om hushållsbildning inom hantverket, se Edgren (1987).

12. Edgren (2021) s. 50–52.

stanna och vem som skulle flytta är som framgått inte enkla att fastställa men de tillät soldaternas rätt att stanna accepterades. Visserligen var det några soldater som ålades att flytta men det rörde sig om personer som varken kunde visa att de tillhörde en garnison eller att de hade försörjning i staden.

Soldaterna var en viktig del av stadens arbetsmarknad utanför tjänsteförhållandet. Historikern Thomas Magnusson har understrukt soldaternas betydelse för den urbana arbetsmarknaden och rentav betecknat dem som ett tidigt proletariat. Relationen mellan tjänstetvånget och soldaternas ställning framstår som något paradoxal. Å ena sidan var värvning till armén en påföljd för den som undandrog sig årstjänst, å andra sidan möjliggjorde tjänsten som värvad soldat ett friare arbete utanför årstjänsten. För statsmakten blev soldaternas civila arbete ett viktigt sätt att försörja garnisonerna, eftersom den därigenom under lång tid inte behövde öka soldaternas löner. I stället tillät soldaterna och fick söka sin försörjning på arbetsmarknaden. Soldaterna hade rätt att utöva hantverk utanför skrånas kontroll så länge de arbetade på egen hand. Följden blev att rätt många utbildade hantverkare tog värvning. Lärlingarna som antogs av mästarna var alltför många för att det skulle vara möjligt för dem att stanna kvar som gesäller inom det legala skråhantverket. Värkning blev då en möjlighet att dra nytta av en yrkesutbildning.¹³ Det var också flera av soldaterna i Malmö 1799 som hänvisade till att de hade arbete som hantverkare.

Magnusson visar också att soldaterna var viktiga som arbetare inom Göteborgs manufakturer. Här fanns ett utbud av arbetskraft som kunde anställas på friare villkor än legostadgan förutsatte. Det rör sig om en övergångsform på vägen mellan årstjänst och lönearbete, där tvånget i den militära tjänsten möjliggjorde en viss frihet på arbetsmarknaden. Det faktum att många av soldatproletärerna i

13. Magnusson, Thomas, *Proletär i uniform: Studier kring den värvade armén, arbetsmarknadens kommersialisering och urbaniseringen i frihetstidens västsvenska samhälle* (Göteborg 1987) s. 192–193.

Malmö tillhörde andra garnisoner visar tydligt detta. De hade en frihet, om än villkorad.

Det var emellertid långt ifrån bara soldater som tilläts stanna i Malmö. De flesta män utan anknytning till det militära kunde visa att de hade en försörjning och fick därför stanna. Det är möjligt att en del av dem hade årstjänst, men i alla händelser hade de egen hushållsbildning och hade därmed skaffat sig en friare ställning. Som har framgått fanns det också enstaka personer som uppgav arbete som daglönare som försörjning, vilket uppenbarligen godkändes som grund för att få stanna. Enligt den gällande legostadgan borde detta inte ha varit möjligt. Praxis har på denna punkt uppenbarligen inte följt lagen. Att vara daglönare i Malmö var alltså åtminstone en möjlighet utan att något formellt ansökningsförfarande ägde rum på det sätt som tidigare skett.

Arbete och tjänst gav också kvinnor rätt att stanna i staden. Det vanligaste sättet att försörja sig var att spinna för någon av stadens manufakturer. Innan introduktionen av spinnmaskiner krävde textiltillverkningen många anställda som spann garnet. Om detta saknas ofta upplysningar i tillgängligt källmaterial. Det fanns förstås många fler spinnerskor i Malmö än de som påträffades under rannsakingen, men listorna visar ändå att spinningen var en viktig del av kvinnornas arbetsmarknad. Listorna innehåller också några exempel på att barnarbete var ett bidrag till familjens försörjning. Anmärkningsvärt nog tycks inte magistraten ha haft dessa förhållanden klara för sig. När rannsakingen avslutats begärde den in listor från fabrikörerna över kvinnor och barn som de hade i arbete och hänvisade till att undersökningen visat att flera arbetade där.

Det fanns också en hel del kvinnor som inte ålades att flytta trots att de inte gjorde anspråk på att ha någon försörjning. Det framgår inte tydligt varför de inte drabbades. En tendens är att kvinnor som hade anknytning till Malmö fick stanna, till exempel soldatänkor vars män legat i garnison i Malmö. En annan tendens är att änkor endast i få fall blev tillsagda att flytta. De kvinnor som skulle ge sig av var i allmänhet hustrur vars män befann sig på annan plats.

Detta kapitel har belyst hur tjänstetvånget fungerade i praktiken i en stadsmiljö. Den visar att tillämpningen låg långt från den stränghet som formulerades i legostadgan. Utan verkan var den dock inte. Ett antal personer förvisades från staden eller ålades att ta tjänst. Att arbetare blev uppkallade inför rådhusrätten och rannsakade understök att de hade en osäker position i staden. Ändå är huvudresultatet att den som kunde visa sig ha arbete för försörjning också fick stanna. En proletarisering av arbetet pågick. Förhållandena i Malmö i slutet av 1700-talet visar att i marginalerna av tjänstetvånget hade det öppnats upp nya möjligheter att bosätta sig i och tillhöra staden. De permitterade soldaterna var en viktig arbetskraft, men möjligheterna att bilda hushåll på grundval av arbete åt andra var inte obetydliga, vare sig för kvinnor eller för män. Inramat av en tvångslagstiftning och den militära ordningen går det knappast att tala om fritt lönearbete, men inte desto mindre är en upplösning av tvånget tydlig.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Malmö stadsarkiv, Magistratens i Malmö arkiv, A1AA:76–77, Dombok 1799–1800, Politieprotokoll.

Tryckta källor och litteratur

Bladh, Christine, *Månglerskor: Att sälja från korg och bod i Stockholm 1819–1846* (Stockholm 1991).

Edgren, Lars, *Lärling – gesäll – mästare: Hantverk och hantverkare i Malmö 1750–1847* (Lund 1987).

Edgren, Lars, ”Livsmedelsprotesterna i Malmö 1799”, *Arbetsarhistoria* 149–150 (2014) s. 8–12.

Edgren, Lars, *Stadens sociala ordning: Stånd och klass i Malmö under sjuttonhundratalet* (Lund 2021).

Harnesk, Börje, *Legofolk: Drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige* (Umeå 1990).

Johnsson, Theresa, *Vårt fredliga samhälle: "Lösdriveri" och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet* (Uppsala 2016).

van der Linden, Marcel, *Workers of the world: Essays toward a global labor history* (Leiden 2008).

Magnusson, Thomas, *Proletär i uniform: Studier kring den värvade armén, arbetsmarknadens kommersialisering och urbaniseringen i frihetstidens väst-svenska samhälle* (Göteborg 1987).

Uppenberg, Carolina, *I husbondens bröd och arbete: Kön, makt och kontrakt i det svenska tjänstefolkssystemet 1730–1860* (Göteborg 2018).

Winberg, Christer, *Folkökning och proletarisering: Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen* (Göteborg 1975).

5. Att slita – eller stjäla – för brödfödan?

BONNIE CLEMENTSSON

Stöld förknippas knappast med normal försörjning, men om en person på regelbunden basis skaffar sitt dagliga uppehälle genom att stjäla kan man säga att vederbörande försörjer sig genom stöld. Varför hamnar några människor i en kriminell livsstil och hur kan de rättfärdiga sättet de tjänar sitt levebröd på?

Utifrån självbiografier skrivna av livstidsdömda straffångar på sent 1840-tal diskuteras i detta kapitel hur svenska tjuvar under första hälften av 1800-talet beskrev sin väg in i kriminalitet och sin fortsatta brottsliga bana. Livsstilen de förde förpassade dem sakta men säkert till samhällets utmarker i såväl rumslig och ekonomisk som social och kulturell bemärkelse. Levnadsbeskrivningarna ger också inblick i vissa normer och ideal som tycks ha påverkat tjuvarna i deras vardag.

Straffångarnas biografier

Under 1800-talets första hälft ökade fattigdomen, brottsligheten och prostitutionen i Sverige, vilket orsakade intensiv samhällsdebatt. Politikern, journalisten och författaren Carl Fredrik Ridderstad ville, liksom många andra i samhällseliten, förstå varför enskilda individer

slog in på en brottslig bana.¹ För att lära sig om brottslingars liv bad Ridderstad livstidsdömda straffångar på Carlstens fästning att skriva ner sina levnadshistorier. Minst sjutton fångar accepterade Ridderstads förslag och tack vare dessa biografier kan vi idag läsa om tjuvarnas brottsliga karriärer och hur de motiverade sina vägval.²

Sexton av sjutton biografiförfattare stal regelbundet för sitt uppehälle, även om några av dem periodvis också hade vanliga arbeten. De flesta kom från samhällets lägre skikt men få beskriver en barndom i utpräglad fattigdom.³

Försörjningsmöjligheter

Det tidiga 1800-talssamhället var dynamiskt med gott om arbetstillfällen som inte krävde någon utbildning. Klarade man att hantera en häst kunde man ta tjänst som kusk. Förstod man sig på jordbruk kunde man ta anställning som rättare, dräng eller gårdskarlar. Hade man anlag för affärer kunde man hyra ett hökeri eller slå sig på marknadshandel. Man kunde också försörja sig som krogbetjänt, apotekslärling, gästgivare eller fångvaktare. De flesta hantverksyrken reglerades av skråväsendet, men ville man bli snickare eller skomakare kunde man skriva på ett lärlingskontrakt för några år, och ville man bli militär var det ofta bara att anmäla sig för tjänstgöring (se även kapitel 2 och 4).⁴

1. Se t.ex. Lundgren, Frans, *Den isolerade medborgaren: Liberalt styre och uppkomsten av det sociala vid 1800-talets mitt* (Hedemora 2003) s. 16–20, 58; Snare, Annika, *Work, war, prison, and welfare: Control of the labouring poor in Sweden* (Köpenhamn 1992) s. 35–36, 84–89; Petersson, Birgit, *”Den farliga underklassen”: Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige* (Umeå 1983) s. 56–57.

2. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B88–89. Straffångarnas biografier består av ca 1 000 handskrivna sidor.

3. En straffånge var dömd för vetskap om mord.

4. Det fanns vissa fysiska grundkrav som soldater skulle uppfylla men värningsförbanden hade svårt att fylla sina kvoter och släppte in de flesta sökande. Ericson Wolke, Lars, *Soldatforska! Hur jag finner mina militära förfäder* (Solna 2013) s. 30, 32.

Baserat på fångarnas biografier var det inte svårt att få arbete, men arbetsdagarna var långa och möjligheterna att arbeta sig upp till en bättre ställning få. Arbetet var dessutom dåligt betalt – ibland inte mer än mat för dagen – och en ung dräng eller lärling riskerade alltid att hunsas eller misshandlas av arbetsgivaren.⁵ Lägg därtill att de flesta arbeten var tråkiga.

Carl Nilsson Silk Kullgren, en av biografiförfattarna, valde tidigt bort den smala vägen av ren tristess: ”Jag var tagen som vallpojke att efterse mindre kreatur, vilket för mig icke var nöjsamt utan en dag behagade jag avlägsna mig därifrån och dessa kreatur fick spatsera var de själva önskade.”⁶ Nicolaus Söderman växte upp i Stockholm med relativt välbeställda föräldrar. När hans mor förstod att han i nedre tonåren börjat umgås med tvivelaktiga kamrater försökte hon med alla medel locka bort honom från dem, men lyckades bara tillfälligt avleda hans uppmärksamhet. Att leva som ”mammans snälla gosse” blev ”ack så tråkigt”, så Nicolaus sökte upp sina gamla vänner igen och de lärde honom att bli en skicklig ficktjuv.⁷ Han stal sin första plånbok på Operakällaren: ”Jag var liten och välklädd, så inga människor misstänkte mig utan allt gick bra [...] Detta gick bra en lång tid och jag levde så lyckligt som möjligt.”⁸

De första stegen mot kriminalitet var små och oplanerade. Man slog till när ett tillfälle att ta något värdefullt yppade sig, och när tjuven lyckats med ett brott var det svårt att motstå frestelsen att upprepa det. Jacob Brink var elva år när han gick in i en handelsbod i Jönköping. Före honom i kön expedierades en bonde:

5. Edgren, Lars, *Lärling – gesäll – mästare: Hantverk och hantverkare i Malmö 1750–1847* (Lund 1987) s. 156.

6. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R27, Silk, s. 5. För ökad läsvänlighet har stavningen i alla citat moderniserats. Sidangivelser ges antingen i s. 2 (sida 2), b.1.2 (blad 1, sida 2) eller f.1.2. (folie 1, sida 2) beroende på sidnumrering och pappersformat i biografierna.

7. Ibid., Söderman, f.5.2.

8. Ibid., f.3.3.

Då han [...] hade betalt bodherren [...] tillstoppade han sig sin plånbok uti yttre rockfickan. Allt detta observerade jag ganska väl. Då jag tänkte inom mig själv: "Nu är det tid att göra ett försök om det kan lyckas att knipa denna plånbok ty du hade mycket penningar." Ej oförtruten gjorde jag som tanken föll sig. I ett enda ögonblick vart bondens plånbok min.⁹

På ett ögonblick kom Jacob över 34 riksdaler, vilket motsvarade fem månadslöner för en stalldräng.¹⁰ Under tonåren rörde sig Jacob längs vägarna och tog flera tjänster som lärling hos en urmakare, en gyldmakare (mässingsarbetare), en smed, en skomakare och en snickare men stannade sällan mer än några veckor eller månader.¹¹ Han försörjde sig kortare perioder som kusk och fångvaktare men tröttnade snart och återgick till ett kringströvande liv som finansierades av fickstölder. När han en gång börjat ville han inte "överge detta lätta hantverk".¹²

En annan tjuv, Carl Pettersson, lärde sig att stjäla av sin far. Under flera år gjorde de nattliga räder till lador och redskapsbodar, och när fadern dömdes till tre års straffarbete för stöld hade den sjuttonårige Carl ingen tanke på att sluta med sin "profession". Han rörde sig mellan städer och marknader från Blekinge och Småland i norr till Ystad i söder och stal för sin försörjning.¹³ En period arbetade han som dräng hos en bonde där han "tjänade troget och anständigt", men han hade inte ro att stanna kvar utan sökte sig ut i världen. Han ville inte vara "slav under andra" utan sin "egen herre".¹⁴

9. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R28, Brink, f.2.2.

10. Ibid. f.2.2. Om pengarnas värde, se Lagerqvist, Lars O. och Nathorst-Böös, Ernst, *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar* (Stockholm 1999) s. 90.

11. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R28, Brink, f.5.4, f.9.3f, f.10.2f.

12. Ibid. f.13.1.

13. Clementsson, Bonnie, "Carl Pettersson: En tjuv med viss moral", *Personhistorisk tidskrift* 1 (2021) s. 25–47, s. 32.

14. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B88, R26, C. Pettersson, s. 6.

Möjligheten till självbestämmande med makt över sitt eget liv var lockande för de flesta. Som kontrast till de hederliga men tråkiga, strävsamma, hårda och lågbetalda tjänsterna framstod den kriminella livsstilen som både spännande och lönsam. Med liten arbetsinsats kunde man leva gott i några veckor – festa, äta, dricka och roa sig med flickor – innan man behövde fylla på med nya kontanter.

Riskerna som det kriminella levernet medförde kan inledningsvis ha uppfattats som begränsade. För att bli dömd för stöld krävdes säkra vittnesmål eller att man påträffades med identifierbart stöldgods på fickan. Det innebar att tjuvarna ofta hann begå många brott innan de till slut åtalades och befanns skyldiga. Carl Pettersson exempelvis, som i sin biografi erkänner att han stulit från det att han var mycket liten, åtalades för stöld först när han var 20 år, men släpptes i brist på bevis.¹⁵ Flera av fångarna beskriver en ungdomsperiod där de stal regelbundet långt innan de blev avslöjade och dömda.¹⁶

Även om tjuvarna åkte fast och tvingades sona enstaka brott i unga år, med spöstraff eller fängelse på vatten och bröd ett par veckor, kom de undan med så mycket mer.¹⁷ Och även om de hade oturen att arresteras kunde de ofta rymma från länsman, från fångskjutsen eller från häktet. Till exempel häktades Carl Pettersson i mars 1836 men rymde innan rättegången, som genomfördes först i juni. Under de mellanliggande tre månaderna hade han rymt, blivit fasttagen och rymt igen vid minst fem tillfällen.¹⁸

Efter att en tjuv väl dömts för stöld förändrades läget. Personen i fråga förlorade sin heder och blev lovligt byte för myndigheterna. Han fick svårare att skaffa en hederlig försörjning och förpassades

15. Ibid. s. 6.

16. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R27, Söderman, f.1.3, f.3.1.f.4.1; Ibid., Böhl, s.1; Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R28, Härnäll, f.6.4.

17. Straffen varierade baserat på värdet av det stulna. Formellt var straffet böter tre gånger stöldgodsets värde, men kunde man inte betala omvandlades det till kroppsstraff. MB, §§ 1, 6, 7, kap. 40, *Sveriges rikes lag 1734*.

18. Lunds landsarkiv, Medelstad häradsrätts arkiv, Domböcker, A1b:129, nr 560, 7/6 1836; Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B88, R26, C. Pettersson, s. 6–10.

därmed till samhällets utmarker. Han tvingades till en rörlig livsstil och lärde känna andra människor i socialt och kulturellt utanförskap. Men trots att han hade förlorat sin frejd och sitt medborgerliga förtroende hade han ofta sin stolthet i behåll.

Yrkesstolthet

Carl Pettersson beskriver sin tjuvkarriär som en yrkesbana. Han talar om sina första "mästerstycken" och sin "profession" och skryter dessutom om hur han med tiden "lärde sig hantverket bättre". Han umgicks med andra "som drev samma rörelse". En vän beskrivs som "ganska skicklig uti yrket, men mästerstycket" stod Carl själv för.¹⁹ Vidare talar han ofta om brotten med förskönande omskrivningar. Han "besökte" källare och kvarnhus, "hälsade på" somliga bönder och "hjälppte" andra att bli av med sin säd. Han gick ut för att "skaffa något på kroken" och "hittade plånböcker i marknadsfolkets fickor".²⁰

Vokabulären är snarlik i övriga biografier. Pehr Daniel Hartzell erkänner att hans kamrat blev "mästare" över honom när han lyckades stjäla tre plånböcker medan han själv blev utan, och Olaus Hedenberg talar om sina stölder som en "konst".²¹ Carl Silk träffade en vän "som var kunnig uti samma profession" som han själv och Jacob Brink besökte marknader för att "bruka sin profession".²²

Stöld *med* inbrott straffades hårdare än stöld *utan* inbrott. Gick man, som Carl Pettersson gjorde, in i en lada och stal en säck råg blev straffet lägre om dörren varit olåst. Resonemangets byggde på tanken att ägaren var skyldig att hålla uppsikt och kontroll över sina saker.²³

19. Ibid. s. 13.

20. T.ex. ibid. s. 1–5.

21. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R28, Hartzell, f.16.4; Ibid., Hedenberg, f.9.3f, se även f.11.1.

22. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R27, Silk, s. 22; Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R28, Brink, f.13.4.

23. *Förslag till straffbalk* (Stockholm 1844) s. 63; Lunds landsarkiv, Medelstad

I linje med samma tankegång menade en del tjuvar att alla som sviktade i sin uppmärksamhet eller som lät sig luras förtjänade att förlora sina ägodelar. På det sättet kunde till och med fickstölder rättfärdigas då ägaren fick skylla sig själv om han inte skyddade sina tillhörigheter. När Carl Pettersson och en kamrat gick ut för att ”skaffa något på kroken” hävdar han att de behövde inte stjäla så länge de hade ”fingrar att ta med”.²⁴ Om tjuvarna kunde ta saker utan att bryta sig in någonstans uppfattade de det alltså inte som riktig stöld oavsett om det handlade om att lägga beslag på en plånbok från en ouppmärksam bonde, ett matskrin från en obehövad vagn eller kläder som hängde på tork bakom en stuga.

Carl satte en ära i att sköta sitt yrke med list och skicklighet. Om han jagades försvarade han sig med våld, kniv eller pistol, men han tog aktivt avstånd från rån.²⁵ Han ville ”med list” tillägna sig sin ”nästas gods” och tyckte att ”yrket” skulle drivas ”flitigt och raskt” samt att ”professionen” skulle skötas med ”största skicklighet och flit”.²⁶

Liknande ideal kommer till uttryck i flera biografier. Anders Gustaf Nordström återger stolt en episod när han lurade till sig åtta kilo fläsk genom att utge sig för att vara en ”herreman”. Han gick till stadens torg och erbjöd en bonde en riksdaler i handpenning för att leverera köttet till hans falska hemadress där hans vänner väntade i porten. Vännerna hälsade ödmjukt på Anders Gustaf, som tjänstefolk brukade hälsa sin husbonde, tog emot och bar bort köttet medan Anders Gustaf bad bonden binda sina hästar och komma in i huset för att få sin betalning. När bonden vände sig om igen var både kött och tjuvar borta.²⁷

häradsrätts arkiv, Domböcker, AIa:129 nr 560, 7/6 1836.

24. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B88, R26, C. Pettersson, s. 3.

25. Ibid., s. 13, 20. Se även Clementsson (2021).

26. Se t.ex. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B88, R26, C. Pettersson, s. 20.

27. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B88, R26, Nordström f.9.2–4. Han sålde köttet för 57 riksdaler. Se även Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R28, Hedenberg, f.3.2f; Ibid., Brink, f.17.2.

Episoder där tjuvarna drog rika bönder eller polis vid näsan återges stolt. Vi kan inte veta om stölderna gick till på det sätt som beskrivs, men det faktum att fångarna framställde händelserna så indikerar att liknande stölder betraktades som legitima i deras egna kretsar. En stöld som genomfördes på rätt sätt kunde i tjuvens egna ögon bli en acceptabel försörjningsmetod.

Beundran för skickliga och smarta tjuvar sträckte sig utanför de kriminellas egna kretsar och hängde samman med en generell miss-tänksamhet mot polismakt och myndigheter. Det fanns grupper i samhället som ansåg att ordningsmakten orättfärdigt begränsade livet för vanliga människor och som därför roades av att höra om tjuvar som lurade polisen.²⁸

Försnillning och häleri

Försnillning eller stöld från arbetsgivaren tycks ha varit ett utbrett fenomen. Straffången Magnus Härnäll stal utsäde från sin husbonde och sålde den för egen räkning, och tillsammans med sin fästmö, som var kammarpiga i samma hushåll, tog han ofta pengar från fruns låsta byrå.²⁹ På liknande sätt knyckte Jacob Brink regelbundet brännvin, rom och pengar från sin husbondes låsta skänk med hjälp av en filad nyckel.³⁰

Även Anders Gustaf Nordström stal regelbundet från sina arbetsgivare. Han arbetade mestadels som kusk åt grosshandlare och adelsmän i Stockholm och om han fick tillfälle gömde han undan lite av husbondens varor som han sålde vid sidan om. Vid 24 års ålder fick han tjänst hos grosshandlare Granlund:

28. Lasse-Maja ådrog sig t.ex. stor popularitet i sin samtid. Ericsson Wolke, Lars, *Lasse-Maja: Stortjuven som blev författare och legend* (Stockholm 2017) s. 248. Se även Clementsson, Bonnie, "Kärlek, kyssar och konfekt: Triangelndrama i Smedjegårdshäktet 1848", *Upplands fornminnesförenings årsbok* (Uppland 2022) s. 23; Thomas, Donald, *The Victorian underworld* (London 1998) s. 39, 255.

29. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R28, Härnäll, f.6.4.

30. Ibid., Brink, f.10.4f.

Då jag flyttade till grosshandlaren Granlund uti Postmästarbacken på Södermalm. Här tyckte jag [...] det var bra. När jag varit här några dagar så var det en, kallad ”kogubben”, som formerade bekantskap med mig och frågade om jag ej ville sälja honom något hö. Han brukade köpa utav den förra kusken, sade han.³¹

Det var alltså inte bara Anders Gustaf som stal från sin arbetsgivare, det hade den förre kusken också gjort.

Historikern Lars Magnusson, som har studerat svensk hantverkskultur i början av 1800-talet, beskriver en lång tradition av ”försnillning, smyghandel och fusk”.³² Gesäller och lärlingar såg det som en rimlig löneförmån att ta råvaror från arbetsgivaren, tillverka egna produkter och sälja vid sidan om sitt ordinarie arbete. Även om en del mästare gjorde vad de kunde för att beivra sådant beteende, fanns det andra som såg mellan fingrarna på gesällernas mygel eller som rent av uppfattade gesällernas sidoarbeten som helt legitima. En del mästare, som stod under den så kallade förlagshandeln – de mottog råmaterial av förläggare och förväntades lämna färdiga varor tillbaka – kunde själva försnilla material till egen produktion och försäljning.³³

I Magnussons källmaterial finns också flera exempel på att lärlingar, gesäller och mästare köpte stulna råvaror utan betänkligheter. Gränsen mellan vad som betraktades som kriminellt och vad som uppfattades som ett slags sedvanerätt eller tjänsteförmån var oklar fram till 1800-talets mitt då industrialiseringen förändrade tillverkningsprocesserna och ökade möjligheterna för kontroll, menar Magnusson. Därtill var det inte ovanligt med småstölder av ved, kläder, husgeråd

31. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B88, R26, Nordström f.6.3f. Även rågmjöl som hästarna utfodrades med var lätt att stjäla och sälja, f.6.4f.

32. Magnusson, Lars, ”Försnillning, smyghandel och fusk: Förlagshandeln och hantverkarskultur i Eskilstuna vid början av 1800-talet”, *Historisk tidskrift* 2 (1986) s. 161.

33. Magnusson (1986) s. 163–172.

eller pengar från arbetsgivaren.³⁴ Beteendet visar på en kultur bland 1800-talets hantverksarbetare där gränsen mellan rätt och fel var töjbar och där enskilda individer kunde tillskansa sig varor från andra utan att fördömas av sin omgivning. Tjuvarna tycks ha delat samma grundläggande normer.

Även om den svenska industrialiseringen ännu inte hade kommit igång i början av 1800-talet hade förändringen av bondesamhället påbörjats. Antalet drängar och pigor som aldrig kunde bli sina egna ökade och inom historieforskningen talas det om en proletarisering av samhället, en ökning av de fattiga grupperna på landsbygden. Under samma period ökade tillgången på svenska varor, bland annat på grund av den utbredda manufaktur- och förlagsverksamheten. Fler varor och mer kontanter kom i omlopp än tidigare samtidigt som andelen egendomslösa ökade i samhället, vilket fick till följd att antalet stöldbrott ökade.

När tjuvarna förlorat sitt goda namn och förpassats till samhällets utmarker hittade de likasinnade att umgås med. De fann kamrater att samarbeta med, vänner att gömma sig hos och kontakter som kunde omsätta deras stöldgods till reda pengar. Carl Silk träffade en ny bekantskap som ville köpa hans stöldgods och övernattade en annan gång några dagar hos en vän ”som var tjuvköpare”.³⁵ Olaus Hedenberg, som reste runt i större delen av landet, hade flera kontakter i Sverige och i Norge och omvandlade utan problem allt han stal till pengar.³⁶ Om en kontakt inte var hemma begav han sig bara till nästa.³⁷ På samma självklara sätt redogör flera tjuvar för hur snabbt och lätt de sålde sina stulna varor.³⁸

34. Ibid. s. 176–178.

35. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R27, Silk, s. 13, 23. Se även s. 11f.

36. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R28, Hedenberg, f.8.3, f.9.4.

37. Ibid. f.4.2f.

38. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R27, Böhl, s. 12f; Ibid., P. G. Pettersson, f.12.3; Ibid., Söderman, f.29.4; Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R28, Hartzell, f.12.2f, f.14.4f; Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B88, R26, Hallin, f.18.1.

Tillsammans vittnar biografierna om att handeln med stöldgods var omfattande i de kretsar som tjuvarna rörde sig i. Gästgivare och krögare köpte gärna varor utan att fråga varifrån de kom. I gränslandet mellan den undre världen och det lagliga samhället möttes de som på ytan förde ett hederligt leverne, men ändå handlade med stulna varor vid sidan om, och de som mer eller mindre försörjde sig på brott. Gränsen mellan hederliga och ohederliga grupper var långt ifrån knivskarp.

Vi och de – solidaritet mellan samhällsgrupper

Även om det blev svårare för tjuvarna att röra sig i samhället efter att de hade stämplats som tjuvar var inte alla dörrar stängda för dem. Såväl gamla som nya bekantskaper kunde ge dem husrum, tips på tänkbara brottsplatser eller ett gömställe om polisen sökte dem.³⁹

Det fanns en närhet och viss solidaritet mellan tjuvarna och de lägre samhällsgrupperna. Trots att tjuvarna utan skrupler stal från såväl präster som bönder kunde de visa medkänsla med och empati för de fattigaste i samhället och dela med sig av sin egen mat och sina pengar.

När Pehr Gustaf Pettersson muddrade en sovande karl på Djurgården hittade han en klocka och en tolvskillingsedel. Han stal klockan men lämnade kvar sedeln med tanken att personen ”kanske behövde taga en sup” när han vaknade. Andra gånger köpte han mat till fattiga människor han mötte på sina vandringar.⁴⁰ Nicolaus Söderman hävdar att han aldrig ”ville beröva någon fattig sin egendom” och Paulus Hallin delade vid flera tillfällen med sig av mat eller pengar till fattiga människor han träffade.⁴¹ Flera tjuvar hjälpte människor i

39. Se t.ex. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R28, Brink, f.20.4–f.21.4; f.14.1, f.14.4, f.24.1; Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B88, R26, C. Pettersson, s. 5.

40. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R27, P. G. Pettersson, f.8.1, 15.3, citat f.18.4.

41. Ibid., Söderman, f.30.2; Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B88, R26,

nöd på sina vandringar och i gengäld fick de själva ibland stöd från allmänheten när de var i knipa.

På resa genom Jönköping upplyste en gevaldiger (fångvaktare) Jacob Brink om att polisen efterlyst honom i tidningarna och erbjöd honom gömställe i sitt eget hem. När Jacob, vid ett annat tillfälle, klev in på en krog kom en serveringsflicka fram till honom och viskade att ”stadstjänaren” hade letat efter honom samma kväll. På liknande sätt varnades Pehr Daniel Hartzell och Nicolaus Söderman av bekanta eller obekanta när de var eftersökta av polisen.⁴² Och trots att Anders Hagman avslöjade att han var på rymmen från fängelset var en smed beredd att ge honom falska identitetspapper och anställa honom för resten av livet.⁴³

Det hände också att folk tog öppet parti för någon som förföljdes av polisen, speciellt om den jagade var känd på orten och uppfattades som en bra karl. När länsmannen skulle arresterar Hendric Hellbom ställde sig traktens bönder på Hendrics sida:

Bönder, drängar och söner där i byn, alla ville mig mer väl än illa. Jag hade en öppning i folkhoppen, sprang från dem. Länsman sprang efter mig. Det var en fan att springa, men hos mig träffade han sin make. Folket stod kvar, men länsman höll efter mig ungefär 10 eller 12 bösshåll. Då blev han trött av resan.⁴⁴

Mangrant slöt byns bönder upp omkring Hendric och gav honom sitt passiva eller aktiva stöd mot länsman, även om Hendric formellt sett hade gjort sig skyldig till brott: ”Alla dagar i början låg jag dold, i vilken gård som helst i Dåbro, alla var trogna mot mig och tyckte

Hallin, f.13.2–4, f.8.4f.

42. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R28, Hartzell, f.12.4; Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R27, John Bull s. 15; Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R27, Söderman f.33.2.

43. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R28, Hagman, s. 7.

44. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B88, R26, Hellbom, s. 29.

synd om mig.”⁴⁵ Också vid senare tillfällen tog Hendrics vänner parti för honom mot traktens länsman som var allmänt illa omtyckt. Efter att länsmannen gjort ett, som det uppfattades, orättfärdigt beslag stal Hendric tillbaka varorna. Alla sockenbor tyckte det var bra gjort och önskade ”Guds välsignelse” över tjuvarna. De som misstänkte Hendric höll tyst.⁴⁶

Vi och de – misstänksamhet mot polis och myndighetspersoner

Bönder som berövats sina värdesaker stod självklart på polisens sida och bildade gärna sökuppbåd om de misstänkte att en tjuv gömde sig i trakterna, men det var förvånansvärt många som principiellt tog parti mot polisen och tyckte synd om tjuvarna även efter att de rannsakats och befunnits skyldiga till brott.

Det väckte stor uppmärksamhet när Pehr Gustaf Pettersson fördes till kyrkan i fotbojor tillsammans med andra fångar för att undergå kyrkoplikt.⁴⁷ Efter att han mottagit sitt spöstraff försökte åskådare sticka till honom en slant och ge honom brännvin att dricka.⁴⁸ Marknadsfolk tyckte synd om Jacob Brink och ville hjälpa honom när han som tonåring blev påkommen med fickstöld på en marknad, och Olaus Hedenberg blev ”väl förplägad” när han, med träblack om fötterna, reste med sin fångvaktare på väg mot häkte och rannsaking.⁴⁹

När Lars Abrahamsson Lind satt inlåst på Uppsala slott i väntan

45. Ibid. s. 27.

46. Ibid. s. 73–78, citat s. 77. Se även s. 39. Se dessutom Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R27, Lind, b.7.2.

47. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R27, P. G. Pettersson, f.11.1. Kyrkoplikt innebar att den dömda skulle erkänna sina brott offentligt i kyrkan och be om förlåtelse för att återintegreras i den kristna gemenskapen. Med tiden utvecklades straffet till att bli ett utpräglat skamstraff. Kyrkoplikten avskaffades 1855.

48. Ibid. f.17.4.

49. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R28, Brink, f.9.2f; Ibid., Hedenberg, f.4.2.

på sin slutliga dom från Svea hovrätt, attackerades häktet av en grupp studenter som försökte bryta sig in och frita honom. Attackerna var så allvarliga att Lars flyttades till Nyköpings häkte.⁵⁰

Det fanns tydliga motsättningar mellan folket och ordningsmakten, särskilt inom vissa samhällsgrupper. Forskning har visat att hantverkare och arbetare i Eskilstuna ofta hamnade i konflikt med stadsbetjänter och ordningsvakter som försökte upprätthålla utgångsförbud för gesäller och lärlingar efter klockan nio på kvällen samt hindra fylleri och kortspel om pengar på krogen. Myndigheterna försökte också få hantverkarna att arbeta på måndagar som enligt tradition varit deras "frimåndag". Hantverkarna försvarade sin självständighet och sin rörelsefrihet dels genom att driva gäck med myndighetspersoner, dels genom att återkommande frita vänner som arresterats för fylleri från häktet och dels genom upplopp och bråk.⁵¹ Fylleri, slagsmål och lindrig brottslighet var inte något som enstaka utslagna individer ägnade sig åt utan ett, för gruppen, normalt beteende.⁵²

Historikern Lars Edgren menar att sådana konflikter härstammade från "en kollision mellan olika rättsuppfattningar". Under 1700-talets senare del byggdes polis- och rättsväsende ut parallellt med att nya bestämmelser inskränkte hantverkarnas frihet, och de upprepade bråken kan, enligt Edgren, ses som hantverkarnas försök att försvara vad de såg som sina traditionella rättigheter.⁵³

I tjuvarnas biografier framträder en tydlig bild av en kulturell närhet mellan dem själva och lägre samhällsgrupper av hantverkare, arbetare, soldater och drängar. Grupperna kände sympati för varandra och bedömde varandra utifrån personliga relationer snarare än efter livsstil. Grupperna delade samma normer och många såg på ordningsmakten som en motståndare. Poliser och uppsyningsmän

50. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R27, Lind, b.22.2–b.23.2.

51. Magnusson, Lars, *Den bråkiga kulturen: Förläggare och smideshantverkare i Eskilstuna 1800–1850* (Stockholm 1988) s. 16–22.

52. Ibid. s. 51.

53. Edgren (1987) s. 16.

kunde hånas, tjuvgods kunde gömmas undan och säljas vidare och häktade personer kunde fritas från häktet. Skiljelinjen mellan grupper i det tidiga 1800-talssamhället drogs inte enbart mellan hederliga och ohederliga människor, utan lika mycket mellan å ena sidan egendomsägare, myndigheter och polisväsende och å andra sidan fattiga, egendomslösa och kriminella.

Leva för dagen och lita på sin tur

Straffångarna agerade vid upprepade tillfällen kortsiktigt och till synes oansvarigt. När de kommit över ett byte satte de ofta omedelbart sprätt på pengarna, gärna på närmaste krog.⁵⁴ De bjöd vitt och brett omkring sig och fick snart slut på pengar igen. De planerade sällan för framtiden utan levde i nuet, men i stället för att tolka agerandet som dumt eller obegåvat måste man sätta beteendet i relation till samtida kulturella ideal.

Benägenheten att bjuda sina vänner och bekanta på förfriskningar stämmer in på ett förmodernt konsumtionsmönster bland hantverkare och småbönder där generositet och givmildhet betraktades som dygder, vilket historiker som David Gaunt, Lars Magnusson och Leif Runefeldt har visat. Den som visade gästfrihet och generositet mot sina vänner uppfattades som dygdig, medan en sparsam eller snål person sågs som egoistisk och ogin. Utbytet av supar på krogen mellan drängar och hantverkare markerade också social samhörighet. Genom att bjuda andra och själv bli bjuden tillbaka skapade man nätverk av sociala kontakter som kunde utgöra grunden för ett ekonomiskt och socialt skyddsnät.⁵⁵ Sett ur detta perspektiv kan man

54. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R27, Silk, s. 22; Ibid., P. G. Pettersson, f.11.3; Ibid., Böhl, s. 14; Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B88, R26, C. Pettersson, s. 20.

55. Magnusson (1988) s. 332–345; Runefeldt, Leif, ”Att springa bort sin dag för en hare: Lättja, egennytta och rörlighet i retorik om allmogen 1750–1850”, i Wallenberg Bondesson, Maria, Husz, Orsi, Myrdal, Janken och Tydén, Mattias (red.), *Människans kunskap och kunskapen om människan: En gränslös historia* (Lund

tolka tjuvarnas beteende som en investering i sin egen sociala position och framtida möjlighet till försörjningsstöd.

Förutom att tjuvarna tycks ha levt för stunden i det att de inte sparade eller planerade för framtiden agerade de även oförsiktigt på andra sätt. När Gunnar Böhl stulit 5 000 riksdaler från en bonde väckte han själv bondens misstankar genom att spendera mer pengar än han borde ha haft råd med.⁵⁶ På liknande sätt väcktes misstankar mot Magnus Härnäll när hans kumpan plötsligt började köpa dyra kläder och skaffade sig en klocka.⁵⁷ Pehr Daniel Hartzell betedde sig anmärkningsvärt oförsiktigt när han för en mycket liten förtjänst på en riksdaler förfalskade ett pantkvitto med hög sannolikhet för upptäckt.⁵⁸ Andra tjuvar stal obekymrat vad de ville ha trots möjligheten att folk som sett dem på brottsplatsen kunde bli misstänktsamma.⁵⁹

Man kan tycka att självbevarelsedriften borde ha gjort tjuvarna försiktigare eftersom de själva drabbades negativt av konsekvenserna av sin bekymmerslösa livsstil, men återigen förändras intrycket om man knyter deras beteende till en förmodern världsbild.

Under medeltid och tidigmodern tid fanns det tydliga inslag av fatalism i människors religiösa tankevärld. Lyckan uppfattades som något nyckfullt och slumpmässigt som inte kunde påverkas eller manipuleras. Ett år fick bonden rekordskörd, nästa blev det missväxt, familjens enda ko dog och familjen kastades i fattigdom. Lyckans växlingar var inget man kunde påverka i någon högre utsträckning, utan det gällde att be till Gud om nåd och uthärda de prövningar

2012) s. 97, 101, 105; Gaunt, David, "I Slottets skugga: Om frälsebönders sociala problem i Borgeby och Löddeköpinge under 1700-talet", *Ale* 2 (1977) s. 25, 28–29. Se även Ahlberger, Christer, *Konsumtionsrevolutionen: Om det moderna konsumtions-samhällets framväxt 1750–1850* (Göteborg 1996) s. 21.

56. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R27, Böhl, s. 1.

57. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R28, Härnäll, f.8.2f. För fler exempel på tjuvar som avslöjade sig p.g.a. oförsiktighet, se Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R27, Lind, b.13.1; Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B88, R26, Hellbom, s. 36.

58. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R28, Hartzell, f.10.2f.

59. Se t.ex. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R27, Söderman, f.30.2.

man utsattes för. Det fanns också en utbredd ödestro, det vill säga föreställningen om att det som var menat att ske skulle hända oavsett om man försökte påverka utfallet. Allt skedde efter Guds outgrundliga plan.⁶⁰

Sådana tankegångar började luckras upp under sent 1700-tal och forskare talar om en succesiv individualisering av det västerländska samhället efter franska revolutionen samtidigt som tron på Guds aktiva inblandning i det dagliga livet försvagades.

Formuleringar i biografierna tyder på att tjuvarnas syn på lyckans växlingar, på slumpens betydelse och på individens begränsade möjlighet att påverka sin situation liknade föreställningar som dominerade i det äldre samhället. Det manifesteras bland annat i hur de talar om sina brott. Anders Hagman berättar att han ”råkade uti *olycka* och blev straffad för första resan stöld” och låstes in som försvarslös ”men *lyckan* var snart” tillbaka när en bonde gav honom laga försvar.⁶¹ På liknande sätt hävdar Jacob Brink och Magnus Härnäll att lyckan påverkade både vardagsskeenden och brottshandlingar.⁶²

Också Olaus Hedenberg såg lyckan eller olyckan som ständiga följeslagare. Första arresteringen var hans ”första olycka”. Själv var han ”olycklig” som straffats för stöld och hans stölder gjorde även hans familj ”olycklig”. När han befann sig på grön kvist behövde han inte hjälp av någon för nu hade han ”lyckan med sig” och när han senare häktades var det ”lyckans” förtjänst att han kunde rymma. Men det dröjde inte länge förrän han råkade ut för ”olycka” igen i form av att han blev igenkänd och häktad.⁶³

60. Präster argumenterade visserligen ivrigt mot fatalism och poängterade människans fria vilja, men Försynen, eller Guds plan, uppfattades av många som outgrundlig. Gud sades verka genom ödet i viss mån och den sanna lyckan låg i att frigöra sig från beroendet av lycka. Hellerstedt, Andreas, *Ödets teater: Ödesföreställningar i Sverige vid 1700-talets början* (Lund 2009) s. 18–19, 22, 50, 66, 138–139, 196.

61. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R28, Hagman, s.1. Min kursivering.

62. Ibid., Brink, f.1.2f; Ibid., Härnäll, f.11.4, f.2.2, f.4.2, f.6.4.

63. Ibid., Hedenberg, f.1.4, f.4.1, f.6.2, f.7.4, f.10.4, f.11.3, f.12.3. Se även f.8.2, f.9.2.

Pehr Gustaf Pettersson misskötte sitt ansvar som vallpojke, skadade djuren han skulle beskydda och straffades för sin försummelse med stryk, men menar att alltsammans berodde på "olyckan":

Där blev jag av en bonde antagen till vallare, men *olyckan* var även här med mig för att bland boskapen som jag skulle valla var även svinboskap. Jag som gärna ville ligga i gräset och sola mig men ej för den odygdige svinboskapen kunde detta mig beviljas, varför jag blev ganska vred och fattade en stör för att slå de odygdiga svinkreaturen.⁶⁴

Djuren var "odygdiga" som inte lät honom ligga i gräset och sola sig och han tog ut sin ilska på två små grisar. Han tar inget eget ansvar för episoden utan hänvisar till olyckan som orsak till händelseförloppet.

Morgonen efter att 20-årige Nicolaus Söderman dömts till livstids straffarbete beskriver han märkligt nog sig själv som "lycklig"! Han anlände till Nya Smedjegårdshäktet i Stockholm på kvällen där han skulle avvakta hovrättens bekräftelse. Tack vare mutor fick han röra sig fritt innanför fängelsemurarna på dagtid:

Morgonen därpå gick jag upp uti köket där jag fick tala med en nätt piga som tycktes fallen för varjehanda. Vem var nu *lyckligare* än jag? Friskt med penningar i plånboken och ett friskt hjärta uti bröstet, så fattades mig ingenting undantagandes den ädla friheten, men det som var gjort stod ej till att ändra för närvarande så se framdeles.⁶⁵

64. Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B89, R27, P. G. Pettersson, f.1.4. Min kursivering.

65. Ibid., Söderman alias John Bull, s. 2f. Se även s. 11. Min kursivering.

Det som inte gick att ändra var inte lönt att grubbla över. Lyckans växlingar kunde inte påverkas och det egna ansvaret stod inte i förgrunden i hans analys av sin situation.

Tjuvarna hänvisar förvånansvärt ofta till slumpen, ödet eller lyckan som förklaring till händelser i deras liv, vilket tyder på en traditionell livsåskådning som dominerade i det förmoderna samhället då alla människor sades ha arvsynnen inom sig. Alla utsattes för djävulens frestelser och det uppfattades som mer eller mindre slumpartat vem som lyckades motstå frestelser och vem som misslyckades. Det tidiga 1800-talet kan ses som en brytpunkt mellan det traditionella och det moderna, men fångarnas livsstil och sätt att uttrycka sig på tyder på att de, i detta sammanhang, stod närmare en förmodern världsbild än en modern.

Avslutning

Straffångarnas biografier stödjer delvis den dåvarande elitens påstående att den kriminella livsstilen var självvald. Ingen av fångarna stal för att de saknade mat eller för att det inte fanns andra sätt att försörja sig på. De uppfattade helt enkelt stölderna som ett enklare sätt att försörja sig på samtidigt som de behöll makten över sin egen tid och livsstil. Ett hederligt leverne krävde i det korta perspektivet betydligt större arbetsinsats för liten belöning. Att tjuvarna inte fördömdes för sin laglöshet i alla kretsar kan ha bidragit till att de lät sig lockas av vad som framstod som en enkel försörjningsmetod.

Tjuvarnas beteende och moraliska värderingar liknar på flera sätt värderingar som fanns i lägre samhällsgrupper under förmodern tid. Att stjäla från dem som ägde mer eller dem som var dumma nog att låta sig luras var mindre stigmatiserat än att stjäla från fattiga eller att skada oskyldiga. Det är inte säkert att tjuvarna verkligen levde som de lärde men baserat på texterna kände de gemenskap med och sympati för de svaga i samhället samtidigt som de hyste misstro mot polis och myndigheter. Genom att hålla sig inom ramen för vad som i de lägre samhällsgrupperna uppfattades som mindre allvarlig

brottslighet kunde de rättfärdiga sin kriminella livsstil. Och genom att utsätta föraktade myndighetspersoner för diverse ”skälmstycken” kunde de rent av behålla sin egen och andras respekt.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Vadstena landsarkiv, Ridderstads arkiv, B88–89.

Lunds landsarkiv, Medelstad häradsrätts arkiv, Domböcker, AIb:129.

Tryckta källor och litteratur

Ahlberger, Christer, *Konsumtionsrevolutionen: Om det moderna konsumtions-samhällets framväxt 1750–1850* (Göteborg 1996).

Clementsson, Bonnie, ”Carl Pettersson: En tjuv med viss moral”, *Person-historisk tidskrift* 1 (2021) s. 25–47.

Clementsson, Bonnie, ”Kärlek, kyssar och konfekt: Triangelndrama i Smedjegårdshäktet 1848”, *Upplands fornminnesförenings årsbok* (Uppland 2022) s. 8–29.

Edgren, Lars, *Lärning – gesäll – mästare: Hantverk och hantverkare i Malmö 1750–1847* (Lund 1987).

Ericsson Wolke, Lars, *Lasse-Maja: Stortjuven som blev författare och legend* (Stockholm 2017).

Ericson Wolke, Lars, *Soldatforska! Hur jag finner mina militära förfäder*, Sveriges släktforskarförbund (Solna 2013).

Förslag till straffbalk (Stockholm 1844).

Gaunt, David, ”I Slottets skugga: Om frälsebönders sociala problem i Borgeby och Löddeköpinge under 1700-talet”, *Ale* 2 (1977) s. 15–30.

Hellerstedt, Andreas, *Ödets teater: Ödesföreställningar i Sverige vid 1700-talets början* (Lund 2009).

Lagerqvist, Lars O. och Nathorst-Böös, Ernst, *Vad kostade det? Priser och löner från medeltid till våra dagar* (Stockholm 1999).

Lundgren, Frans, *Den isolerade medborgaren: Liberalt styre och uppkomsten av det sociala vid 1800-talets mitt* (Hedemora 2003).

Magnusson, Lars, *Den bråkiga kulturen: Förläggare och smideshantverkare i Eskilstuna 1800–1850* (Stockholm 1988).

Magnusson, Lars, ”Försnillning, smyghandel och fusk: Förlagshandeln och hantverkskultur i Eskilstuna vid början av 1800-talet”, *Historisk tidskrift* 2 (1986) s. 161–185.

Petersson, Birgit, *”Den farliga underklassen”: Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige* (Umeå 1983).

Runefeldt, Leif, ”Att springa bort sin dag för en hare: Lättja, egennytta och rörlighet i retorik om allmogen 1750–1850”, i Wallenberg Bondeston, Maria, Husz, Orsi, Myrdal, Janken och Tydén, Mattias (red.), *Människans kunskap och kunskapen om människan: En gränslös historia* (Lund 2012) s. 96–112.

Snare, Annika, *Work, war, prison, and welfare: Control of the labouring poor in Sweden* (Köpenhamn 1992).

Sveriges rikes lag 1734.

Thomas, Donald, *The Victorian underworld* (London 1998).

6. Fagerlunds tyska resa – eller att anställa någon annan för att arbeta

MIKAEL OTTOSSON

Jag tror icke, att vi med heder kunna vägra Carl Nilsson Fagerlund att själv draga försorg om sin verkstads skötande under den tid han är borta, så framt han icke skall stanna utomlands alltför länge. Men därmed måste som villkor bestämmas, att den han vill sätta i sitt ställe är fullt antaglig och av er godkännes. Utan inkomster av verkstaden skulle han sakna tillräckliga medel, och vårt anseende bleve lidande, då vi givit honom gott vitsord och dessutom särskilt förordat honom.¹

Det här kapitlet startar i ett brev från en av Kosta glasbruks ägare, Reinhold Charpentier, till bruksdisponenten Ulrik Sohlberg daterat 13 maj 1867.² Glasblåsaren Carl Nilsson Fagerlund hade fått ett resestipendium av Kommerskollegium för att resa till Tyskland och studera glasmakeri och frågan var vad som skulle hända med Fagerlunds verkstad. Något förvånande anser Charpentier att Fagerlund skulle få behålla inkomsterna från verkstaden. Brevet väcker flera

1. Brev från Charpentier till Sohlberg 13/5 1867, Kosta glasbruks arkiv, Inkommande brev, E1A2:8, Emmabodabygdens arkivförening (EA).

2. Kapitlet har skrivits med hjälp av stipendium från Åke Wibergs stiftelse.

spännande frågor: Charpentier lyfter exempelvis fram glasbrukets, eller kanske snarare sin egen, heder och sitt anseende som något som begränsar hans handlingsutrymme i frågan. Att bevara sin heder var av allt att döma en viktig parameter i hans beslutsfattande. Det som utifrån antologins och kapitlets tematik är mest intressant är dock att Charpentier skriver att glasblåsaren Carl Nilsson Fagerlund själv skulle ”draga försorg om sin verkstads skötande under den tid han är borta” för att finansiera sin utlandsvistelse.

Vem var Fagerlund och vad skulle han göra utomlands? Och hur var Charpentier och Sohlberg inblandade? Vem skulle Fagerlund sätta i sitt ställe – och med vilka villkor? Utifrån vår nutida horisont kan Charpentiers ståndpunkt upplevas som svårbegriplig. Hans vilja att vårda glasbrukets heder och anseende kan vi kanske förstå – idag talar vi om branding och vikten av att vårda ett varumärke – men att någon skulle få utse sin egen vikarie och dessutom ha rätt till inkomsten utan att själv arbeta känns onekligen lite märkligt. I detta kapitel vill jag närma mig händelsen och undersöka dess omständigheter. Det blir ett stycke mikrohistoria där ambitionen är att utifrån en avgränsad händelse betrakta en vidare kontext. Frågan som föreliggande kapitel kretsar kring är hur Fagerlunds studieresa finansierades.

Bakgrunden till historien är att Kommerskollegium från år 1861 utlyste ett årligt reseunderstöd i syfte att höja kunskapsnivån i den svenska industrin. Inom statsmakterna hade noterats att länderna på kontinenten inte bara formerade sig politiskt, utan också utvecklades vetenskapligt och tekniskt. Sverige, i Europas periferi, riskerade att halka efter och det gällde att komma med på tåget mot framtiden.³ Dessa reseunderstöd syftade till att dugliga arbetare och hantverkare, och med tiden också tekniker och ingenjörer, under en längre tid skulle få möjligheten att vistas vid utländska fabriksanläggningar för att lära sig nya arbetsmetoder och därigenom utveckla svensk indust-

3. Sörlin, Sverker, *Framtidslandet: Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet* (Stockholm 1988) s. 9; Torstendahl, Rolf, *Teknologins nytta: Motiveringar för det svenska tekniska utbildningsväsendets framväxt framförda av riksdagsmän och utbildningsadministratörer 1810–1870* (Uppsala 1975) s. 202–244.

ri.⁴ Det går att se stora likheter med hantverkets gesällvandringar, men här var staten en pådrivande aktör som bidrog med finansiering.⁵

Under 1800-talets andra hälft moderniserades Kosta glasbruk i så måtto att bruksledningen försökte centralisera och rationalisera driften.⁶ I linje med denna ambition uppmanade bruksägaren Reinhold Charpentier den unge glasblåsaren Carl Nilsson Fagerlund att söka Kommerskollegiums reseunderstöd. Kommerskollegium biföll Fagerlunds ansökan och han fick 400 rdr för att täcka sina resekostnader.⁷ Men vem var Carl Nilsson Fagerlund?

Carl Nilsson Fagerlund

Det första spåret återfinns i Ekeberga sockens dopbok över 1841. Smältaren på Kosta glasbruk Nils Gustaf Fagerlund och hans hustru Johanna Maria Petersdotter fick en son den 2 juli.⁸ Smältaren hade inte samma status som glasblåsarna, men han räknades som en av

4. För en generell översikt över forskning om kunskaps- och tekniköverföring kopplat till arbete utomlands se Grönberg, Per-Olof, *The peregrine profession: Transnational mobility of Nordic engineers and architects, 1880–1930* (Leiden 2019) s. 26–58. Med referens till Russel King använder Per-Olof Grönberg begreppet ”target migration” för att beskriva fenomenet att någon flyttar för att skaffa sig erfarenheter. Grönberg, Per-Olof, ”Ut- och återvandring av ingenjörer och överföring av teknisk kompetens till Sverige 1880–1930”, i Berglund, Bengt, Grönberg, Per-Olof och Nilson, Tomas, *Historiska perspektiv på tekniköverföring 1800–2000* (Göteborg 2006) s. 93–111. Mer sentida hantverkar- och arbetarstipendier under 1900-talets inledning behandlas av Söderberg, Tom, *Hantverkarna i genombrottskedet 1870–1920* (Stockholm 1965) s. 320–325.

5. Ericsson, Tom, ”En sentida gesällvandring: Svenska hantverkare i Paris 1878–1910”, i Nydahl, Erik och Perlestam, Magnus (red.), *Från legofolk till stadsfolk: Festschrift till Börje Harnesk* (Härnösand 2012) s. 131.

6. Ottosson, Mikael, *Sohlberg och surdegen: Sociala relationer på Kosta glasbruk 1820–1880* (Lund 1999) s. 228.

7. Kommerskollegiums arkiv, Kammarkontoret, Hufvudböcker med debet- och creditverifikationer, 3Eb2:78, Riksarkivet (RA).

8. Ekeberga kyrkoarkiv, Födelse- och dopböcker, C:3 1837–1878, Vadstena landsarkiv (VALA).

glasbrukets yrkesarbetare och titulerades allt som oftast materialmästare. Faderns relativt höga sociala status visar sig också i vilka som var dopvittnen vid barndopet. Det var smältarens bror, glasblåsaren Johan Fagerlund, madam Martha Lisa Fagerlund, brukssmeden Nils Magnus Stenberg och pigan Eva Stina Peterdotter. Carl Nilsson Fagerlunds yrkesbana var utstakad redan från barndomen och sannolikt började han i tioårsåldern arbeta som brogosse i glashyttan. Kombinationen av att vara läraktig och att ha sociala förbindelser medförde att han snabbt tog sig upp i hyttans hierarki. Som trettonåring, 1854, blev han indragare och lärling i glasblåsaren Reinhold Wictor Scheutz verkstad.⁹ Efter ytterligare några år, 1863, titulerades han mästare och arbetade på satellitglasbruket i Johanstorp en knapp mil bort.¹⁰ Den unge glasblåsaren stannade dock inte kvar på Kosta särskilt länge efter studieresan, utan grundade tillsammans med glasblåsaren Alfred Braur och sin far, smältaren Nils Fagerlund, Transjö glasbruk 1870.¹¹ Det sista spåret han lämnar efter sig i Sverige är när han emigrerar till Nordamerika 1887.

Måhända lite spekulativt kan man fråga sig hur Fagerlund såg på sitt arbete. Vad var arbete och vad innebar det att arbeta? Sannolikt handlade det dels om den sociala status som följde med att vara glasblåsare, dels om att försörja sig och få mat på bordet. Som utlärnd mästare, ofta titulerad herr glasfabrikör, såg sig Carl Nilsson Fagerlund nog som en erkänd hantverkare – och en person som försörjde sig på ett moraliskt riktigt sätt.¹² Han var ingen lättling och fuskare

9. Kosta glasbruks arkiv, Avräkningsbok, Kosta, G4A:63, Emmabodabygdens arkivförening (EA).

10. Brev från Charpentier till Sohlberg 29/5 1863 och 26/6 1863, Kosta glasbruks arkiv, Inkommande brev, E1A3:8; samt Kosta glasbruks arkiv, Avräkningsbok, Kosta, G4A:75, Emmabodabygdens arkivförening (EA); Kosta glasbruks arkiv, Avräkningsbok, Johanstorp, G4C:2 och 3, Emmabodabygdens arkivförening (EA).

11. Brev från Sohlberg till Charpentier 12/12 1869, 6/1 1870 och 10/4 1870, Kosta glasbruks arkiv, Brevkopieböcker, E2A:7, Emmabodabygdens arkivförening (EA). Se även Fogelberg, Torbjörn, *Transjö glasbruk 1870–1953* (Stockholm 1869).

12. Inspektör Sohlberg höll honom för att ”vara en medelmåttig arbetare”, men det är nog snarare ett utslag av Sohlbergs generella syn på glasblåsare (brev från

utan en i det arbetande folket. Samtidigt belyser historien om hans studieresa det faktum att han fick arbetsförtjänster från sin verkstad trots att han inte var där – enligt Charpentier skulle ju Fagerlund låta någon annan sköta verkstaden under den tid han var i Tyskland.

Den korta resumén över Carl Nilsson Fagerlunds liv och hans socialt och geografiskt rörliga karriär ger vid handen att hans liv kretsade kring sociala nätverk som utgick från arbete i glashyttor, men också från familj, släkt och en föreställd yrkesgemenskap.¹³

Intern kontraktering

Carl Nilsson Fagerlunds studieresa ägde rum i ett sammanhang där såväl konsumtion som produktion ändrades – och på ett dramatiskt sätt skalades upp. Efterfrågan på industriproducerade varor ökade, och teknik och arbetsorganisation förändrades i snabb takt. Vilka konsekvenser fick detta i de arbetande människornas vardag? Det är rimligt att tänka sig att äldre organisationsformer och sociala relationer levde vidare och interagerade med de nya och framväxande formerna. Det dagliga livet gick vidare, många gånger som förut, men med tiden inom nya ramar och förutsättningar.

Enligt forskning på området var det vanligt att såväl oberoende hantverkare som förlags- eller manufakturorganiserade hantverkare, som på olika sätt inordnades i en industriell kontext, själva fortsatte organisera arbetet i sina verkstäder och rekryterade och avlönade den arbetskraft de behövde.¹⁴ Under slutet av 1800-talet ersattes denna horisontella organisation som var typisk för hantverksmiljön gradvis av en mer hierarkisk organisation bestående av förmän och arbetare

Sohlberg till Charpentier 13/1 1867, Kosta glasbruks arkiv, Brevkopiebok E2A:6, Emmabodabygdens arkivförening (EA); se även Ottosson (1999) s. 200–248.

13. Grönberg (2019) s. 16; Ottosson (1999) s. 75–103.

14. Knotter, Ad, "Trade unions and workplace organization: Regulating labour markets in the Belgian and American flat glass industry and in the Amsterdam diamond industry (c. 1880–1940)", *Labor History* 57 (2016) s. 415–438.

som var individuellt anställda av företaget.¹⁵ Det sena 1800-talet innebar en omvandling av den industriella organisationen som hade varit decentraliserad, med en hög grad av beslutsautonomi, i riktning mot en centraliserad organisation. Konsumtionen och industriproduktionen expanderade snabbt och hantverksmästare och andra som tidigare organiserat arbetet kunde inte ersättas, varför äldre produktionsmodeller under en övergångsfas flyttade med mästarna in i fabriker. Det var i detta sammanhang och i denna process som systemet med interna underleverantörer utvecklades.¹⁶

Carl Nilsson Fagerlunds studieresa

Åter till Fagerlunds studieresa. På hösten 1866, den 7 november, skrev Charpentier till Sohlberg och bad honom underrätta Fagerlund om att det var dags att söka resestipendier. Bruksägarens stöd var dock inte förbehållslöst, Charpentier ville att Fagerlund skulle göra en plan för ”huru han ämnade ställa sin blivande färd”.¹⁷ En vecka senare, den 15 november, svarade Sohlberg:

Carl Nilsson Fagerlund kan icke göra vidare reda för sin tillkommande resa än, att han vill besöka en del glasbruk inom Tyskland och arbeta därstädes 4, 5 eller 6 månader allt efter som det kan bära sig.¹⁸

15. Se t.ex. Buttrick, John, ”The inside contract system”, *The Journal of Economic History* nr. 3 (1952); Englander, Ernest J., ”The inside contract system of production and organization: A neglected aspect of the history of the firm”, *Labor History* 28:4 (1987); Ottosson (1999); Scott, Joan, *The glassworkers of Carmaux: French craftsmen and political action in a nineteenth-century city* (Cambridge 1974).

16. Lucassen (2021) s. 300–301 och 329–332.

17. Brev från Charpentier till Sohlberg 7/11 1866, Kosta glasbruks arkiv, Inkommande brev, E1A2:6, Emmabodabygdens arkivförening (EA).

18. Brev från Sohlberg till Charpentier 15/11 1866, Kosta glasbruks arkiv, Brevkopiebok, E2A:5, Emmabodabygdens arkivförening (EA).

Själva anslaget publicerades först den 3 december i Post- och Inrikes Tidningar, så det verkar som om Charpentier var angelägen.¹⁹ Det som sedan hände är höljt i historiens dunkel. Skrev Fagerlund till Charpentier eller redogjorde han på något annat sätt för sina planer? Charpentier blev i vilket fall nöjd och lovade att verka för att Fagerlund skulle få ett reseunderstöd.²⁰ Det krävdes dock en ansökan till Kommerskollegium, vilken Fagerlund skickade in den 10 januari 1867.²¹

Till Kongl. Majts. och Rikets Kommers Collegium

I ändamål att i mitt yrke såsom glasblåsare för tillverkning af så kalladt småglas, d.v.s. vin och vattenkaraffer, vin och dricksglas, skålar, kemiska glas m.m. af alla slag, vinna ökade insikter och konstfärdighet medelst inhemtande i andra länder af der använda arbetsmetoder, skulle jag, hvilken blivit inlärd vid Kosta glasbruk i Kronobergs län och der för närvarande är i arbete anställd, önska att med mina principalers begivande, få under någon tid, beroende af de tillgångar jag kan bereda mig, företaga en resa till några af de länder, der glashandteringen vunnit en större utveckling såsom Tyskland, Böhmen, Belgien eller Frankrike, och vågar jag, till lättnad vid detta företag, vördsammast anhålla att af det anslag å Riksstaten af sex tusen Riksdaler årligen, som är anvist till reseunderstöd för arbetare i särskilda näringsyrken undfå ett sådant understöd af 700 eller 800 Riksdaler eller hvad som möjligen kan mig tilldelas; för hvilket

19. ”Kungörelser af embetsverk och korporationer”, *Post- och Inrikes Tidningar*, 1866-12-03, nr 282.

20. Brev från Charpentier till Sohlberg 8/12 1866 och 13/2 1867, Kosta glasbruks arkiv, Inkommande brev, E1A2:5, Emmabodabygdens arkivförening (EA); samt brev från Sohlberg till Charpentier 13/1 1867, Kosta glasbruks arkiv, Brevkopieböcker, E2A:6, Emmabodabygdens arkivförening (EA).

21. Kommerskollegiums arkiv, Ansökningar om reseunderstöd, Huvudarkivet, 1E:XVII f/2, Riksarkivet (RA).

ändamål betyg om min ålder och arbetsduglighet ödmjukast
bifogar.

Kosta glasbruk den 10 Januari 1867

C; Fagerlund

Under våren 1867 beviljade kommerskollegium Fagerlunds ansökan och han fick 400 rdr (halva det sökta beloppet) för att under hyttåret 1868 studera glasmakeri på utländska glasbruk.²² Det var en avsevärd summa som kan jämföras med Fagerlunds normala årsinkomst på ca 1 100 rdr. I syfte att utverka ytterligare medel från glasbruket samt diskutera villkoren direkt med Charpentier reste Fagerlund till landshövdingens residens i Västerås i slutet av maj. I ett brev till bruksdisponent Sohlberg skrev Charpentier:

Carl Nilsson har varit här och avrest. Hans hitfärd var obehövlig, ty jag hade kunnat förskaffa honom sitt anslag. Av detta utbetalas dock förskottsvis allenst 3/4 delar, varför jag lämnade honom återstående 100 rdr mot fullmakt att uttaga vad som innestår.²³

Fagerlunds diskussioner med Charpentier och det faktum att han lämnade sin verkstad för att resa till Västerås måste tolkas som att Fagerlund inte såg sig som underordnad disponenten utan att han föredrog att förhandla direkt med glasbrukets ägare.²⁴ Oavsett medförde Fagerlunds kommande resa att hans verkstad skulle behöva en tillfällig glasblåsare, vilket disponenten såg som ett problem som han ville lösa efter eget huvud:

22. Kommerskollegiums arkiv, Kammarkontoret, Hufvudböcker med debet- och creditverifikationer, 3Eb2:78, Riksarkivet (RA). Se även brev från Sohlberg till Charpentier 5/5 1867, Kosta glasbruks arkiv, Brevkopiebok, Brevkopieböcker, E2A:6, Emmabodabygdens arkivförening (EA).

23. Brev från Charpentier till Sohlberg 1/6 1867, Kosta glasbruks arkiv, Inkommande brev, E1A2:5, Emmabodabygdens arkivförening (EA).

24. Ottosson (1999) s. 200–248.

Skall Fagerlund draga försorg om hans verkstad under hans bortavaro eller skall jag göra det? Jag anse att Fagerlund icke har att därmed befatta sig, utan att jag kan vidtala vilken jag för gott finner, ty jag kan accordera med en lärling som förestår verkstaden lika bra som Fagerlund och emot halv arbetslön.²⁵

Sohlberg hävdade att det var han som skulle bestämma vem som skulle leda verkstaden. Som framgår i kapitlets inledande citat intog Charpentier en motsatt hållning. Med vändande post skrev Charpentier att de måste låta Fagerlund driva verkstaden i hans frånvaro. Enligt Charpentier hade Fagerlund inte bara rätt att utse sin ställföreträdare utan också rätt till verkstadens inkomster.

Han erhöll på begäran 6 månaders permission, men icke något löfte annat bidrag än att få beräkna sin lön, emot att med hälften däraf gottgöra substituten, på sätt redan därom vara arrangerat. Betyg lämnade jag honom.²⁶

Traditionsbunden legitimitet kommer sällan upp till ytan – det är oftast bara när den ifrågasätts och i därpå följande konflikter som den blir synliggjord. I det här fallet ville Sohlberg överskrida det informella kontraktet, vilket med vändande brev korrigerades av Charpentier. Han använde begreppet ”heder”, vilket implicerar att en sådan handling som att frånta en mästare rätten till verkstadens inkomster radikalt skulle bryta mot rådande normer – och få konsekvenser. Vid ett tidigare tillfälle hade Charpentier i explicita ord varnat Sohlberg för att utmana glasblåsarkollektivet:

25. Brev från Sohlberg till Charpentier 5/5 1867, Kosta glasbruks arkiv, Brevkopiebok, E2A:6, Emmabodabygdens arkivförening (EA).

26. Brev från Charpentier till Sohlberg 1/6 1867, Kosta glasbruks arkiv, Inkommande brev, E1A2:5, Emmabodabygdens arkivförening (EA).

Jag tro vi får vidkännas det ena och andra och jag avråder förvaltaren att i dessa frågor gå för bröstgångar, ty det sätter endast i harnesk, vilket för en man i förvaltarens ställning är högst obehagligt.²⁷

Resor och frånvaro

Fagerlunds resa varade i ett halvt år och under denna tid inte bara utsåg han sin ställföreträdare utan behöll också rätten till verkstadens inkomster. Charpentiers markering gentemot Sohlberg måste tolkas som att detta var praxis. Rimligen borde det innebära att glasblåsarna hade denna rättighet även vid kortare frånvaro. Om man skrapar lite på ytan visar det sig också att glasblåsarna verkar ha haft en rörlig livsstil. Frågan aktualiseras i glasblåsarnas kontrakt med glasbruket. I kontrakten anmodades glasblåsarna ”att icke göra resor under arbetstiden”. Om glasblåsarna aldrig reste bort under arbetstid hade skrivelsen knappast kommit till. Denna ordningsregel återfinns i samtliga kontrakt från 1800-talets andra hälft.²⁸

Det är svårt att veta hur vanlig den informella frånvaron var. Den aktuella formuleringen i glasblåsarnas kontrakt måste emellertid tolkas som att de då och då lämnade sina verkstäder utan bruksledningens gillande. Frånvaron belyser frågor kring nätverk, livsstil och resvanor, men frånvaron aktualiserar också detta kapitelns problem: Vem utförde arbetet när glasblåsaren hade annat för sig? Utifrån formuleringarna i Sohlbergs brev till Charpentier som citerades ovan kan svaret på frågan anas: ”ty jag kan accordera med en lärning som förestår verkstaden lika bra som Fagerlund och emot halv arbetslön.”²⁹

27. Brev från Charpentier till Sohlberg 17 /1 1863, Kosta glasbruks arkiv, Inkommande brev, E1A2:5, Emmabodabygdens arkivförening (EA).

28. Glasblåsarekontrakt, Kosta glasbruks arkiv, Anställningar, F3A:1, Emmabodabygdens arkivförening (EA).

29. Brev från Sohlberg till Charpentier 5/5 1867, Kosta glasbruks arkiv, Brevkopiebok, E2A:6, Emmabodabygdens arkivförening (EA).

Det verkar ha funnits fullt utlärd indragare (lärlingar) som arbetade mot en halv glasblåsarlön.

Utifrån forskningen framstår hantverksarbetare som en förhållandevis rörlig grupp. Vad gäller det tidiga 1800-talets stadshantverkare visar exempelvis Lars Edgren att Malmös gesäller var mycket rörliga.³⁰ När det gäller svensk glasindustri har kulturgeografen Olof Nordström visat att de yrkesutbildade glasarbetarna rörde sig mellan olika glasbruk under 1800-talets andra hälft.³¹ Av historikerna Joan Scotts och Warren Candler Scovilles studier av den franska glasindustrin framgår att de franska glasblåsarna sökte sig mellan olika glasbruk i jakt på bättre villkor.³² Det verkar som om Carl Nilsson Fagerlund levde i denna mobila kultur och att han hade en ganska avslappnad inställning till den kommande resan. Enligt Sohlberg var ju planen inte djärvare än att han skulle besöka en del glasbruk i Tyskland och arbeta där "4, 5 eller 6 månader allt efter som det kan bära sig".³³ Sannolikt berodde hans avslappnade hållning på att han genom de seniora glasblåsarna på Kosta redan hade kontakter i Tyskland.

30. Edgren, Lars, *Lärling – gesäll – mästare: Hantverk och hantverkare i Malmö 1750–1847* (Malmö 1987) s. 169–173. För motsvarande bild från sekelskiftet 1900 se Lindqvist, Mats, *Klasskamrater: Om industriellt arbete och kulturell formation 1880–1920* (Stockholm 1987); vad gäller bruksmiljöer se Berglund, Bengt, *Industriarbetarklassens formering: Arbete och teknisk förändring vid tre svenska fabriker under 1800-talet* (Göteborg 1982) s. 244–245; Montelius, Sigvard, "1600–1815", i Montelius, Sigvard, Utterström, Gustaf och Söderlund, Ernst (red.), *Fagerstabrikens historia: vol. 5: Arbetare och arbetarförhållanden* (Uppsala 1959) s. 209–210.

31. Nordström, Olof, *Svensk glasindustri 1550–1960: Lokaliserings- och arbetskraftsproblem* (Lund 1962) s. 103; se även Ottosson (1999) s. 86, 145–147 och 181–184.

32. Scott (1974) s. 47–52; Scoville, Warren C., *Capitalism and French glassmaking* (Los Angeles 1950) s. 81. Enligt Al Knotter utsträckte sig denna rörlighet även till USA. "Trade unions and workplace organization: Regulating labour markets in the Belgian and American flat glass industry and in the Amsterdam diamond industry (c. 1880–1940)", *Labor History* 57 (2016) s. 418–421.

33. Brev från Sohlberg till Charpentier 15/11 1866, Kosta glasbruks arkiv, Brevkopiebok, E2A:6, Emmabodabygdens arkivförening (EA).

Glasblåsarnas rekryteringsmönster visar att Kosta glasbruk ingick i en arbetsmarknad som omfattade Skandinavien och de nordliga delarna av dagens Tyskland. Förutom till Danmark och Norge hade flera glasblåsare på olika sätt kopplingar till Tyskland som första eller andra generationens invandrare.³⁴ Från och med 1860-talet expanderade också den svenska glasindustrin. Det grundades inte mindre än 32 glasbruk i Sverige under perioden 1860–1880, en stor del av dem i Kostas glasbruks närområde – dessutom grundades ett flertal av de nybildade glasbruken av glasblåsare från Kosta.³⁵ Arbetsmarknadens karaktär och glasblåsaryrkets rekryteringsmönster innebar att i stort sett samtliga glasblåsarfamiljer hade vänner och släktingar utspridda inom ett relativt stort område. I många fall handlade det om släktingar som var bruksägare eller glasblåsare, men det fanns också kopplingar till glashandlare och instrumentmakare i städer som Köpenhamn, Stockholm, Karlshamn, Eksjö och Norrköping. Flera glasblåsare höll dessutom på med glashandel vid sidan om glasblåsningen.³⁶

Källorna är få när det gäller eventuella besök mellan de personer som ingick i dessa nätverk, men i glasbrukets arkiverade brevmaterial återfinns brev från kyrkoherden Anders Berg i Myresjö (son till glasbrukets hyttmästare Reinhold Berg) till glasbrukets dåvarande inspektör Nils Daniel Grönberg som kastar lite ljus över situationen. Berg nämner i sina brev till Grönberg hur glasblåsare på såväl Kosta som Haga glasbruk träffades och umgicks. I flera brev nämns också att glasblåsare var och hälsade på eller stannade till under resor åt annat håll.³⁷

34. Glasblåsaren Joseph Gleisner tillhörde, enligt noteringarna i husförhörslängden, den katolska församlingen. Sammantaget var under perioden 1820–1880 nio glasblåsare födda i etniskt sett tyska områden. Ekeberga kyrkoarkiv, Husförhörslängder, A1:5–15, Vadstena landsarkiv (VALA).

35. Nordström (1962) s. 161–165; Ottosson (1999) s. 26–30.

36. Ottosson (1999) s. 97.

37. Anders Bergs möten med glasblåsare från Kosta nämns i hans brev till inspektör Nils Daniel Grönberg 31/1 1855, 8/2 1855, 7/7 1859, 27/11 1860 och 28/12

I förvaltarens korrespondens med ägarna nämns då och då att någon av glasblåsarna var på resande fot. Ett exempel finner vi i Carl Nilsson Fagerlunds ovan diskuterade resa till Västerås 1867.³⁸ Charpentiers brev till Sohlberg, där Fagerlunds besök nämns, är daterat den 1 juni, vilket var en lördag. Denna resa måste ha inneburit att Fagerlund var frånvarande merparten av den föregående arbetsveckan. Ett ytterligare exempel på resor till Västerås är Kostas glasmålare Friedrich Ahrens besök hos Charpentier 1874.³⁹ I Sohlbergs korrespondens nämns sammantaget femton resor som glasblåsarna gjort utanför de närmast kringliggande socknarna. Resmålen skiftade men förhållandevis vanliga destinationer var Västerås, Stockholm och Köpenhamn. Med undantag av två studiebesök i brukets tjänst var det privata resor som glasblåsarna själva bekostade. Gemensamt för de resor som togs upp i breven är att de antingen inkräktade på glasblåsarnas arbete eller att förvaltaren aviserade någon av ägarna att en glasblåsare skulle komma på besök. Då förvaltaren knappast kan ha tagit upp samtliga händelser på orten är det troligt att glasblåsarna var ute på resor oftare än vad som framgår i brevmaterialet.

Källmaterialet är förvisso magert, det går inte att säga så mycket om glasblåsarnas resvanor och frånvaro, men det är rimligt att utgå från att glasblåsarna då och då, under kortare och ibland längre tid, inte var på plats i glashyttan. Det är också rimligt att utgå från att verksamheten fortsatte på samma vis trots frånvaron – utifrån vad som noterades i avräkningsböckerna levererade ju glasblåsarna glas till magasinet.

1860, Kosta glasbruks arkiv, Inkommande brev, E1A2:21 och 22, Emmabodabygdens arkivförening (EA).

38. Brev från Charpentier till Sohlberg 1/6 1867, Kosta glasbruks arkiv, Inkommande brev, E1A2: E1A3:8, Emmabodabygdens arkivförening (EA).

39. Brev från Sohlberg till Charpentier 3/8 1874, Kosta glasbruks arkiv, Brevkopiebok, E2A:9. Den 18/8 1874 skrev Reinhold Charpentier till Ulrik Sohlberg och bad honom hälsa och tacka Ahrens för att hade tagit med sig ett kvarglömmt paraply. Kosta glasbruks arkiv, Inkommande brev, E1A3:8, Emmabodabygdens arkivförening (EA).

Att äga arbetsprocessen

I glasbrukets avräkningsbok över hyttåret 1868 ser det ut som vanligt. Till synes förestår Carl Nilsson Fagerlund verkstaden, han arbetade som glasblåsare och lämnade i vanlig ordning in färdigt glas till glasmagasinet. Korrespondensen mellan Charpentier och Sohlberg var tät, men Sohlberg kommenterade inte saken och Charpentier ställde inga frågor – dock var Fagerlund på kontinenten. Uppenbarligen var hans bortavaro ganska oproblematiskt. Tystnaden aktualiserar dock återigen frågan om vem som arbetade i Fagerlunds ställe. Svaret fås delvis i glasproduktionens organisation.

Glasbrukets verkstäder bestod fram till och med 1860-talet av en glasblåsare, en indragare (lärling) och en eller två brogossar (biträden) som avlönades av glasblåsaren. Under 1800-talets lopp börjar det också dyka upp vuxna hyttdrängar. I korthet kan sägas att brogossen var en allmän hjälpreda som exempelvis öppnade och stängde formar och bar färdigblåst glas till kylugnen, medan hyttdrängen utförde tyngre okvalificerat arbete. Indragarens uppgift var att bistå mästaren genom att hämta glasmassa från verkstadens degel, värma in och göra enklare arbeten. Glasblåsaren blåste i sin tur upp, klippte och färdigställde glaset.

År 1867 behövdes det en ny glasblåsare, varpå Charpentier publicerade annonser i olika dagstidningar. Annonseringen var framgångsrik och under våren fick Charpentier ett flertal brev från glasblåsare som sökte arbete.⁴⁰ Tre av dem, däribland den tyske glasblåsaren Robert Temmig, kallades till Kosta.⁴¹ När de tre glasblåsarna väl var på plats skrev Sohlberg till Charpentier: ”Avskrift av Temmigs vackra betyg har jag äran innesluta.”⁴² Charpentier tyckte att Temmig var

40. Charpentier skulle annonsera efter såväl slipare som glasblåsare enligt ett brev från Sohlberg till Angerstein 21/4 1867, Kosta glasbruks arkiv, Brevkopiebok, E2A:6, Emmabodabygdens arkivförening (EA).

41. Brev från Sohlberg till Charpentier 4/7 1867, Kosta glasbruks arkiv, Brevkopiebok, E2A:6, Emmabodabygdens arkivförening (EA).

42. Brev från Sohlberg till Charpentier 25/8 1867, Kosta glasbruks arkiv, Brev-

intressant: ”Vad vill det säga att Timmig [sic] i betyget kallas färdigmakare. Är han vand vid annan metod än vi hava och kan ej sådan införas?”⁴³ Sohlberg tvingades fråga Temmig igen och kunde därefter svara Charpentier att färdigmakaren var den som gjorde de avslutande och svåraste momenten, medan en extra glasblåsare gjorde de lite enklare. Med denna organisation skulle verkstaden därför bestå av två utlärda glasblåsare. Av allt att döma köpte Charpentier konceptet och året därpå, 1868, återfinns glasblåsare som endast uppbar halv lön i avräkningsboken.⁴⁴

Nu borde inte denna kunskap enbart ha besuttits av Temmig. Glasbruket ingick ju i en med svenska och kontinentala glasbruk gemensam arbetsmarknad.⁴⁵ Kunskapen fanns på glasbruket – hyttmästaren Reinhold Berg och smeden Petter Stenberg reste exempelvis till Reimyre glasbruk 1844 för att ”se arbetet med så många hantlangare”.⁴⁶ Glasblåsarna hade erfarenhet av hur man arbetade på andra glasbruk och kunskaperna borde ha omsatts i handling. Ett exempel härpå är glasblåsaren Eric Widlund som efter att ha rekryterats från Eda glasbruk 1849 direkt utrustade sin verkstad med två arbetsstolar.⁴⁷ Sannolikt brukade glasblåsarna låta indragarna göra en del av sina uppgifter – det var ju också meningen att de skulle lära sig dem.

kopiebok, E2A:6, Emmabodabygdens arkivförening (EA). Se även brev från Robert Temmig på Sandö glasbruk till Sohlberg 14/7 1867, Kosta glasbruks arkiv, Inkommande brev, E1A19:1, Emmabodabygdens arkivförening (EA).

43. Brev från Charpentier till Sohlberg 4/9 1867, Kosta glasbruks arkiv, Inkommande brev, E1A3:8, Emmabodabygdens arkivförening (EA).

44. Emmabodabygdens arkivförening, Kosta glasbruks arkiv, Avräkningsbok, Kosta, G4A:81.

45. Marklund, Andreas, Ottosson, Mikael och Östlund, Joachim, ”Adertonhundralets argonaut: Mot en ny förståelse av Sveriges industriella genombrott”, *Historisk tidskrift* vol. 144 nr 3 (2024).

46. Strömberg, Edward, ”Glasarbetets teknik”, i Anderbjörk, Jan Eric (red.), *Kosta glasbruk 1742–1942* (Stockholm 1942) s. 95.

47. Enligt kontrakten ålåg det glasblåsarna att själva avlöna sina lärlingar – vilket också fick sin fortsättning i att glasblåsarna avlönade benmakaren. Kosta

Vem arbetade i Fagerlunds ställe?

Hur gick det med Fagerlunds resplaner? Spåren är få men det går att hitta en transaktion som belyser resan i en av glasbrukets avräkningsböcker. I slutet av december 1867 ersattes rådman Ekström med två rdr ”för en ny rensel åt Fagerlund” som inhandlades i Karlshamn. Sannolikt arbetade Fagerlund fram till jul och inköpet av en ränsel var startskottet på själva resan. Vad som hände under resan är höljt i dunkel – hans redovisning av understödet saknas i Kommerskollegiums arkiv.⁴⁸

Enligt glasbrukets avräkningsbok sköttes under vintern och våren 1868 Fagerlunds verkstad av hans lärling Gustaf Wilhelm Jonasson.⁴⁹ Utifrån Charpentiers formulering tycks bemanningen av verkstaden inte ha varit något större problem: ”med hälften däraf gottgöra substituten, på sätt redan därom vara arrangerat.”⁵⁰ Från 1800-talets mitt, eller kanske till och med tidigare, hade indragaren i praktiken ofta varit en utlärd glasblåsare som förutom att utföra en del av glasblåsarens arbetsuppgifter kunde ersätta glasblåsaren när denne var frånvarande. När glasblåsaren inte var på plats fick indragaren hälften av ersättningen från glasmagasinet, medan glasblåsaren behöll den andra hälften.

Det här låter ju som vanligt lönearbete i en marknadsekonomi – att anställa någon för att arbeta i ens ställe. Och det kanske var så enkelt. Fagerlund anställde Jonasson. Är det kanske också här bakgrunden till den i tiden inte ovanliga titeln fabrikör återfinns. Att

glasbruks arkiv, Anställningar, Glasblåsarekontrakt, F3A:1, Emmabodabygdens arkivförening (EA). Se även Strömberg (1942) s. 94–96.

48. Fagerlund var därvidlag inte unik. När vi kommer fram emot det tidiga 1900-talet lämnade ca 25 procent av stipendiaterna inte in någon reseberättelse. Ericsson (2012) s. 131.

49. Kosta glasbruks arkiv, Avräkningsbok Kosta, G4A:81, Emmabodabygdens arkivförening (EA).

50. Brev från Charpentier till Sohlberg 1/6 1867, Kosta glasbruks arkiv, Inkommande brev, E1A2:8, Emmabodabygdens arkivförening (EA).

vara en person som anställer en fabriksarbetare. När Fagerlund blev utlärd 1863 titulerades han, i likhet med övriga glasblåsare, herr fabrikör. I vilken mån han gavs denna titel i dagligt tal är svårt att veta, men i administrativa sammanhang, exempelvis i kyrkoböckerna, kallades glasblåsarna fabrikörer fram till slutet av 1800-talet. Det var inte specifikt för Kosta utan snarare ett för tiden vanligt språkbruk. Enligt Georg Lundströms etikettbok från 1886 passade det sig inte ”att i stad kalla en handtverksmästare för ’mäster’. Man säge ’herr fabrikörn’.”⁵¹

Fagerlunds studieresa ägde inte bara rum mitt i en industriell omvandling utan även i ett socialt och kulturellt sammanhang där nya sociala relationer och normer formulerades. Kan det vara så att berättelsen om Carl Nilsson Fagerlunds studieresa inte bara belyser en enskild individs livsöde utan även hur ett nytt socialt skikt formades? Fram till 1870 var Fagerlund till synes anställd som glasblåsare, men i praktiken var han en *gangmaster*, en underleverantör. När han var borta från verkstaden fick hans biträden sköta produktionen utan honom. Det som hände 1870 var att han tog steget fullt ut och blev fabrikör även i vår mening.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Emmabodabygdens arkivförening (EA), Kosta glasbruks arkiv, Anställningar, Glasblåsarekontrakt, F3A:1.

Emmabodabygdens arkivförening (EA), Kosta glasbruks arkiv, Avräkningsbok, Johanstorp, 4C:2–3.

51. Lundström, Georg, *Det passar sig inte att ej känna umgängeslivets grundreglor och att underlåta att köpa denna deri högst lärorika bok ... fri bearb. för svenska förhållanden efter flera eng., tyska och franska källskrifter* (Stockholm 1886) s. 56. Se även Anders Fredrik Dalins samtida *Ordbok över svenska språket* (Stockholm 1964 [1855]), där en fabrikör angavs som en ”Titel, som ofta i dagligt tal gifves en fabriksmästare”.

Emmabodabygdens arkivförening (EA), Kosta glasbruks arkiv, Avräkningsbok, Kosta, G4A:63, 75 och 81.

Emmabodabygdens arkivförening (EA), Kosta glasbruks arkiv, Brevkopiebok, E2A, 5, 6 och 9.

Emmabodabygdens arkivförening (EA), Kosta glasbruks arkiv, Inkommande brev, E1A2: 5, 6, 8, 19, 21 och 22.

Riksarkivet (RA), Kommerskollegiums arkiv, Huvudarkivet, Ansökningar om reseunderstöd, 1E:XVII f/2.

Riksarkivet (RA), Kommerskollegiums arkiv, Kammarkontoret, Hufvudböcker med debet- och creditverifikationer, 3Eb2:78.

Vadstena landsarkiv (VALA), Ekeberga kyrkoarkiv, Födelse- och dopböcker, C:3 1837–1878.

Vadstena landsarkiv (VALA). Ekeberga kyrkoarkiv, Husförhörlängder A1: 5–15.

Tryckta källor och litteratur

Buttrick, John, ”The inside contract system”, *The Journal of Economic History* nr 3 (1952) s. 205–221.

Berglund, Bengt, *Industriarbetarklassens formering: Arbete och teknisk förändring vid tre svenska fabriker under 1800-talet* (Göteborg 1982).

Dalin, Anders Fredrik, *Ordbok öfver svenska språket* (Stockholm 1964 [1855]).

Edgren, Lars, *Lärling – gesäll – mästare: Hantverk och hantverkare i Malmö 1750–1847* (Malmö 1987).

Englander, Ernest J., ”The inside contract system of production and organization: A neglected aspect of the history of the firm”, *Labor History* 28:4 (1987) s. 429–446.

Ericsson, Tom, ”En sentida gesällvandring: Svenska hantverkare i Paris 1878–1910”, i Nydahl, Erik och Perlestam, Magnus (red.), *Från legofolk till stadsfolk: Festskrift till Börje Harnesk* (Härnösand 2012).

Fogelberg, Torbjörn, *Transjö glasbruk 1870–1953* (Stockholm 1869).

Grönberg, Per-Olof, ”Ut- och återvandring av ingenjörer och överföring av teknisk kompetens till Sverige 1880–1930”, i Berglund, Bengt, Grönberg, Per-Olof och Nilson, Tomas, *Historiska perspektiv på tekniköverföring 1800–2000* (Göteborg 2006) s. 93–111.

- Grönberg, Per-Olof, *The peregrine profession: Transnational mobility of nordic engineers and architects, 1880–1930* (Leiden 2019).
- Knotter, Ad, "Trade unions and workplace organization: Regulating labour markets in the Belgian and American flat glass industry and in the Amsterdam diamond industry (c. 1880–1940)", *Labor History* 57 (2016) s. 415–438.
- Lindqvist, Mats, *Klasskamrater: Om industriellt arbete och kulturell formation 1880–1920* (Stockholm 1987).
- Lucassen, Jan, *The story of work: A new history of humankind* (New Haven 2021).
- Lundström, Georg, *Det passar sig inte att ej känna umgängeslivets grundreglor och att underlåta att köpa denna deri högst lärorika bok ... fri bearb. för svenska förhållanden efter flera eng., tyska och franska källskrifter* (Stockholm 1886).
- Marklund, Andreas, Ottosson, Mikael och Östlund, Joachim, "Aderton-hundratalets argonauter: Mot en ny förståelse av Sveriges industriella genombrott", *Historisk tidskrift* 144: 3 (2024).
- Montelius, Sigvard, "1600–1815", i Montelius, Sigvard, Utterström, Gustaf och Söderlund, Ernst (red.), *Fagerstabrukens historia: vol. 5: Arbetare och arbetarförhållanden* (Uppsala 1959) s. 1–220.
- Nordström, Olof, *Svensk glasindustri 1550–1960: Lokaliserings- och arbetskraftsproblem* (Lund 1962).
- Ottosson, Mikael, *Sohlberg och surdegen: Sociala relationer på Kosta glasbruk 1820–1880* (Lund 1999).
- Post- och Inrikes Tidningar*.
- Scott, Joan, *The glassworkers of Carmaux: French craftsmen and political action in a nineteenth-century city* (Cambridge 1974).
- Scoville, Warren C., *Capitalism and French glassmaking* (Los Angeles 1950).
- Sörlin, Sverker, *Framtidslandet: Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet* (Stockholm 1988).
- Strömberg, Edward, "Glasarbetets teknik", i Anderbjörk, Jan Eric (red.), *Kosta glasbruk 1742–1942* (Stockholm 1942) s. 71–127.
- Söderberg, Tom, *Hantverkarna i genombrottsskedet 1870–1920* (Stockholm 1965).
- Torstendahl, Rolf, *Teknologins nytta: Motiveringar för det svenska tekniska utbildningsväsendets framväxt framförda av riksdagsmän och utbildningsadministratörer 1810–1870* (Uppsala 1975).

7. *Att tilltala okända män*

Försörjning på marginalen ca 1860–1950

YVONNE SVANSTRÖM

Inledning

I det här kapitlet kommer två försörjningssätt att diskuteras: bettleri, det vill säga tiggeri, och prostitution. Inget av försörjningssätten var erkänt under den period som kapitlet behandlar. Tiggeri var förbjudet och prostitution var reglerat, men för den skull inte en accepterad försörjningsform. Lösdrivarlagen var den lag som ordningsmakten kunde luta sig mot när det gällde att kontrollera eller beivra både tiggeri och prostitution. Lagen, som många menar var en fortsättning på den tidigare lagen om laga försvar (som diskuteras mer utförligt i kapitel 3 och 4), innebar att en person som först blev varnad och därefter dömd för lösdriveri kunde skickas till tvångsarbete vid någon av landets arbetsinrättningar. Första gången fick personen en inofficiell varning. Efter två års fläckfriandel ”försvann” varningen och personen kunde ”börja om”. Om personen inom loppet av två år fick ytterligare en varning löpte denna risken att vid det tredje tillfället dömas till tvångsarbete. Det var således det samlade levernet, personensandel, som spelade roll: ”[vid] sammanställande av uppgifterna om den häktades tidigareandel och hans senare förhållanden ligger mycket stor vikt, då det gäller att fatta beslut om vidtagande av åtgärder mot honom.”¹ Tiggeri förbjöds i Sverige år

1. *Statens offentliga utredningar (SOU) 1923:2*. Förslag till lag om lösdrivares be-

1847 och var förbjudet till år 1964, medan prostitution aldrig har varit kriminaliserat.²

Under 1800- och 1900-talen debatterades lagen i både riksdag och tidningspress men figurerade även i skönlitteraturen. Så här skrev författaren Willy Walfridsson om lösdrivarlagen år 1933:

En del kommo direkt från hemorten, andra hade flackat omkring landsbygden för att söka arbete och hade redan erhållit sin första lösdrivarevarning. Nu hade de kommit till Stockholm för att om möjligt finna en räddning undan det hotande tvångsarbetet. De hoppades kunna sticka sig undan här i de två år deras lösdrivarevarning gällde.³

Det Walfridsson beskriver är just "tvåårsregeln" som gällde för den som blivit varnad och försöken att hålla sig undan en ny varning. Walfridsson hade själv "gått på luffen", varit arbetslös och sannolikt också tiggat för att få mat eller pengar. Under svåra tider tiggde flera för sin försörjning. Martin Vilgotson skriver i *Luffarevår*: "Gatutig-gieriet och jakten efter olika metoder att få huserum och bröd hade till sist blivit [sic] hopplöshetens tristess, jag flydde den i mina tankar. Jag var till slut icke mer närvarande i mitt verkliga liv."⁴

Lösdrivarlagen användes även för att reglera prostitution. Prostitution var inte som tiggeri förbjudet, utan det fanns under en stor del av 1800-talet och fram till 1918 särskilda reglementen för hur prostitution skulle hanteras. År 1907 gavs *Den undre världen* ut, en

handling m.fl. författningar avgivna av utsedda kommitterade, Del V av Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkanden s. 157. Därtill hanterades dessa frågor av polismyndigheterna och gick inte till regelrätt domstol.

2. Däremot var utomäktenskapliga förbindelser förbjudna under tidigmodern tid: enkelt och dubbelt hor samt lönskaläge. Lönskaläge (när två ogifta personer har samlag) var förbjudet så länge som till 1864 men lagen var sedan länge obsolet.

3. Walfridsson, Willy, *Slavar: En bok om ungdom i nöd* (Stockholm 1933) s. 145.

4. Vilgotson, Martin, *Luffarevår* (Vetlanda 1944) s. 3.

bok som har beskrivits som en självbiografi av Anna Johannesdotter.⁵ Hon levde som reglementerad prostituerad kvinna i Stockholm från tidiga 20-årsaldern fram till sin död år 1906 då hon var 29 år gammal. Även där nämns lösdrivarlagen och den skam en varning kunde innebära:

Jag reste till och med hem till mina föräldrar på besök och blef ganska vänligt mottagen, eftersom de ingenting anade. Visserligen hade de sett i tidningen, att jag var varnad för lösdrifveri, och min syster hade jämt hållit bladet för ögonen och gråtit förskräckligt öfver mig, men när jag nu kom så fin och prydlig, kunde jag lätt resonera bort misstankarna med allehanda undflykter. Inom mig tänkte jag: "Måtte Gud hjälpa mig att dölja mitt brott!"⁶

I Johannesdotters berättelse framstår skammen som det svåraste, dels den skam som familjemedlemmarna sägs uppleva, dels hennes egen och försöken att dölja skälen till att hon hade fått en varning. Rädsla och skam förefaller med andra ord vara känslor som lösdrivarlagen gav upphov till.⁷

I kapitlet diskuteras perioden från cirka 1860 till 1950-talet, vilket är en period som omfattar början på Sveriges omvandling från ett

5. Johannesdotter, Anna, *Den undre världen: En lifshistoria* (Stockholm 1907). Boken gavs ut av den kända skribenten Klara Johansson, och det finns anledning att tro att den är redigerad på flera olika sätt. Se diskussion i Svanström, Yvonne, *Offentliga kvinnor: Prostitution i Sverige 1815–1918* (Stockholm 2006) s. 257–266 samt not 114 och 115.

6. Johannesdotter (1907) s. 30.

7. Båda dessa exempel är skönlitterära och kan inte tas för historiska fakta. Flera forskare har dock påpekat att skönlitteraturen kan skildra karaktärers inre och sätta ord på företeelser som många i samtiden endast anade. Samtida skönlitterära skildringar kan vara ett sätt att närma sig historiska förlopp. Se diskussion i Pettersson, Ronny och Svanström, Yvonne, "Om den ekonomisk-historiska konsten att läsa skönlitteratur", i Gustavsson, Martin och Retsö, Dag (red.), *Långa linjer och många fält: Festskrift till Johan Söderberg* (Stockholm 2015) s. 280–283.

fattigt land till en välfärdsstat. Det är framför allt Stockholm som står i fokus.⁸ Kapitlet kommer att ge exempel på hur några av dem som omfattades av lösdrivarlagen hade försökt försörja sig. Det fanns kvinnor som bettlade och det fanns män som prostituerade sig, men på ett övergripande plan är mönstret att män häktades för tiggeri och kvinnor till största delen för prostitution.

En diskussion om lösdrivarlagen och bakgrunden till dess tillkomst inleder kapitlet. Inledningsvis kommer en diskussion om lösdrivarlagen och bakgrunden till dess tillkomst. Därefter följer ett avsnitt som i första hand tar upp prostitution som en typ av reglerad försörjning under andra hälften av 1800-talet, även om tiggeri också berörs. Sedan kommer ett avsnitt som rör perioden från 1920 till cirka 1950, där den samtida synen på lösdrivarlagen tas upp. Där exemplifieras de båda försörjningssätten och viss statistik redovisas. I alla dessa avsnitt kommer lösdrivarlagen och det upplevda hotet om tvångsarbete vara bakgrunden för diskussionen om de två försörjningssätten. Kapitlet avslutas med en kortare sammanfattande diskussion.

Försörjning och lösdriveri

År 1885 infördes ”Lag angående lösdrifvares behandling” (SFS 1885:27) och flera forskare menar att lagen kan ses som en fortsättning på de tidigare tjänstehjonsstadgorna och stadgor angående laga försvar. I den nya lagen är det emellertid en förskjutning i argumentationen. I lagens förarbeten framhölls det att gamla stadgor, som var knutna till ståndssamhället, inte var förenliga med nya tankar om medborgares rättigheter och skyldigheter och deras försörjning

8. Se t.ex. Olofsson, Jonas, *Arbetslösheten i historisk belysning: En diskussion om arbetslöshet och social politik i Sverige 1830–1920* (Lund 1996); Edman, Johan, ”Lösdrivarlagen och den samhällsfarliga lättjan”, i Swärd, Hans och Egerö, Marie-Anne (red.), *Villkorandets politik: Fattigdomens premisser och samhällets åtgärder – då och nu* (Malmö 2008); Kumlien, Mats, *Uppfostran och straff: Studier kring 1902 års lagstiftning om reaktioner mot ungdomsbrott* (Stockholm 1997); Junestav, Malin, *Arbetslinjer i svensk socialpolitisk debatt och lagstiftning 1930–2001* (Stockholm 2004).

”då den enskilda personlighetens rätt icke var erkänd och arbetet icke frigjort, utan då staten, på samma gång han band arbetet vid vissa former och villkor, sökte garantier för att den enskilde skulle foga sig i den stadgade ordningen”.⁹ Att ändra stadgorna för att möjliggöra mobilitet på arbetsmarknaden genom att ge individen större frihet på densamma fanns i bakgrunden när lösdriverilagstiftningen konstruerades. En gryende industrialisering var knappast förtjänt av reglering av hur människor kunde förflytta sig inom landet eller att knyta dem till tjänstetvång. Det fanns emellertid, enligt utredningen, fortfarande individer som behövde regleras, eftersom de inte ville vara en del av arbetsmarknaden eller samhället. De ansågs ha ett asocialt beteende och betecknades som lösdrivare. Enligt lösdrivarlagen var en lösdrivare en som:

sysslolös stryker omkring från ort till annan utan medel till sitt uppehälle och utan att söka arbete, äfven som den, hvilken eljest, utan att ega medel till sitt uppehälle, underlåter att efter förmåga söka ärligen försörja sig och tillika för ett sådant levnadssätt, att våda därpå uppstår för allmän säkerhet, ordning eller sedlighet.¹⁰

Beskrivningen ovan fokuserar på bristen på ”ärlig försörjning”; det vill säga att arbeta inom den lagliga arbetsmarknaden. Därtill hade personen ett levnadssätt som var ”oordnat och sedeslöst”. Det är inte tydligt definierat hur detta levnadssätt såg ut. Lagen var en ”en konstruktion som om än något vag i konturerna tydliggjorde gränserna för ett anständigt medborgarskap”, som kriminologen Johan Edman uttrycker det, det vill säga lagen och dess förarbeten angav normer för vad som *inte* var anständigt – men på ett tämligen vagt sätt.¹¹

9. Riksdagsprotokoll, *Underdånigt förslag till förordning angående lösdrifveri m.m.* 1882. Bihang till riksdagens protokoll, 2:a samlingen, 2:a avdelningen, kommittébetänkande 1885 s. 30.

10. *Svensk författningssamling (SFS) 1885:27*. Lag om lösdrifvares behandling s. 1.

11. Edman (2008) s. 141.

Personer som beskrevs i lagen antogs inte söka arbete för att bryta sin livsstil och hade inte heller pengar för att försörja sig. I förarbetena framgår det emellertid att även om individen i fråga skulle ha tillgångar, så skulle det inte räcka för att slippa häktas, utan det var själva det "skadliga beteendet" som stod i fokus.

Lagstiftningen var förstås godtycklig, då det var upp till polisen att avgöra vem som hade godandel eller inte, och eventuellt dömas till tvångsarbete. Lösdrevarlagen ville klargöra vad som var moraliska och omoraliska beteenden genom att tala om vad som *inte* var moraliskt. Vagheten i lagen gav emellertid utrymme för godtycke.

Reglerade och förbjudna försörjningsstrategier – prostitution och bettleri under 1800-talet

Under andra hälften av 1800-talet var tiggeri förbjudet och prostitution reglementerat. Som tidigare nämnts förbjöds tiggeri år 1847 och det skedde i samband med att en ny fattigvårdslag infördes. Då försvann de så kallade tiggarpassen. De som tiggde skulle efter lagändringen anses som försvarslösa och kunde i vissa fall omfattas av fattigvården.¹² Samma år infördes en förordning i Stockholm som förelade "lösa kvinnor", det vill säga de som ansågs prostituerade, att gå på veckovisa undersökningar för att kontrollera att de inte hade någon könssjukdom, så kallad venerisk smitta. Framför allt syfilis var något som under 1800-talet och tidigt 1900-tal var ett stort problem eftersom det inte fanns något effektivt botemedel före penicillinet. År 1859 ersattes 1847 års stadga angående läkarundersökningar med prostitutionens reglementering. Den innebar regelbundna läkarundersökningar och innehöll regler som bestämde hur kvinnorna fick klä sig, var de fick röra sig utomhus, hur och var de fick bo och hur de fick lämna det reglementerade livet.

Prostitution och tiggeri under 1800-talet och tidigt 1900-tal kon-

12. Wallentin, Hans, *Kring arbetslöshet och socialpolitik i Sverige sedan 1700-talet* (Östersund 1987) s. 27.

trollerades således först av föregångaren till lösdrivarlagen, stadgan om laga försvar, och därefter av lösdrivarlagen men under olika förutsättningar. Möjligen kan man fråga sig varför prostitution inte förbjöds på samma sätt som tiggeri. Ett argument för att införa reglementeringen var behovet av att stoppa spridningen av veneriska sjukdomar: lösa kvinnor ansågs sprida dessa och behövde kontrolleras. Ett annat kanske mer bärande argument som hördes på flera håll var att prostitution var ett ”nödvändigt ont”: prostituerade kvinnor behövdes i samhället för mäns skull. Under cirka 70 år var prostitution kommunalt reglerad i Sverige.¹³

Då reglementeringen infördes i Stockholm skrevs 210 kvinnor in under loppet av några månader. De skrevs in i grupper, flera av dem bodde till exempel i samma hus.¹⁴ Sannolikt visste polisen redan var de kunde hitta kvinnor som försörjde sig genom prostitution. Om man följer denna kohort över tid så visar sig några mönster. Lite mindre än en tredjedel av de kvinnor som skrevs in första året försvann inom loppet av 12 månader, möjligen skrämde av hela proceduren: att häktas av en polis, undersökas av en besiktningsläkare¹⁵ och behöva redogöra för hela sitt liv för en poliskonstapel. Ingen av dessa kvinnor hamnade i problem med polisen utan flyttade från staden. Catharina F., med nummer 87 i den första reglementeringsrullan, skrevs ut endast en månad efter att hon blivit reglementerad och reste till Finland.¹⁶

13. Samma reglering (reglementering var begreppet som användes) fanns i många andra länder i Europa. Regleringarna innebar att kvinnor registrerades genom nationella, regionala eller kommunala regleringar. I vissa länder fanns reglementeringar kvar till 1950-talet. Se Svanström, Yvonne, *Policing public women: The regulation of prostitution in Stockholm 1812–1880* (Stockholm 2000) s. 69–112.

14. Svanström (2000) s. 384.

15. Den gynekologiska undersökning kvinnorna fick genomgå kallades besiktning och den genomfördes av stadsläkaren som i detta sammanhang kallades besiktningsläkare. Den plats som det skedde på kallades ”besiktningsbyrån” och senare ”prostitutionsbyrån”.

16. Stockholms stadsarkiv, *Överståthållarämbetets arkiv*, Prostitutionsbyrån, Stamrulla, DVa1, Stamrulla 1 1859–1865, nr 87.

Den största delen av de 210 kvinnorna, runt 35 procent, var cirka sex år i systemet. Inte heller de var särskilt ofta i kontakt med polisen. Det fanns olika skäl till att de skrevs ut från rullorna. Några dog, andra emigrerade och i vissa fall upphör anteckningarna, vilket kan tyda på att kvinnorna helt enkelt försvann utan att meddela besiktningensbyrån. Sofia A. fick tjänst hos svarvaren Österlund. Hon var 16 år när hon kom till Stockholm från Nyköping och hon arbetade som piga i fyra år. Efter en kort period i Finland återvände hon till Stockholm i september 1859 och blev reglementerad en månad senare. Det var först år 1867 som hon blev varnad, och året efter fick hon tjänst hos Österlund. Då var hon 30 år.¹⁷

Det finns ytterligare två grupper, vilka utgör 12 respektive 24 procent. Det som utmärker dem är för det första att de stannade länge som reglementerade kvinnor, i genomsnitt 14 respektive 18 år. För det andra visar de spår som de lämnat efter sig i arkiven på motsatta livsöden. Den minsta gruppen (12 procent) skulle kunna sägas förhålla sig professionellt till det reglementerade livet, de var sällan i kontakt med polisen, på arbetsinrättning eller på kurhus. Johanna K. hade kommit till Stockholm från Visby när hon var 21 år och hade tjänst i ett och ett halvt år. Hon var 24 år då hon reglementerades. Hon var aldrig varnad men vistades på infektionssjukhus fyra gånger under de 16 år hon var reglementerad. Hon varnades sedan en gång år 1867 och ytterligare en gång året efter. Då reste hon till Visby, men år 1875 var hon återigen tillbaka. Endast en vecka senare avvek hon, och det är den sista noteringen som finns om henne.¹⁸

Kvinnorna i den andra gruppen (24 procent) var ofta i delo med polisen, vistades på infektionssjukhus eller hamnade på arbetsinrättning efter att ha brutit mot reglementeringens förordningar och ansetts brista i laga försvar.¹⁹ Augusta K. var 26 år gammal när hon reglementerades, då hade hon redan levt "skörlevande" i tre år efter att

17. Ibid., nr 196.

18. Ibid., nr 93.

19. Eira kurhus var det sjukhus som behandlade personer med veneriska sjukdomar, STD som det skulle kallas idag. År 1888 invigdes St. Görans sjukhus som

under en kort period ha vistats hos släktingar. Det var från och med år 1865 som hon fick det besvärligt. Hon varnades åtskilliga gånger och dömdes till tvångsarbete inte mindre än sju gånger. Hon var på tvångsarbetsinrättning i mer än fem år under de 18 år hon var reglementerad. Därtill vistades hon tio gånger på infektionssjukhus. Den sista noteringen gjordes den 7 april år 1885 och då var hon 52 år: ”befriad när gammal”.²⁰

Kvinnorna i båda grupperna var i genomsnitt 40 år när de sista noteringarna gjordes. Antalet kvinnor som skrevs in årligen ökade över tid: år 1869 reglementerades 617 kvinnor och år 1879 skrevs 650 kvinnor in. Flera av dem skrevs ut ur rullorna redan samma år eller hade varit reglementerade redan tidigare och återvänt. Det fanns då ett fullt utvecklat system för att kontrollera – och administrera – vad man ansåg vara prostituerade kvinnor.²¹

Det är förstås enklare att få en bild av företeelsen prostitution än av tiggeri under sent 1800-tal. Prostitution var reglerat och byråkratiserat och en tämligen omfattande kontroll utövades, vilket också har lämnat efter sig stora mängder arkivmaterial och statistik. I Sverige fanns reglementeringen kvar till 1918 då Sveriges riksdag efter en nästan tio år lång utredning beslöt att avskaffa den. Däremot är det svårare att få någon systematisk överblick över icke reglerade, eller till och med förbjudna, försörjningspraktiker som män och kvinnor ägnade sig åt. Även män och kvinnor som inte var reglementerade häktades förstås av polisen för både stora och små förseelser under dessa år.

I januari år 1893 häktades Olof L. för lösdriveri i Stockholm. Han hade ”setts stryka omkring sysslolös” och vid ingången till Mosebacke trädgård ”besvärat flera personer med bettleri”. Fattigvårds-

tog över vården av framför allt smittsjukdomar såsom veneriska sjukdomar och tuberkulos.

20. Stockholms stadsarkiv, *Överståthållarämbetets arkiv*, Prostitutionsbyrån, Stamrulla, DVa1, Stamrulla 1 1859–1865, nr 191.

21. Ibid., Stamrulla 1 1859–1865; Stamrulla 2 1866–1878; och Stamrulla 3 1878–1886.

nämnden hade provat ärendet men han kunde inte komma ifråga för fattigvård, utan fick en varning. Då var Olof 55 år och hade flera gånger tidigare blivit varnad för lösdriveri.²² Sven S. blev år 1887 häktad för bettleri för första gången. Därefter häktades han ett flertal gånger, fem gånger för stöld och för förskingring. Han satt i fängelse år 1899 och var även dömd till straffarbete. Den sista noteringen är gjord år 1908, då han häktades på Grevgatan efter att ”å sagde gata besvärat personer”. Han dömdes för bettleri och var då 47 år.²³

Att döma av de nedslag som gjorts under de sista åren av 1800-talet var tiggeri den vanligaste förseelsen som ledde till att män häktades. De som tiggde och prostituerade sig störde ordningen, och det ligger nära till hands att anta att tiggare och prostituerade kvinnor inte var särskilt försiktiga i hur de agerade för att få pengar utan många gånger påtagligt närgångna mot folk på gatan. Det är också rimligt att anta att de närmade sig folk från alla klasser, även dem som inte hade många kronor över. De kvinnor och män som häktades för lösdriveri var emellertid människor på marginalen eller i dess utmarker, flera av dem hade sökt sig till Stockholm för att få arbete och hade många gånger också haft anställning innan de började tigga eller prostituera sig. Det var via lösdrivarlagen de skulle kontrolleras.

”Att tilltala okända män” – tiggeri och prostitution 1920–1950

Från år 1918, då den reglementeringen upphörde, användes lösdrivarlagen för fortsatt kontroll av prostitution, och vissa kvinnor upplevde hanteringen som betydligt mer godtycklig efter att reglementeringen upphörde.²⁴ I förarbetena till lösdrivarlagen nämndes prostitution,

22. Stockholms stadsarkiv, *Överståthållarämbetets arkiv*, Polisärenden 3 Kriminalavdelningens femte rotel/Lösdrivaravdelningen, Förhørsprotokoll volym 1–50, FI c:1, 1893–1952, Dossier 1.

23. Ibid., Dossier 6, 16 maj 1908.

24. Hård, Malin, *Problemet glädjeflickan: Ett allvarsord* (Stockholm 1928). Boken är en reportagebok där flera tidigare reglementerade kvinnor intervjuas.

det konstaterades att till "afhandlade klass af lösdrifvare måste räknas jemväl prostituerade, hvilkas genom skörlefnad förvärfvade tillgångar icke böra fritaga dem från den behandling som här afses".²⁵ Det var som tidigare nämnts inte innehavet av tillgångar som avgjorde huruvida personen betraktades som lösdrivare eller inte utan sättet på vilket de hade förtjänats. Man kan anta att de kvinnor som tidigare varit reglementerade var bland dem som fortsatt hölls under övervakning. Skillnaden mellan reglementeringstiden och tiden efter var sannolikt den ökade godtyckligheten: reglementeringen hade varit tydlig och bestämde vilka tider de inskrivna kvinnorna fick vara ute, gatorna de fick vistas på och när de skulle läkarundersökas. Lösdrivarlagen tog endast fasta på "omoraliskt beteende" och det var tjänstgörande polis som avgjorde vad detta var.

I förarbetena till lösdrivarlagen framgår att tiggeri också var ett av de beteenden som var föremål för lagstiftningen:

Lättja, vanart och tiggeri, fostra, enligt allmänna moraliska lagar, lätteligen brottsliga och leda icke sällan till rubbningar af rättsordningen. De som gjort sig skyldige till dylika förseelser kunna derföre med skäl befaras vara för allmän säkerhet eller enskild rätt vådliga och en mot dem rigtad preventiv lagstiftning eger i nämnda farhåga sitt berättigande.²⁶

Den som tiggde var egentligen lättjefull och skulle kunna försörja sig på andra sätt men lät bli av lättja. Den bärande normen är att män och kvinnor inte ska ligga samhället till last, skyldigheten mot samhället var att arbeta för att göra rätt för sig.

Ända sedan lösdrivarlagen hade införts debatterades och kritiseras den. Den kallades klasslag i flera debatter. Författaren Börje Illdet skrev år 1924: "kanske invänder någon, att det ej är de arbetslösa

25. Riksdagsprotokoll, *Underdånigt förslag till förordning angående lösdrifveri m.m.* 1882. Bihang till riksdagens protokoll, 2:a samlingen, 2:a avdelningen, kommittébetänkande 1885 s. 35.

26. Ibid., s. 30.

man vill åt, utan så att säga yrkesluffarna. Det är ju möjligt, lösdri-varelagen från början är avsedd för de senare, men den tillämpas lika strängt på båda kategorierna.”²⁷ De som var kritiska mot lagen menade att de som drabbades av den kom från arbetarklassen; många var arbetslösa och utsattes för extra kontroll av polis och myndigheter. Motståndarsidan hänvisade till att de som dömdes till tvångsarbete ofta redan hade blivit dömda för brott av olika slag tidigare, vilket visade att lagen hanterade brottslingar.²⁸

Uppfattningen att lösdri-varlagen tillämpades på arbetslösa framkommer också i statliga utredningar. Å ena sidan skriver en utredning från år 1923 att den ökning i antalet häktade för lösdriveri som skedde 1920–21 ”torde sammanhålla med den under samma år rådande arbetslösheten”.²⁹ Utredningen drog slutsatsen att det ökade antalet häktade för lösdriveri handlade om att arbetslösa, snarare än lösdri-vare i lagens mening, hade häktats. Å andra sidan skrev en utredning från år 1926 att genom förslaget om en reviderad lösdri-varlag skulle den ”mycket allmänna men säkerligen i väsentlig mån obefogade uppfattningen om att oförvällat arbetslösa göras till föremål för lösdri-varbehandling efter allt att döma bli i huvudsak undanröjd”.³⁰

Majoriteten av dem som var dömda till tvångsarbete vid Svartsjö tvångsarbetsanstalt, den enda tvångsarbetsanstalten för män, var dömda för tiggeri. Av 485 män år 1923 var majoriteten kategoriserade som luffare, bettlare eller både luffare och bettlare.³¹ Utredningen noterade att ”dessa kategorier betecknas såsom de minst samhälls-

27. Illdet, Börje, *Med lösdri-vare på trampen* (Stockholm 1924) s. 37–38.

28. Se t.ex. *Riksdagsprotokoll, Andra kammaren*, nr 36, 1924 s. 2–5; *Riksdagsprotokoll, Andra kammaren*, nr 45, 1924 s. 11–19.

29. *Statens offentliga utredningar (SOU) 1923:2*. Förslag till lag om lösdri-vares behandling m.fl. författningar avgivna av utsedda kommitterade, Del V av Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkanden s. 311.

30. *Statens offentliga utredningar (SOU) 1926:9*. Betänkande med förslag till lag om behandling av vissa arbetsovilliga och samhällsvådliga m.fl. författningar avgivet d. 30 juni 1926 av Ragnar von Koch s. 66.

31. *Ibid.*, s. 41–42. Den siffra som anges är 420 män som luffare, bettlare eller både och. Det resonemang som förs i utredningen innebär emellertid att männen

farliga bland de manliga lösdriivarna". De farligaste var återfallsförbrytarna.³² Oavsett om de var de minst farliga förefaller icke bofasta, kringvandrande personer inte ha varit väl sedda. I Ivar Lo-Johanssons självbiografiska bok *Gårdfarihandlaren* från 1953 (enligt uppgift baserad på hans anteckningar under sina resor som 19-åring, det vill säga runt år 1920) säger hans mor: "Förskräckligt många lösingar det drar förbi på landsvägen [...] Somliga säljer lite krafs. Andra bara tigger."³³

I de diariier som finns över lösdriivare i Stockholm anges ytterst sällan vad de varnas för annat än lösdriivari.³⁴ För att se vad som föranlett själva varningen behöver de ofta mycket detaljerade förhørsrapporterna studeras. På grund av hur just det arkivmaterialet är organiserat är det svårt att ge någon övergripande bild av vad män respektive kvinnor oftast häktades för.³⁵ De slumpmässiga nedslag som gjorts under perioden 1920–1950 ger vid handen att män häktades för tiggeri medan kvinnor anhölls för misstänkt prostitution. Det skriver även en utredning från 1949: den manlige lösdriivaren som dominerade var "bettlare och nasare med eller utan förening med vagabondage".³⁶ Majoriteten av de män som varnades för lösdriivari under 1930- och 1940-talen blev varnade för tiggeri (se diagram 1).

kan förekomma även i flera andra kategorier, vilket innebär att siffrorna *inte* utgör 86 procent av de intagna.

32. Ibid., s. 42 (citatt), s. 66.

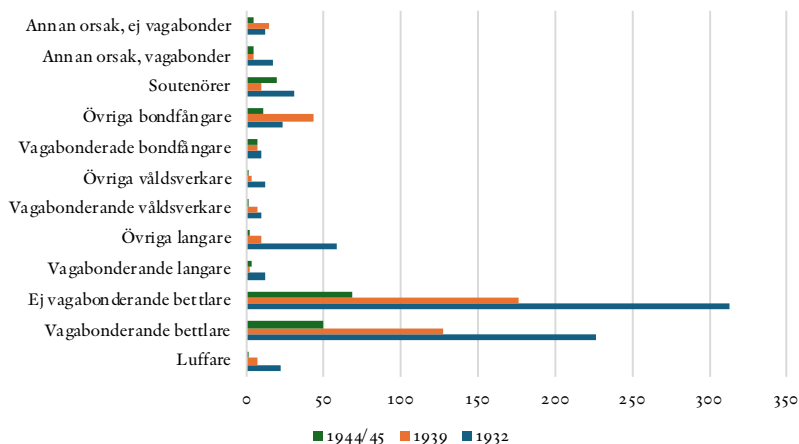
33. Lo-Johansson, Ivar, *Gårdfarihandlaren* (Stockholm 1954) s. 9.

34. Se t.ex. Stockholms stadsarkiv, *Överståthållaråmbetets arkiv*, Polisärenden 3 Kriminalavdelningens femte rotel/Lösdriivaravdelningen, Diariier över lösdriivare, CII, volym 6, 1927–29.

35. Stockholms stadsarkiv, *Överståthållaråmbetets arkiv*, Polisärenden 3 Kriminalavdelningens femte rotel/Lösdriivaravdelningen, Förhørsprotokoll volym 1–50, FI c:1, 1893–1952. Protokollen är organiserade efter person, vilket innebär att det inte går att systematiskt undersöka enskilda år. Varje volym heter "1893–1952", men med skilda aktnummer på volymen, t.ex. 1–50, 1151–1200, och varje akt följer en person. Serien innehåller 22 448 akter.

36. *Statens offentliga utredningar (SOU) 1949:4*. Utredning med förslag om lösdriivarlagens upphävande m.m. avgiven av 1948 års lösdriivariutredning s. 95.

Diagram 1. Män varnade för lösdriveri enligt rubricerad förseelse 1932, 1939, 1944/45. Absoluta tal

KÄLLA: SOU 1949:4, Bilaga 1, Statistisk undersökning rörande lösdrivarlagens tillämpning i vissa delar, tabell 14, s. 29. Anmärkning: vagabond/vagabonderande är att likställa med luffare och kringvandrande, soutenör med hallick, bondfångare med bedragare och bettlare med tiggare.

Även när antalet varningar så småningom minskade dominerade tiggeri fortfarande. Det kan noteras att det inte i första hand var de kringvandrande "luffarna" som dominerade utan män som sannolikt uppehöll sig i samma stad.

När det gäller hur kvinnor och män agerade i gaturummet visar polisrapporterna att deras beteende är påfallande lika: de går mot vad som sägs vara främmande män, tilltalar dem och går ofta vidare. År 1950 greps en man för bettleri. Mannen sågs "gå på Skeppsbron i nordlig riktning, varvid han i tät följd tilltalat minst fem för honom okända personer, av vilka han av allt att döma bettlade pengar". Efter att ha försvunnit in på ett ölkafé gick han tillbaka ut på Skeppsbron och tilltalade ytterligare sju okända personer. Mannen var 40 år och hade bland annat arbetat som eldare på ett ångfartyg, men var sjuk-

skriven på grund av en skada. Han förnekade att han tiggat pengar, något han enligt egen utsago aldrig gjort, utan han hade försörjt sig med egna medel. Han hade 35 öre kvar och hade redan betalt hyra och mat. De män han tilltalat var "sjökamrater" enligt honom själv. Det skulle förstås kunna vara fullt möjligt, eftersom allting skedde på Skeppsbron, men de var kanske inte heller benägna att ge honom några pengar – om han nu frågat.³⁷

Kvinnor agerade på ett liknande sätt. År 1925 häktades en 23-årig kvinna efter att hon under två månader iakttagits "utestrykande å olika gator och under olika tider inom Klara församling i tydlig avsikt att utbjuda sig till skörlevnad".³⁸ Hon hade varit arbetslös en månad efter tjänst som både diskerska, uppasserska och jungfru. Tolv år senare anhölls en 27-årig kvinna, hon hade "tilltalat ett flertal olika för henne tydligen okända män i uppenbart sedeslöst syfte". Hon hade även "låtitt tilltala sig av flera olika män".³⁹ Det är den vanligaste beskrivningen av uppförandet som uppfattas som misstänkt: att närma sig och tilltala män. Ytterligare tio år senare, år 1947, anhölls en kvinna som varit i "samtal med 9 för henne tydligen okända män och uppenbart i sedeslöst syfte". På den beskrivningen svarade kvinnan att hon tyckte det "var roligt att tala med olika män".⁴⁰ Samma kvinna svarade på en liknande anklagelse två år senare genom att säga att "hon var ute för att få sällskap med en man men att hon inte ville ha något betalt".⁴¹ Kvinnan, som var drygt 40 år, häktades ytterligare ett antal gånger och fortsatte att neka till alla anklagelser.

37. Stockholms stadsarkiv, *Överståthållarämbetets arkiv*, Polisärenden 3 Kriminalavdelningens femte rotel/Lösdrivaravdelningen, Enskilda varningar män, FIIB, Dossier 120, volym 24, 1950.

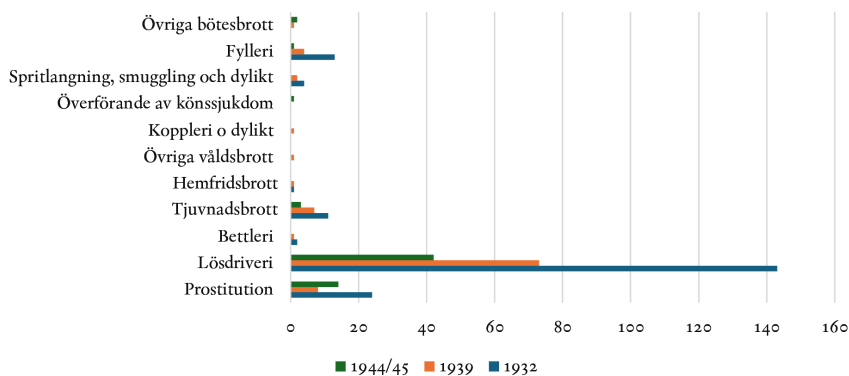
38. Stockholms stadsarkiv, *Överståthållarämbetets arkiv*, Polisärenden 3 Kriminalavdelningens femte rotel/Lösdrivaravdelningen, Enskilda varningar kvinnor, FIIC, volym 2 1922–25, Dossier 35.

39. Ibid., volym 7 1936–37, Dossier 24.

40. Ibid., Dossier 1.

41. Ibid.

Diagram 2. Kvinnor varnade för lösdriveri enligt förseelse
1932, 1939, 1944/45. Absoluta tal

KÄLLA: SOU 1949:4, Bilaga 1, Statistisk undersökning rörande lösdrivarlagens tillämpning i vissa delar, tabell 48, s. 58.

Utredningen från 1949 skriver att när det gäller ingripanden mot kvinnor sker de ”i det alldeles övervägande antalet fall därför att vederbörande är prostituerad”.⁴² I diagram 2 är det de något diffusa kategorierna lösdriveri och prostitution som dominerar. Utredningen kommenterar detta med att inte finns ”någon skillnad mellan lösdrivare och prostituerade, när det gäller grunden för anhållandet”.⁴³

De kvinnor och män som beskrivits här får även de sägas leva i samhällets utmarker, precis som de kvinnor och män som levde under 1800-talet. Mot slutet av perioden började välfärdsstatens uppbyggnad att skrida fram allt fortare, dock möjligen för sent för att flera av dessa personer skulle kunna ta del av dess frukter.

42. *Statens offentliga utredningar (SOU) 1949:4*. Utredning med förslag om lösdrivarlagens upphävande m.m. avgiven av 1948 års lösdriveriutredning s. 100.

43. *Ibid.*, s. 58.

Avslutande kommentarer

De försörjningsstrategier som diskuterats i det här kapitlet har det gemensamt att de bröt mot normer för hur försörjning borde ske, så till den grad att de hanterades genom lösdrivarlagen. Lagen bör ses som en ordningslag, och det var en ordning, för det mesta på stadens gator, som rubbades genom kvinnors och mäns olika sätt att få ihop pengar genom att tigga eller få kunder. Det är tydligt att lösdrivarlagen användes som en godtycklig fortsättningskontroll av prostitution när reglementeringen avskaffades 1918. Män tiggde och kvinnor prostituerade sig – med några undantag – och lösdrivarlagen med anor från medeltiden användes för att försöka kontrollera detta. Utifrån det material som använts här förefaller det vara dessa personers agerande i gaturummet som var det största problemet, inte de pengar som de möjligen fick. Att inte försörja sig ärligt och därtill ha ett levnadssätt som utgjorde en fara för ”allmän säkerhet, ordning eller sedlighet” var huvudpunkten i lagen. Samma lag – förlegad redan när den infördes – fortsatte att reglera livet för kvinnor och män i försörjningens utmarker. Det som kan uppfattas som anmärkningsvärt i det som presenterats här är kontinuiteten i både beteende och beivrande under en period då stora delar av Sveriges välfärdssystem förändrades. Frågan om tiggeri och prostitution har emellertid under 2000-talet åter blivit aktuell, förslag till tiggeriförbud och utvisning av personer på grund av bristande vandel har återkommit på den politiska dagordningen.⁴⁴

44. *Tidöavtalet*, 04f31218-dccc-4e58-a129-09952cae07e7.pdf (tt.se) (hämtat 2024-04-08) s. 28, 37–38 samt även tidigare diskussioner i såväl riksdag och kommuner som olika medier.

Källor och litteratur

Otryckta källor

- Stockholms stadsarkiv, *Överståthållarämbetets arkiv*, Polisärenden 3 Kriminalavdelningens femte rotel/Lösdrivaravdelningen, Enskilda varningar män, FI Ib.
- Stockholms stadsarkiv, *Överståthållarämbetets arkiv*, Polisärenden 3 Kriminalavdelningens femte rotel/Lösdrivaravdelningen, Enskilda varningar kvinnor, FI Ic.
- Stockholms stadsarkiv, *Överståthållarämbetets arkiv*, Polisärenden 3 Kriminalavdelningens femte rotel/Lösdrivaravdelningen, Diarier över lösdri-vare, C II.
- Stockholms stadsarkiv, *Överståthållarämbetets arkiv*, Polisärenden 3 Kriminalavdelningens femte rotel/Lösdrivaravdelningen, Förhörsprotokoll, FI c:1.
- Stockholms stadsarkiv, *Överståthållarämbetets arkiv*, Prostitutionsbyrån, Stamrulla, D Va1.

Tryckta källor och litteratur

- Edman, Johan, "Lösdrivarlagen och den samhällsfarliga lättjan", i Swärd, Hans och Egerö, Marie-Anne (red.), *Villkorandets politik: Fattigdomens premisser och samhällets åtgärder – då och nu* (Malmö 2008).
- Hård, Malin, *Problemet glädjeflickan: Ett allvarsord* (Stockholm 1928).
- Illdet, Börje, *Med lösdrivare på trampen* (Stockholm 1924).
- Johannesdotter, Anna, *Den undre världen: En lifshistoria* (Stockholm 1907).
- Junestav, Malin, *Arbetslinjer i svensk socialpolitisk debatt och lagstiftning 1930–2001* (Stockholm 2004).
- Kumlien, Mats, *Uppfostran och straff: Studier kring 1902 års lagstiftning om reaktioner mot ungdomsbrott* (Stockholm 1997).
- Lo-Johansson, Ivar, *Gårdfarihandlaren* (Stockholm 1954).
- Olofsson, Jonas, *Arbetslösheten i historisk belysning: En diskussion om arbetslös-het och social politik i Sverige 1830–1920* (Lund 1996).
- Pettersson, Ronny och Svanström, Yvonne, "Om den ekonomisk-historiska konsten att läsa skönlitteratur", i Gustavsson, Martin och

Retsö, Dag (red.), *Långa linjer och många fält: Festskrift till Johan Söderberg* (Stockholm 2015).

Riksdagsprotokoll, Andra kammaren, nr 36, 1924.

Riksdagsprotokoll, Andra kammaren, nr 45, 1924.

Riksdagsprotokoll, Underdånigt förslag till förordning angående lösdriveri m.m. 1882. Bihang till riksdagens protokoll, 2:a samlingen, 2:a avdelningen, kommittébetänkande 1885.

Statens offentliga utredningar (SOU) 1923:2. Förslag till lag om lösdri-
vares behandling m.fl. författningar avgivna av utsedda kommitterade, Del
V av Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkanden.

Statens offentliga utredningar (SOU) 1926:9. Betänkande med förslag till lag
om behandling av vissa arbetsovilliga och samhällsvådliga m.fl. författ-
ningar avgivet d. 30 juni 1926 av Ragnar von Koch.

Statens offentliga utredningar (SOU) 1949:4. Utredning med förslag om lös-
drivarlagens upphävande m.m. avgiven av 1948 års lösdriveriutredning.

Svanström, Yvonne, *Offentliga kvinnor: Prostitution i Sverige 1815–1918*
(Stockholm 2006).

Svanström, Yvonne, *Policing public women: The regulation of prostitution in
Stockholm 1812–1880* (Stockholm 2000).

Svensk författningssamling (SFS) 1885:27. Lag om lösdri-
vares behandling.

Tidöavtalet, 04f31218-dccc-4e58-a129-09952cae07e7.pdf (tt.se) (hämtat
2024-04-08).

Vilgotson, Martin, *Luffarevår* (Vetlanda 1944).

Walfridsson, Willy, *Slavar: En bok om ungdom i nöd* (Stockholm 1933).

Wallentin, Hans, *Kring arbetslöshet och socialpolitik i Sverige sedan 1700-talet*
(Östersund 1987).

8. Amatörideal och arbete i 1940-talets svenska idrott

BJÖRN LUNDBERG

Idag är det en självklarhet att framgångsrika idrottsstjärnor tjänar miljonbelopp genom lön, prispengar och reklamkontrakt, men under stora delar av 1900-talet var själva idén om proffsverksamhet tabu inom de flesta populära sporter. Prispengar och reklamintäkter var förbjudna. I teorin var amatöridrottens ideal tydliga, men de efterlevdes inte alltid i praktiken. Sveriges mest populära idrotter – såsom fotboll, friidrott och längdskidåkning – omsatte stora pengar och en del av pengarna letade sig vidare till de aktiva. Eftersom idrotten krävde stora insatser i form av träning och tävling är det inte förvånande att många också sökte pengar till sin försörjning. Åtskilliga svenska elitidrottare rörde sig därför i amatörismens utmarker, där det inte var ovanligt att man fick pengar och andra förmåner under bordet. Två idrottare som fick uppleva hur amatörreglernas normsystem kolliderade med en alltmer kommersialiserad idrottsvärld var löparstjärnan Gunder Hägg och skidåkaren Alfred Dahlgvist.

För Gunder Häggs del började problemen under andra världskriget. I september 1941 hamnade han som nybliven världsrekordhållare på 1 500 meter mitt i en infekterad skandal. Efter en tävling i Eskilstuna anklagades han för att ha tagit emot ersättning för att tävla.

Det var ett brott mot amatörreglerna, och för sådana förseelser fanns bara ett straff, nämligen avstängning på livstid.¹

Hägg lyckades i slutändan tråckla sig ur situationen. Tack vare en kreativ tolkning av idrottens regelsystem kunde Friidrottsförbundet meddela att Hägg fick en tidsbegränsad avstängning på tio månader. Avstängningen skulle dessutom gälla retroaktivt från 1 september, då anmälningen inkommit. Det innebar att han var fri att tävla igen från den 1 juli 1942, ungefär samtidigt som följande års friidrottssäsong skulle komma i gång på allvar.

Vad som sedan följde är ett stycke svensk idrottshistoria. Under de första 82 dagarna efter avstängningen satte Gunder Hägg tio individuella världsrekord på sju olika distanser – från 1 500 meter till 5 000 meter. Han hyllades som den största löparstjärnan i världen sedan Jesse Owens och Paavo Nurmi. Samtidigt som andra världskriget rasade utanför Sveriges gränser kunde idrottspublik och radiolyssnare glädjas åt framgångarna, som vävdes till en nationell hjältesaga.²

Tillsammans med sin store rival inom svensk medeldistanstävling, Arne Andersson, drog Gunder Hägg fulla läktare runt om i Sverige. Under löparfebern fylldes kassaskrinen vid arenornas vändkors och en del av pengarna landade i kuvert som hamnade i idrottarnas fickor. Trots att han nu var en av Sveriges mest påpassade offentliga personer förefaller Hägg inte ha haft några tankar på att sluta ta emot ersättning för sitt tävlande, trots att det fortfarande stred mot reglerna och uppenbarligen kunde försätta honom i knipa. Att Hägg och Andersson tjänade pengar på sitt idrottande var en illa dold hemlighet. Samtidigt älskade publiken sina idrottshjältar och föreningarna fick stora intäkter. Vem skulle utmana systemet när alla tycktes insyltade i pengakarusellen?

Denna pengakarusell inskränkte sig ingalunda till friidrotten utan

1. För ett mer utförligt resonemang om händelserna som ledde fram till avstängningen, se Björn Lundberg, *Frontlöparen: Gunder Hägg, hans uppgång och fall* (Lund 2020).

2. Wijk, Johnny, *Idrott, krig och nationell gemenskap: Om riksmarscher, fältsport och Gunder Hägg-feber* (Eslöv 2005).

förekom inom flera sporter. Ett exempel på detta ger skidåkaren Alfred "Håsjö-kometen" Dahlqvist i sina memoarer *Karusellen går* (1949). Han fick ta emot Svenska Dagbladets bragdmedalj 1941, men insåg att utmärkelsen troligen hade gått till Gunder Hägg om inte denne blivit avstängd. Därför var det med blandade känslor Dahlqvist mottog priset: han hade ju själv tagit emot pengar under året!

Amatöridealets ursprung

För att förstå hur systemet med pengar under bordet vuxit sig så starkt måste amatörismens normsystem ses i ett bredare historiskt sammanhang, där den moderna idrottsrörelsen formades i spänningsfältet mellan aristokratiska ideal och arbetarkultur.

Amatöridealet uppkom som ett led i den moderna tävlingsidrottens framväxt under 1800-talet och har av idrottshistoriker beskrivits som en mycket viktig del av den borgerliga idrottsideologin och dess normsystem. Denna ideologi hämtade näring ur aristokratis gentlemannaideal, men betonade i högre grad konkurrens, tävlan och mätbara resultat. Idrotten fyllde en viktig funktion för borgerlighetens kultur och självförståelse och hjälpte denna nya medelklass att definiera sig mot både den gamla aristokratin och den allt större arbetarklassen.³

Sporter som boxning, löpning och hästkapplöpning hade redan under 1700-talet och tidigt 1800-tal involverat vadslagning och prispengar. Den moderna idrottsideologin tog i stället form på privatskolor och universitet, där amatörismen fick en stark ställning. När idrotten tog klivet ut i samhället från dessa slutna kretsar utmanades idealen av ekonomiska intressen. Vuxna arbetare hade i regel svårt att finna tid att träna och tävla på elitnivå, men i och med idrottens växande popularitet kunde klubbar locka talanger med pengar. För att undvika att "gentlemän" skulle förnedras av heltidsutövande

3. Pihl Skoog, Emma, *Kraftkarlar och knockouts: Kraftsporter, kropp och klass i Sverige 1920–1960* (Stockholm 2017) s. 26–27.

proffs infördes regler som förbjöd idrottare och klubbledare att ta betalt. Dessutom utestängdes vissa yrkesgrupper som ansågs ha fördel i kraft av sitt arbete från att tävla. Dessa regler hade en tydlig klassdimension, då idrottens aristokrater ville säkra möjligheten att tävla avskilt.⁴ De exakta gränserna mellan amatör och proffs varierade mellan olika sporter och för en nutida betraktare förefaller de i flera fall märkliga och orättvisa. Det kanske mest kända exemplet kommer från ridsporten, som i olympiska sammanhang fram till 1952 endast välkomnade ”officerare och gentlemän”, vilket fick till följd att meniga soldater och underofficerare exkluderades. Så sent som 1948 blev det svenska OS-laget i dressyr diskvalificerat då det uppdagades att en av ryttarna, Gehnäll Persson, hade befordrats från fanjunkare till officer strax före tävlingarna i syfte att ge honom en OS-biljett (Persson tog senare revansch och vann OS-guld både 1952 och 1956).⁵

Inom andra yrkesgrupper och samhällssektorer förknippas professionalisering med normer som garanterat att vissa utövares anspråk på expertis och auktoritativ kunskap upprätthålls genom formaliserad utbildning, regler för yrkesutövning samt hög grad av specialisering.⁶ Studier av natur- och humanvetenskapernas professionalisering under 1800-talet har visat att dessa normsystem växte fram i samklang med nya professionella identiteter. Inom idrotten har begreppet professionalism haft en delvis annan innebörd, knuten till

4. Pihl Skoog (2017) s. 73; Wikberg, Karin, *Amatör eller professionist: Studier rörande amatörfrågan i svensk tävlingsidrott 1903–1967* (Stockholm 2005) s. 49–58.

5. de Haan, Donna och Claire Dumbell, Lucy, ”Equestrian sport at the Olympic games from 1900 to 1948”, *The International Journal of the History of Sport* 33:6–7 (2016) s. 648–665.

6. Forskning om professionalisering av olika yrkesgrupper har pågått länge inom historievetenskap, utbildningsvetenskap och sociologi. Ett axplock kan nämnas: Bergqvist, Johanna, *Läkare och läkande: Läkekonstens professionalisering i Sverige under medeltid och renässans* (Lund 2013); Bejerot, Eva och Hasselbladh, Hans (red.), *Professionalisering av lärarutbildningen: Reformer i Sverige och Finland* (Lund 2020); Wingfors, Stina, *Socionomyrkets professionalisering* (Göteborg 2004); Hermansson, Evelyn, *Akademisering och professionalisering: Barnmorskans utbildning i förändring* (Göteborg 2003).

ekonomisk ersättning. Den främsta skillnaden mellan proffsidrott och amatöridrott har varit att ekonomisk ersättning till utövarna accepterades inom den förra, men inte inom den andra. Mindre uppmärksammat är det faktum att även idrottares offentliga personlighet, eller persona, också formades i konflikten mellan amatörismens ideal och kommersialiseringens krassa verklighet.

Amatöridealet handlade med andra ord inte enbart om regelsystemet kring pengar. Dess normsystem innefattade också elitidrottarens kollektiva identitet och förväntade beteenden. Mod, ärlig kamp och rent spel var hörnstenar på tävlingsarenorna. Även vid sidan av planen förväntades idrottarna vara ambassadörer för sin sport: renlevnad, målmedvetenhet och kamratlighet var honnörsord, men det var också viktigt att kunna möta både framgång och motgång med behärskat lugn.

I sin avhandling *Kraftkarlar och knockouts* har historikern Emma Pihl Skoog visat att amatörismens ideal inte var lika framträdande inom kraftidrotter som tyngdlyftning och boxning, där möjligheterna till en proffskarriär också var större. Framgångsrika utövare inom dessa idrotter kunde tvärtom lyfta fram förmågan att försörja sig på sin idrott som en del av stoltheten över den egna kroppen och dess prestationsförmåga. De var *yrkesutövare*.⁷

Trots att amatörismens idéer hade sina rötter i den brittiska över- och medelklassen kom dess ideal att omfamnas även i Sverige. Här fanns en föreningstradition inom folkrörelserna där ideellt arbete var ett framträdande ideal. För många inom arbetarrörelsen framstod amatörreglerna som en motkraft till kommersialisering och profit-hunger och därmed närmast som ett villkor för att acceptera idrottsrörelsens ideal, vilka genom att betona konkurrens och prestation annars betraktades som borgerliga.⁸

I takt med att friidrotten blev en allt större publiksport blev det

7. Pihl Skoog (2017) s. 130.

8. Så sent som i början av 1930-talet hade Ivar Lo-Johansson väckt diskussion med sin pamflett *Jag tvivlar på idrotten* (Stockholm 1931), där idrottens kommersialisering varit en av angreppspunkterna.

emellertid svårare att upprätthålla amatörismen i praktiken. När pengarna strömmade in ville många ha en del av kakan. I Finland, som länge varit löpningens odiskutabla stormakt, såg man mellan fingrarna på problemet, och även i Sverige var det en utbredd uppfattning att ingen skulle kunna få stopp på idrottarnas gager.⁹ Fotbollen, som redan under 1900-talets första decennier etablerade sig som landets främsta publiksport, hade brottats med problemen i flera decennier. Där hade reglerna stramats åt under åren kring 1930 efter att flera klubbar överträtt amatörbestämmelserna genom alltför frikostiga reseersättningar, traktamenten och gåvor. Men de stora klubbarna i herrallsvenskan fortsatte att balansera på gränsen mellan amatörism och professionalisering under decennierna fram till 1967, då amatörreglerna i huvudsak avskaffades.

Att tävla för pengar

Efter karriärens slut hävdade Gunder Hägg i en intervju att hans första egentliga gage som löpare hade utbetalats när han bjöds in att tävla i Stockholm sommaren 1940. Då hade han nyss besegrat två av Sveriges största löpare, Åke ”Spånga” Jansson och Henry Kälärne, vid en tävling i Östersund. På Stadion i Stockholm blev Hägg ”bara” fyra, men han hade dragit upp tempot under loppets första halva och vunnit åskådarnas hjärtan. Efter loppet fick han också erfara vad det kunde innebära att vara svensk elitlöpare:

9. I svensk idrottshistorisk forskning har det pågått en rätt livaktig debatt om idrottens kommersialisering. Vissa, som Tomas Peterson i *Leken som blev allvar: Halmstads bollklubb mellan folkrörelse, stat och marknad* (Lund 1989), har velat förlägga kommersialiseringens genombrott till tiden omkring 1967 då amatörbestämmelserna slopades. Denna slutsats har dock ifrågasatts av senare forskning, som betonat elitidrottens gradvisa kommersialisering under mellankrigstiden, se Andersson, Torbjörn, *Kung fotboll: Den svenska fotbollens kulturhistoria från 1800-talets slut till 1950* (Lund 2002); Alsarve, Daniel, *I ständig strävan efter framgång? Föreningsdemokratins innehåll och villkor i Örebro sportklubb 1908–89* (Örebro 2014) samt Zethrin, Nils-Olof, *Mellan masskonsumtion och folkrörelse: Idrottens kommersialisering under mellankrigstiden* (Örebro 2015).

Efter loppet kom den mycket faderlige och uppmuntrande ledaren och stoppade till mig tre hundrakronors-sedlar som ett tack för mitt goda lopp. ”Jag vet att du behöver pengar och jag vet att det kostar slantar att bli toppidrottsman. Vi har tjänat slantar på dej och fortsätter du att utvecklas, kommer vi att tjäna ännu mer på dej – och då ska du också få mer betalt, för vi i Stockholm har fötterna på jorden och vet att belöna varje idrottsgrabb, som vill komma någon vart.”¹⁰

Citatet illustrerar idrottens klassdimension. Hägg var uppvuxen under mycket enkla förhållanden i de jämtländska skogarna med en far som arbetade som skogshuggare och flottare. Efter avslutad folkskola började även Gunder arbeta i skogen, men tack vare sin idrottstalang fick han i stället möjlighet att ta arbete som dräng hos en idrottsintresserad bonde i trakten. Förutom kost och logi var lönen blygsamma 65 kronor i månaden. Ersättningen för Stadionloppet innebar alltså flera månadslöner för en enda tävling.¹¹

Henry Kälarne (som ursprungligen hette Jonsson men under karriären tog smeknamnet Kälarne, namnet på hans jämtländska hemort, som sitt riktiga efternamn), skidåkaren Alfred Dahlqvist och Gunder Hägg var födda 1912–1918 i samma del av östra Jämtland. Albacken, där Hägg växte upp, låg bara ett par mil söder om Kälarne, som i sin tur låg några kilometer väster om Dahlqvists by Håsjö. Redan som juniorer såg Hägg och Dahlqvist upp till den några år äldre Kälarne. Denne fick så småningom arbete vid brandkåren i huvudstaden, vilket visade vad en enkel grabb från de jämtländska skogarna kunde uppnå genom en framgångsrik idrottskarriär. Även om gager var förbjudna inom friidrotten fanns det indirekta möjligheter till försörjning genom idrotten, tack vare relativt förmånliga anställningar i andra yrken. Arbete vid just brandkåren hade blivit ett etablerat – och fullt tillåtet – sätt att bedriva elitidrott inom

10. *Året Runt* nr 47 (1960) s. 37.

11. Lundberg (2020) s. 83.

ramen för amatörreglerna. Brandmännen hade relativt fria arbetstider och goda möjligheter att träna i anslutning till arbetet. Dessutom fanns en stark idrottskultur knuten till flera brandkårer, inte minst huvudstadens. De hade också kontakter med idrottsledare som gärna rekryterade lovande löpare till dessa arbetsplatser. Hägg arbetade vid brandkåren i Gävle, medan flera av Sveriges snabbaste löpare tävlade för Brandkårens IK i Stockholm.¹² Även Alfred Dahlqvist fick med tiden anställning vid brandkåren i Östersund.

Liksom för Hägg innebar idrottsliga framgångar för Dahlqvists del att han fick mer konkreta erbjudanden om pengar under bordet. Efter sitt nationella genombrott vid SM-tävlingarna i Luleå 1936, där han bärgade ett silver, berättade Dahlqvist att han fått ett erbjudande av en icke namngiven idrottsledare om 400 kronor samt resa och uppehälle bara för att ställa upp i en enda tävling.

Fyrahundra kronor! Det skulle ta mig närmare tre månader att tjäna så mycke pengar i timmerskogen. Och under den tiden åt jag upp mat och slet ut kläder för ungefär samma belopp. Med andra ord: jag var lika fattig sen jag tjänat dem. Nu skulle jag ha dem kontant i näven utan avbränningar bara för ett par timmars skidåkning. Det lät inte klokt!¹³

Dahlqvist betecknar i sina memoarer mötet med det han kallade för karusellen som en dyster ögonöppnare. Som barn hade skidåkarna varit hans hjältar. Denna oskuldsfulla glans, liksom kärleken till idrotten, försvann när han insåg hur det egentligen låg till. Kvar fanns en krass verklighet där idrottsrörelsens ledare talade med kluven tunga:

Nu hade jag inga betänkligheter längre. Jag ställde sällan upp på en tävling förrän jag pressat arrangörerna till yttersta gränsen

12. Brandkårens IK satte 1941 två världsrekord i stafettlöpning på distanserna 4 x 1 500 meter och 4 x 1 engelsk mil.

13. Dahlqvist, Alfred, *Karusellen går* (Stockholm 1949) s. 67–68.

av både deras tillgångar och tålmod, och för första gången i mitt liv fick jag känna sötman av att ständigt ha gott om pengar. [...] Romantikens skimmer kring idrotten vissnade ner, idealiteten flög sin kos och kvar fanns bara det realistiskt materiella. Det låter inte vackert, men jag tycker att det skulle vara löjligt att försöka skönmåla något.¹⁴

Hyckleri och försörjning

Hägg och Dahlqvist gick på varsitt håll till angrepp mot tidens hyckleri inom idrottsrörelsen. Men de kunde inte uttala sig förrän karriären var över. Alla som någon gång tagit emot pengar under bordet riskerade att få karriären ödelagd om ersättningarna avslöjades, och eftersom pengarna betalats ut av föreningarnas ledare hade dessa en hållhake på de aktiva, vilket förhindrade dem från att agera visselblåsare. Eftersom en anseelig del av idrottsrörelsen i stora sporter som friidrott och skidåkning var involverad i den här verksamheten uppstod en utbredd tystnadskultur. I teorin kunde även idrottsledarna åka fast, men eftersom de inte själva tog ut ersättningar skulle de inte alls kunna dömas lika hårt. Och eftersom dessa idrottsledare ofta var inflytelserika personer i lokal eller nationell offentlighet, hade de också helt annat socialt kapital att luta sig mot. I praktiken fick förbundsledarna därför makten över idrottarnas framtid. Den som väl hade slussats in i systemet hade svårt att vända det ryggen.

Även efter att ha lagt spikskor eller skidor på hyllan var det svårt för de aktiva att ta bladet från munnen. Den som kritiserade ledarskapet inom den svenska idrottsrörelsen riskerade utfrysning. Hägg sammanfattade sina tankar i en krönika i *Idrottsbladet* den 9 november 1945. Då hade en ny utredning om brott mot amatörbestämmelserna inletts mot honom, och trots att domen inte skulle falla förrän flera månader senare, tycks Hägg ha insett vad resultatet skulle bli. Texten var formulerad som ett avsked och Hägg förnekade inte uppgifterna

14. Dahlqvist (1949) s. 76–77.

om att han tagit emot ersättning. Tvärtom bekräftade han dem indirekt i form av en liten skildring av en icke namngiven friidrottares karriär som uppvisade slående likheter med hans egen. Han skrev om en pojke som växer upp på en gård i Norrland, som tränar löpning i skogen och vinner sina första lopp som junior. När han slagit igenom på nationell nivå får han till slut så många inbjudningar till olika tävlingar att han tvingas tacka nej ibland. En idrottsledare erbjuder en slant om han ändå tackar ja. Han undrar om det inte är farligt, men arrangören svarar lugnande att allt sker mellan fyra ögon. På det viset fortsätter det sedan. Pojken växer upp och ”tar emot vad som bjudes honom”.¹⁵

Häggs skildring byggde på flera års erfarenhet av att få extrainkomster under bordet, men han menade också att exemplet kunde gälla flertalet idrottsstjärnor. Han ville i stället rikta ljuset mot förbundsledningen:

Under alla år som gått så har dessa herrar varit underkunniga om vad som passerat, men man har tigit. Alltså även accepterat. Eller har man inte vågat annat? Har man velat utnyttja krigsårens idrottsmän som marionetter i det stora spelet. Skulle dessa enbart användas som räddare av den svenska idrotten under de år, då internationellt umgänge ej gick att ordna för att sedan kastas på sopbacken som förbrytare, när tiden åter var inne för de höga herrarna att träda i internationellt umgänge.¹⁶

Felet, ansåg Hägg, stod att söka bland idrottsledarna. Var det inte deras uppgift att vägleda den svenska ungdomen? I stället hade de sett mellan fingrarna och fått de aktiva att tro att det fanns ett tyst gillande. Även Dahlqvist noterade hyckleriet bland ledarna inom idrottsrörelsen:

15. *Idrottsbladet*, 9 november 1945.

16. *Idrottsbladet*, 9 november 1945.

De som mest ordade om idrottens uppoffrande idealitet, de som höll hårdast på amatörbestämmelserna och talade sig hesa och tårögda om oegennyttia och moralisk fostran, de tycktes inte ha några betänkligheter när de kvitterade ut sina feta arvoden. Det fanns många både små och stora generaler i detta gigantiska tivoli.¹⁷

In i det längsta försökte Arne Andersson och några andra elitidrottare förhandla med ledningen för det svenska friidrottsförbundet. De aktiva föreslog bland annat att låta proffsdömda idrottsmän tävla som "nationella amatörer", en lösning som inspirerades av Finland. Förbundet sa nej. I mars 1946 dömdes Gunder Hägg, tillsammans med Arne Andersson och Henry Kälarne, till avstängning på livstid för brott mot amatörbestämmelserna. Ytterligare sju löpare fick tidsbestämda straff.¹⁸

Klassperspektiv på amatörfrågan

I den offentliga debatt som följde på avstängningarna tog stora delar av den svenska dagspressen förbundets parti. De menade att reglerna var till för att följas, att idrottens idealitet måste värnas. *Svenska Dagbladets* medarbetare Olof Groth gick så långt som att hävda att fler idrottare borde ha fällts. Ett par dagar senare rapporterade tidningens sportredaktion att de svämmade över av insändare i amatördebatten, där huvuddelen tog parti för de svenska idrottsstjärnorna. "Hägg och Arne är sin lön värda", sammanfattade tidningen den allmänna opinionens mening.¹⁹

Vid den här tiden fanns ett stort antal socialdemokratiska och kommunistiska dagstidningar i Sverige. Enligt historikern Karin Wikberg var arbetarpressen mer progressiv i frågan om idrottarnas

17. Dahlqvist (1949) s. 75.

18. Henry Kälarne hade avslutat karriären ett par år tidigare och livstidsavstängningen mot honom ansågs därför av vissa som både onödig och onödigt hård.

19. *Svenska Dagbladet*, 15 november 1945, s. 19.

inkomster än den borgerliga dagspressen. I socialdemokratiska *Morgon-Tidningen*, där den gamle storlöparen Edvin Wide verkade som krönikör, kritiserades domsluten hårt. Malmö-tidningen *Arbetet* ansåg att professionalisering av tävlingsidrotten var den enda hållbara lösningen för framtiden. Även den kommunistiska dagstidningen *Ny Dag* tog idrottarnas parti och menade att förbundet inte hade följt med i utvecklingen.²⁰

För Hägg, Dahlqvist och många andra lovande idrottare ur den svenska arbetarklassen innebar idrotten en dröm om ett bättre liv. Inte nödvändigtvis ett lyxliv, men kanske lite extra pengar eller en tjänst som brandman. Hägg sa senare: "Nu kunde jag också tjäna välbehövliga pengar, vilket ju alltid är en fattig grabbs dröm."²¹

Amatörismens normer märktes ändå i Häggs inställning till idrotten och hans offentliga persona. I intervjuer och självbiografiska betraktelser betonade han ofta den lätthet med vilken han både tränade och tävlade. Visst var träningen intensiv och hård, men han ville helst ha den överstökad på 20 eller 30 minuter om dagen – även som elitlöpare. I arbetet som brandman betonade han att han tränade på rasterna och i samband med tävlingar framstod han gärna oberörd vid målgång. Denna image syftade kanske till att få ett psykologiskt övertag över motståndarna, men den rimmade också väl med amatörismens norm om idrott som fritidssyssla. I offentligheten var Hägg noga med att framställa sin idrott som ett lättsamt kall snarare än en professionell verksamhet. Däremot ursäktade han sig efter karriärens slut ingalunda för att ha tagit betalt. Tvärtom menade han att han gjorde sig förtjänt av arvoden, eftersom han drog publik till arenorna och levererade resultat i världsklass.

Dahlqvists inställning var mindre entydig, men så krävde hans idrott också en annan sorts kraftansträngning än medeldistanslöpning: "Naturligtvis talar man om nyttan och nöjet av idrotten i sig själv, och den lär nog inte kunna förnekas, men ingen, som är upp-

20. Wikberg (2005) s. 231–234.

21. *Året Runt* nr 47 (1960) s. 54.

riktig och försökt att nå toppen i denna mördande konkurrens, kallar det ett nöje. Det är en späkning och en försakelse.”²²

Även när han tränade som hårdast var Dahlqvist dock noga med att poängtera att han samtidigt arbetade flera timmar om dagen i skogen. På så vis framskymtade en viss ambivalens i synen på idrotten som yrkesutövning:

När vintern kom spände jag på mig skidorna fast besluten att fullborda den hårdaste träning jag någonsin ålagt mig. Sällan högg jag mer än fyra à fem timmar per dag, resten av dagen offrade jag åt skidåkning. Förtjänsten blev klen, det var nätt och jämnt att den räckte till provianten, och min arbetsgivare tyckte att jag satsade väl mycket på något så osäkert som att bli en storlöpare. Även far tittade bekymrat på mig, när han förstod hur jag försummade mitt arbete.²³

Hos både Hägg och Dahlqvist framkom en tydlig medvetenhet om klassproblematiken i amatöridrottens regelverk. Efter karriären sa Hägg:

Låt en fattig skriva om amatörbestämmelserna. De som nu finns har en gång plitats av miljonärer och passar inte dagens situation. Skall vi hålla oss med världsstjärnor måste vi antingen tumma på amatörreglerna eller också rekrytera eliten från Östermalm med omnejd.²⁴

Dahlqvist å sin sida, menade att amatörreglerna hämmade unga arbetargrabbars idrottssatsningar:

22. Dahlqvist (1949) s. 77.

23. Dahlqvist (1949) s. 48.

24. Citerad i Yttergren, Leif, ”Fallet Dan Waern: Pengarna, idealen och idrottsfamiljen”, *Svensk Idrottsforskning* nr 4 (2014) s. 20.

Givetvis finns det en och annan idrottsman som kan bedriva sin träning utan att det blir till men för hans yrkesutbildning, studier osv., jag tänker då på militärer och pojkar ur de burgnare klasserna, men det är ett så försvinnande fåtal om man jämför dem med alla de andra, att de helt kan lämnas åsido.²⁵

Gunder Häggs ovilja att följa amatörreglerna var konsekvent och till synes rakryggad. 1960 berättade han att den genomsnittliga ersättningen han fått för ett lopp var 800 kronor, men att det ibland rörde sig om upp till 2 000 kronor.²⁶ Exakt hur mycket han tjänade går inte att fastställa, eftersom ingen förde bok över inkomsterna, men i dagens penningvärde kan det ha rört sig om totalt ett par miljoner kronor 1940–1945. Det var mycket pengar, men inte tillräckligt för att klara sig resten av livet. Hägg förlorade dessutom huvuddelen av sitt sparkapital på ett misslyckat försök att öppna en sportbutik i Malmö. Återstoden av sitt yrkesliv arbetade han som kringresande försäljare av damhattar och annan konfektion. Som en parentes kan nämnas att eftersom ersättningarna var otillåtna och därför betalades ut svart, kunde de inte heller redovisas för skattemyndigheterna. De idrottare som fälldes för brott mot amatörbestämmelserna riskerade följaktligen granskning och skönstaxering.

I samband med avstängningen lade Gunder Hägg spikskorna på hyllan för gott. Professionella tävlingar eller andra jippon intresserade honom inte – och i princip var möjligheterna till det dessutom obefintliga i Sverige. I USA hade Jesse Owens, den store friidrottsstjärnan vid OS i Berlin 1936 som också stängts av för brott mot amatörreglerna, försökt att försörja sig på att sprinta mot kapplöpningshästar och motorcyklar och på andra jippoartade uppvisningar.

25. Dahlqvist (1949) s. 130.

26. *Året Runt* nr 47 (1960). Se även Yttergren (2014) s. 20. Dock kan Hägg ha presenterat siffror i underkant för att inte framstå som girig. Ytterligare några årtionden senare sa han i stället att det rörde sig om ett snitt på 1 000 kronor per lopp med som mest ungefär 3 000 kronor. Se Gunder Hägg, *Mitt livs lopp* (Stockholm 1987) s. 121.

Även hemma i Sverige övervägde Arne Andersson möjligheterna att fortsätta med idrotten på ett eller annat sätt. Andersson tycks ha haft en helt annan kärlek till träning och idrottande än Hägg, som tvärtom hade haft ett ansträngt förhållande till den träning som krävdes – och därtill motivationsproblem under karriärens två sista år. Hägg valde i slutändan att se avstängningen som en välsignelse. Men de som kände honom kunde intyga att beslutet också gav upphov till en uppdämd besvikelse. Långt senare sade Hägg om domen: ”Med detta menade man att man skipat rättvisa. Det fann jag äckligt, vedervärdigt, fast då sade jag ingenting.”²⁷

Avstängningen av Gunder Hägg och Arne Andersson skakade idrotts-Sverige i dess grundvalar. Om Friidrottsförbundets och Riksidrottsförbundets ledning hade hoppats att domarna skulle fungera som avskräckande exempel för andra aktiva hade de dock felbedömt situationen. 15 år senare rullade pengarna alltjämt under bordet precis som tidigare. Då skedde den sista stora processen för brott mot amatörbestämmelserna inom svensk friidrott. Den anklagade var Dan Waern, Svenska Dagbladets bragdmedaljör 1957, världsrekordhållare på 1 000 meter och den som slog Gunder Häggs svenska rekord på 1 500 meter och 1 engelsk mil. Liksom Hägg och Andersson sprang Waern ”försörjningslopp” i form av ett intensivt tävlingsschema med många stopp runt om i Sverige. Pengarna betalades ut av klubbarnas kassörer direkt efter loppet. Till idrottshistorikern Leif Yttergren har Waern sagt: ”Alla tog betalt, alla som kunde.” År 1960 tjänade Waern på detta sätt ungefär 40 000 kronor, vilket motsvarade tre årslöner för en vanlig arbetare. Friidrottsförbundet verkade vid denna tid för att ändra reglerna och såg helst mellan fingrarna på de otillåtna utbetalningarna. Men Internationella friidrottsförbundet (IAAF) stängde av Waern från internationella tävlingar och krävde åtgärder även i Sverige. Till slut såg sig det svenska förbundet tvungnet att stänga av Waern.²⁸

27. *Året Runt* nr 47 (1960).

28. Yttergren (2014).

Från proffsdebatt till dopningsbrott

Några år senare, 1967, fattade Riksidrottsförbundet slutligen beslut om att avveckla amatörbestämmelserna. Därmed kunde även synen på idrottare som yrkesutövare vinna mer öppen acceptans. Intressant nog skedde denna förändring nästan samtidigt som ett annat betydelsefullt skeende inom den svenska och internationella idrottsrörelsen: den intensifierade kampen mot dopning under 1960-talet.

Under 1900-talets sista decennier kom dopning att helt avlösa amatörfrågan som idrottens främsta ideologiska och etiska fråga och blev det problem inom idrotten som fick störst medial uppmärksamhet. Bestämmelser mot dopning växte fram gradvis efter andra världskriget, delvis som ett led i att nya prestationshöjande preparat som amfetamin och anabola steroider utvecklades, delvis som en följd av att det blev möjligt att testa idrottare för sådana preparat. Ett par uppmärksammade dödsfall inom cykelsporten bidrog till att lyfta debatten om farorna med dessa prestationshöjande ämnen. År 1966 genomfördes dopningskontroller för första gången vid friidrotts-EM och två år senare vid sommar-OS i Mexico City. Intressant att notera är att det regelsystem som utvecklades kring dopning hade åtskilligt gemensamt med de gamla amatörbestämmelserna. Båda handlade ytterst om att bevara vad som uppfattades som idrottens renhet.

Likheterna är ingen slump. Faktum är att dopningsfrågan började diskuteras som ett brott mot idrottens amatörideal efter första världskriget, när prestationshöjande preparat först uppmärksammades. Det var i amatöridealet som anti-dopningsarbetet hade sina kulturella rötter.²⁹ Redan 1928 fattade Internationella olympiska kommittén (IOK) ett första beslut om att förbjuda dopning, även om begreppet ännu inte hade definierats tillräckligt tydligt för att regeln skulle kunna tillämpas för att stänga av idrottare från OS. När idrot-

29. Gleaves, John och Llewellyn, Matthew, "Sport, drugs and amateurism: Tracing the real cultural origins of anti-doping rules in international sport", *The International Journal of the History of Sport* 31:8 (2014) s. 839–853.

tens amatörideal slopades försvann dock inte frågan om dopning. Tvärtom kom den att betraktas som ett etiskt problem bortom frågan om amatör och proffs. Även om amatörism idag främst är en angelägenhet för skolidrott (exempelvis amerikansk collegesport) kan alltså amatörismens ideal indirekt sägas leva vidare i arbetet mot dopning. Idrottens regelsystem pekar däremot inte längre ut pengar som ett problem. Nu kan idrottare inom nästan alla idrotter skryta öppet om sina inkomster. Därmed har också måttfullhetens ideal fått ge vika. Det som för 70 år sedan utgjorde amatörismens utmarker kantas idag av sportstjärnors lyxvillor. Samtidigt innebär systemet för många en mindre glamorös verklighet, där få når den absoluta toppen, medan många får sina drömmar spolierade av skador eller misstag, där spelare kan säljas mellan klubbar eller förpassas till farmarligor, och där de flesta tvingas sluta långt före 40 års ålder.

Källor och litteratur

- Alsarve, Daniel, *I ständig strävan efter framgång? Föreningsdemokratins innehåll och villkor i Örebro sportklubb 1908–89* (Örebro 2014).
- Andersson, Torbjörn, *Kung fotboll: Den svenska fotbollens kulturhistoria från 1800-talets slut till 1950* (Lund 2002).
- Bejerot, Eva och Hasselbladh, Hans (red.), *Professionalisering av lärarutbildningen: Reformen i Sverige och Finland* (Lund 2020).
- Bergqvist, Johanna, *Läkare och läkande: Läkekonstens professionalisering i Sverige under medeltid och renässans* (Lund 2013).
- Dahlqvist, Alfred, *Karusellen går* (Stockholm 1949).
- Gleaves, John och Llewellyn, Matthew, "Sport, drugs and amateurism: Tracing the real cultural origins of anti-doping rules in international sport", *The International Journal of the History of Sport* 31:8 (2014) s. 839–853.
- de Haan, Donna och Claire Dumbell, Lucy, "Equestrian sport at the Olympic games from 1900 to 1948", *The International Journal of the History of Sport* 33:6–7 (2016) s. 648–665.

- Hermansson, Evelyn, *Akademisering och professionalisering: Barnmorskans utbildning i förändring* (Göteborg 2003).
- Hägg, Gunder, *Mitt livs lopp* (Stockholm 1987).
- Lo-Johansson, Ivar, *Jag tvivlar på idrotten* (Stockholm 1931).
- Lundberg, Björn, *Frontlöparen: Gunder Hägg, hans uppgång och fall* (Lund 2020).
- Peterson, Tomas, *Leken som blev allvar: Halmstads bollklubb mellan folkrörelse, stat och marknad* (Lund 1989).
- Pihl Skoog, Emma, *Kraftkarlar och knockouts: Kraftsporter, kropp och klass i Sverige 1920–1960* (Stockholm 2017).
- Wijk, Johnny, *Idrott, krig och nationell gemenskap: Om riksmarscher, fältsport och Gunder Hägg-feber* (Eslöv 2005).
- Wikberg, Karin, *Amatör eller professionist: Studier rörande amatörfrågan i svensk tävlingsidrott 1903–1967* (Stockholm 2005).
- Wingfors, Stina, *Socionomyrkets professionalisering* (Göteborg 2004).
- Yttergren, Leif, ”Fallet Dan Waern: Pengarna, idealen och idrottsfamiljen”, *Svensk Idrottsforskning* nr 4 (2014) s. 18–22.
- Zethrin, Nils-Olof, *Mellan masskonsumtion och folkrörelse: Idrottens kommersialisering under mellankrigstiden* (Örebro 2015).

9. *Varvens grågubbar*

En anomal i rekordårens Sverige

TOBIAS KARLSSON

Små detaljer kan röja stora skillnader. När den finlandsfödde journalisten och folkskolläraren Dan Weissenberg ser tillbaka på sina upplevelser som varvsarbetare i Göteborg på 1960- och 70-talen noterar han hur ett framskymtande skjutmått i bröstfickan kunde signalera arbetarens yrke och status.¹ ”Och så var det hjälmen”, fortsätter Weissenberg. Hjälmens dekal kunde inte bara berätta om bärarens favoritlag i fotboll. Dess färg eller nummer kunde i många fall också avslöja om det rörde sig om ”husets man” eller en ”grågubbe”, det vill säga om arbetaren hade en direkt anställning eller tillhörde någon av de mindre firmor som lejdes in för att hjälpa till vid arbetstoppar. ”Inga stora, men ganska tydliga kännetecken: vi och ni”, sammanfattar Weissenberg.

Den uppdelade varvsarbetsmarknad som hjälmarna återspeglar är en anomal i förhållande till hur vi föreställer oss rekordårens Sverige. Om det är någonstans vi förväntar oss att finna trygghet, stabilitet, enhetlighet – ja, ordning och reda – är det väl här. På 1950- och 60-talens svenska arbetsmarknad fanns etablerade normer för relationerna mellan köpare och säljare av arbetskraft. Huvudprincipen

1. Lamér, Inkeri, *Tung metall: Finska fartygsbyggare i Göteborg* (Åbo 2017) s. 67–68.

var oskriven men etablerad sedan årtionden tillbaka: lönerna bestämdes i förhandlingar mellan arbetsmarknadens parter, inte av statsmakten. Så småningom utvecklades en kompletterande norm som innebar att lönerna inom en yrkesgrupp skulle vara enhetliga. Men det fanns också normer som kodifierades i lag. Yrkesfarelagen från 1890 var den första i en rad förordningar som syftade till att minska risken för olycksfall och hälsoproblem relaterade till arbetet. Normalarbetstider lagstodgades 1919 och arbetsförmedling i privat regi förbjöds 1935. Arbetare skulle försörja sig på fasta anställningar, inte tillfälliga påhugg förmedlade av bemanningsföretag.

Ändå fanns de där, hyrfirmorna och grågubbarna. Hur kom det sig och vilka eventuella konsekvenser kan detta normbrott ha haft? Historien om firmorna och grågubbarna förtjänar att lyftas fram därför att den hade betydelse för varvsindustrins utveckling och för att den kan fördjupa bilden av såväl den svenska arbetsmarknadsmodellen som atypiska anställningar. Även om de stora svenska varven och merparten av deras arbetare har försvunnit har den tudelade arbetsmarknad som en gång fanns kring fartygsdockor och kranar återuppstått i andra branscher och yrkesgrupper.

Varven från rekordåren till nedläggningarna

Under 1950- och 60-talen växte ekonomin snabbare än någonsin tidigare och på arbetsmarknaden rådde full sysselsättning. Många arbetsgivare, inklusive de stora varven i Göteborg och Malmö, klagade inte desto mindre över problem med hög personalomsättning.

De svenska varven hade etablerat sig på den internationella marknaden under första halvan av 1900-talet genom att vidareutveckla amerikanska metoder för att serietillverka fartyg.² Nitning övergavs till förmån för svetsning. Fartygen började byggas sektion för sektion. Arbetsorganisation och löner anpassades för serietillverkning,

2. Olsson, Kent, "Big business in Sweden: The golden age of the great Swedish shipyards, 1945–1974", *Scandinavian Economic History Review* 43:3 (1995) s. 310–338.

något som emellertid försvårades av att fartygen blev större och större. På 20 år – från 1950-talets början och framåt – tiodubblades den genomsnittliga storleken på tankfartyg. Det ständiga schackrandet om standardtider, ackordspriser och löner orsakade missnöje. Historikern Thommy Svensson menar att det uppstod en ”arbetspolitisk kris” vid de svenska varven under 1960-talets andra hälft, vilket bland annat resulterade i hög personalomsättning och sjunkande produktivitet.³

Till problemen bidrog också bristen på kvalificerad arbetskraft. Nitarna hade visserligen blivit övertaliga men i stället behövdes mängder av svetsare och plåtslagare. För att trygga personalförsörjningen startade några av varven egna verkstadsskolor. Dessa satsningar var emellertid vanskliga eftersom många elever hoppade av innan de fullföljt sin utbildning. De svetsare och plåtslagare som utbildades vid varven var eftertraktade i andra delar av verkstadsindustrin och i byggbranschen.

I detta sammanhang, där varven själva var oförmögna att få tag i tillräckligt med personal, såg privata entreprenörer möjligheter att tjäna pengar. Det hade sedan länge funnits småföretag som på kontraktsbasis utförde specifika uppdrag, exempelvis målning, åt varven.⁴ På 1950-talet tillkom firmor som också åtog sig arbeten som tillhörde varvens kärnaktiviteter, såsom svetsning och plåtslageri. Dessa företag förmedlade i stor utsträckning arbetskraft över nationsgränserna. I ett inledande skede kom firmorna och arbetskraften från Norge, senare från Finland.⁵

3. Svensson, Thommy, *Från ackord till månadslön: En studie av lönepolitiken, fackföreningarna och rationaliseringarna inom svensk varvsindustri under 1900-talet* (Göteborg 1983) s. 356–361.

4. Beckholmen, Kuno, *Torpet: Eriksbergs verkstadsklubb 1979* (Göteborg 1979).

5. Bonde Hansen, Per, ”En historie om fast og midlertidig arbeid gjennom 1900-tallet, med linjer fram til i dag”, *Arbeiderhistorie* 36:1 (2022) s. 142–165; Kuosmanen, Jari, *Finnkampen: En studie av finska mäns liv och sociala karriärer i Sverige* (Göteborg 2001). Det finns också uppgifter om företag och arbetare från Polen och Rumänien. Lamér (2017) s. 110–111.

Från mitten av 1960-talet till mitten av 1970-talet går det att få en god bild av fenomenets omfattning.⁶ Under denna period samlade Arbetsmarknadsstyrelsen (AMS), under ledning av förre fackombudsmannen Johan Svedberg, systematiskt in uppgifter om hur och i vilken omfattning inhyrd arbetskraft användes vid specifika varv.⁷ Det största antalet inhyrda fanns vid Göteborgsvarven. Vid Eriksberg varvet utgjorde år 1970 de inhyrda över en tredjedel av den totala arbetsstyrkan i genomsnitt.

Ekonomisk-historikern Jan Bohlin, som ingående analyserat data från Götaverken och Eriksberg, har kommit fram till att den grå arbetskraften främst ska ses som uttryck för varvens långsiktiga oförmåga att rekrytera och behålla personal i tillräcklig grad, snarare än för behovet av att hantera tillfälliga arbetstoppar.⁸ Bohlin har också dokumenterat hur arbetsmarknadens parter och myndigheter reagerade på den ökade användningen av grå arbetskraft. Till detta får vi anledning att återkomma, men i korthet kan här konstateras att fack och myndigheter tryckte på för att få bort den främmande arbetskraften.

Under 1970-talets andra hälft förändrades förutsättningarna för de svenska storvarven på ett flertal sätt som fick frågan om den grå arbetskraften att hamna i skymundan. Den rekordhöga tillväxten övergick i stagnation och kris. Den allmänna bristen på arbetskraft upphörde. Dramatiska oljeprishöjningar minskade efterfrågan på fartygstonnage. De svenska varven fick svårt att hävda sig mot varvsnationer som gynnades av lägre arbetskraftskostnader. Staten gick in som ägare för att underlätta och påskynda omställningen. Under 1980-talet lades alla de stora svenska varven ner, med början i Landskrona 1981, följt av Eriksberg och Lindholmen (bägge i Göteborg) samma år. Götaverken och Kockums förde en tynande tillvaro

6. Bohlin, Jan, *Svensk varvsindustri 1920–1975: Lönsamhet, finansiering och arbetsmarknad* (Göteborg 1989) s. 300.

7. Svedberg, Johan, "De grå skojar med lagen: Brott lönar sig!", *Metallarbetaren* 44 (1974) s. 7–9.

8. Bohlin (1989) s. 336–344.

men överlevde fram till slutet av årtiondet. Av en industri som en gång sysselsatte över 30 000 arbetare återstod blott spillror.

Fack, arbetsgivare och myndigheter

Stora förändringar inträffade alltså i den svenska varvsindustrin under decennierna efter andra världskriget, som ledde till en tudelad arbetsmarknad där varvens reguljära personal kompletterades med arbetskraft från externa firmor. Hur reagerade egentligen arbetsmarknadens parter och myndigheterna på denna situation?

Metallindustriarbetareförbundet (Metall) uppmärksammade misstänkta fall av olovlig arbetsförmedling vid varven redan på 1950-talet.⁹ I början av 1960-talet slog avdelningen i Göteborg fast att företeelsen ”svällt ut i oroväckande omfattning”.¹⁰ Förbundsstyrelsen initierade då förhandlingar med arbetsgivarparten, Verkstadsföreningen, och AMS. Förhandlingarna mynnade 1964 ut i gemensamma riktlinjer om ”främmande företags” verksamhet, som innebar att de firmor som saknade ”självständig[a] arbetsuppdrag” skulle ”avvecklas så snart det är praktiskt möjligt”.¹¹ Verkstadsföreningen instruerade sina medlemsföretag att ”sanera marknaden och åstadkomma bättre ordning” och varnade för att skärpt lagstiftning hotade ”om icke förhållandena förbättras”.¹²

Arbetsmarknadens parter såg med andra ord ut att vara överens. Problemet var att deras viljeyttring inte efterlevdes i praktiken. Trots de förtydligade riktlinjerna fann chefer på varven det önskvärt, eller åtminstone nödvändigt, att i vissa situationer låna in arbetskraft. Metall fortsatte anmäla misstänkta fall av olovlig arbetsförmedling till AMS, som ibland gick vidare med polisanmälningar. Metall lyfte också frågan till en högre politisk nivå och fick till stånd en statlig utredning med stark facklig representation. Utredningen förordade

9. Beckholmen (1979) s. 56–57.

10. Svedberg (1974) s. 7.

11. Svedberg (1974) s. 7.

12. Svedberg (1974) s. 7.

i sitt slutbetänkande 1970 skärpningar av lagen om privat arbetsförmedling. Den nya lagstiftningen tillämpades i ett uppmärksammat och prejudicerande mål 1973 mot företaget P R-Svets som gick vidare ända till Högsta domstolen. Kärnfrågan var vem som svarade för arbetsledning. Högsta domstolen drog slutsatsen att P R-Svets visserligen hade sina egna förmän men att dessa i sin tur var underordnade och styrda av varvets verkmästare och förmän. Det blev därför en fällande dom.

Även om inte heller denna dom satte stopp för bruket av inhyrd arbetskraft vid varven är det tydligt att arbetsmarknadens parter – särskilt fack och myndigheter, men senare även varven själva – försökte begränsa företeelsen.¹³ Batterier av personalpolitiska åtgärder och satsningar på förbättrad arbetsmiljö lanserades. På detta sätt hoppades varven kunna minska tappet till hyrfirmorna. En hel del av dessa åtgärder föregicks av sociologiska undersökningar. Ett tidigt och uppmärksammat exempel var *Kockumsrapporten*, en ambitiös utredning som genomfördes av den LO-anställda sociologen Bo Ohlström i slutet av 1960-talet. Något som gör *Kockumsrapporten* extra intressant är att den innehåller uttalanden från vanliga arbetare som ger en inblick i hur de såg på den inhyrda arbetskraften.

De fast anställda

Bakgrunden till utredningen var att ledningen för Kockums mekaniska verkstad i Malmö upplevde problem med hög frånvaro och personalomsättning. För att förstå problemens orsaker intervjuade Ohlström chefer, tjänstemän, fackliga företrädare samt 65 arbetare, alla fast anställda. Deras svar publicerades i form av citat och organiserades tematiskt.

Under rubriken "Lånefolket" rymdes i huvudsak negativa uppfattningar om den inhyrda arbetskraften, som beskrevs som problema-

13. Bohlin (1989) s. 317–320.

tisk och som en bidragande orsak till att de fast anställda slutade. Här ett par exempel:

Lånefolket gör ett jobb, sedan kommer vi efter och får göra om alltsammans för mindre timpeng! Så tar dom grejor och fördärvar för oss. Detta hade aldrig hänt om här bara varit Kockumare för dom känner varandra.¹⁴

Om lånegubbar tycker jag inte! Där är väl inte så mycket mer att säga. [...] dom har en viss benägenhet att sno mina grejor. Så man får ju ryka på dom ibland och säga ifrån. Men dom förstår inte svenska.¹⁵

Exakt hur negativ de fast anställdas uppfattning om den inhyrda arbetskraften i själva verket var är svårt att säga. Utredarna bakom *Kockumsrapporten* drog sig inte för att ställa ledande frågor, något som framgår av följande korta dialog:

”Har entreprenadfirmorna ställt till med något trassel i ditt arbete?”

Nej.

”Snor dom inte slangar och så där?”

Ja slangarna är problemet.

”Men du tror inte att dom inverkat på lönen?”

Nej.¹⁶

Upplevda stölder av utrustning var en återkommande anledning till missnöje bland de fast anställda, liksom att den inhyrda arbetskraften

14. Ohlström, Bo, *Kockumsrapporten: Om orsaker till missnöje bland varvsarbetare: Del 2* (Stockholm 1970) s. 73–74.

15. Ohlström (1970) s. 75.

16. Ohlström (1970) s. 77.

hade bättre löner och angenämare arbetsuppgifter: ”Det verkar som om dom blir mer gynnade av företaget. Dom får bättre jobb.”¹⁷

Arbetsmarknadens parter, myndigheterna och de fast anställda varvsarbetarna uppfattade grågubbarna som normbrytare. Men hur uppfattade grågubbarna sig själva i förhållande till de fast anställda? Trots att varven tillhör de mest utforskade av 1900-talets svenska arbetsmiljöer har grågubbarnas egna röster varit sällsynta. Undantaget är forskning som handlar om finska migranter.

De finska arbetarna

Journalisten Inkeri Lamér har gjort ett synnerligen värdefullt bidrag till denna forskning genom att publicera sammandrag av intervjuer med 25 finska män och kvinnor som var verksamma som varvsarbetare i Göteborg under 1960- och 70-talen (i vissa fall även senare).¹⁸ Lamér tecknar en bred bild av de finländska varvsarbetarna, omständigheterna och motiven bakom deras flytt, hur de bemöttes på arbetsplatserna och hur deras liv på och utanför arbetsplatserna gestaltade sig. De berättelser hon sammanställt innehåller en hel del stoff om den grå arbetskraften som förtjänar att uppmärksammas i ljuset av tidigare forskning om varven, den svenska arbetsmarknaden och normer kring arbete mer allmänt.

Den typiske informanten i Lamérs studie var född 1946 och kom till Sverige 1966, det vill säga under den tid som förekomsten av hyrfirmor och grågubbar ökade på varven. Ingen av informanterna arbetade för hyrfirmor under hela sitt yrkesliv men åtminstone tio arbetade för sådana företag under delar av sina yrkesliv, en i egenskap av chef och ägare. Av dem som själva saknade egna erfarenheter som inhyrd arbetskraft var flera bekanta med sådana personer eller hade själva övervägt att ta steget till en ”resefirma”.

Arbetare med finländsk bakgrund hade ofta börjat på något av

17. Ohlström (1970) s. 78.

18. Se även Kousmanen (2001).

de stora varven i Göteborg, där de fick utbildning, exempelvis till svetsare eller plåtslagare. Därefter lockades vissa att gå över till en mindre firma. Esa Kultti, som tog detta steg, beskriver förhållandena på Eriksberg under 1970-talet som en ”intern arbetsförmedling och dom försökte ivrigt med å få oss till dom där småfirmorna”.¹⁹

I Lamérs intervjuer framträder inte några skarpa skillnader mellan dem med erfarenhet av lånearbete och dem utan. Bland dem med egna erfarenheter återfinns emellertid fler vittnesmål om firmorna, vilka uppgifter de åtog sig och hur relationen mellan firmorna och deras personal såg ut samt iakttagelser som kan ge ledtrådar till varför firmorna kunde erbjuda högre löner än de stora varven. Några av informanterna med egna erfarenheter reflekterade också över sina motiv till att gå över till lånefirma och vad detta fick för konsekvenser på det personliga planet.

Löner och inkomster

Den uppdelning i fast anställda och inhyrd personal som vi finner i efterkrigstidens svenska varvsindustri var ingalunda unik. I tidningen *Metallarbetaren* kunde man på hösten 1969 läsa om hur arbetarna vid det franska örlogsvarvet i Brest gått ut i strejk under parollen ”Bort med uthyrningsfirmorna!”.²⁰ En intressant detalj är att den inhyrda personalen vid det franska örlogsvarvet hade lägre löner än de fast anställda. Det är också det förhållandet vi är vana vid mer allmänt när det gäller arbetaryrken: tillfälliga anställningar är lika med låga löner. I den svenska varvsindustrin gällde inte detta förhållande. I detta avseende var likheten större med situationen med högavlönade stafettläkare inom sjukvården idag. Grågubbarna på varven fick bättre betalt än ”husens män”, om detta är vittnesmålen samstämmiga.²¹ Detta var inte heller något den inhyrda arbetskraften hymlade med,

19. Lamér (2017) s. 160–162.

20. Jönsson, Birgitta, ”Kasta ut uthyrningsfirmorna!”, *Metallarbetaren* 38 (1969) s. 30.

21. Lamér (2017) s. 51, 65, 75, 127.

snarare tvärtom.²² Högre inkomst var ett centralt motiv till att byta anställningsrelation. ”Han tänkte aldrig på något annat än pengar”, berättar Taisto Jumisko om en kollega och landsman som svor att ”aldrig bli skriven på huset”.²³ Pentti Vartiainen nämner ”två grabbar” som efter ”vetskap om bättre löner” skulle ”sluta på stubinen”.²⁴

Hur kunde det då komma sig att den inhyrda personalen fick bättre betalt än de fast anställda? I grund och botten var det ett uttryck för den kroniska bristen på arbetskraft. Men det finns fler förklaringar som skymtar fram i de finländska varvsarbetarnas berättelser, särskilt bland dem som själva varit verksamma som lånearbetare eller haft en arbetsledande funktion på resefirmor.

De muntliga vittnesmål som redovisas i Lamérs bok gör sällan skillnad på ”lön” och ”inkomst”. Ingen informant hävdar att det skulle ha förekommit någon direkt lönediskriminering där lånearbetarna gick på andra timlöner eller hade annorlunda ackordspriser än fast anställda.

Bidragande anledningar till lånearbetarnas högre inkomster var att de utförde besvärliga arbetsuppgifter och arbetade fler timmar, inte sällan på kvällar och helger. ”Lönen var därefter, vi kom överens om hur man ersätter obekväm arbetstid och långa dagar”, berättar den tidigare ägaren av en resefirma, Tauno Haikara.²⁵ Haikara antyder att det fanns en större flexibilitet i sättet de små firmorna betalade sin arbetskraft. I den samtidiga debatten beskylldes entreprenadfirmorna ofta för fiffel och skattefusk.

Svartarbete

Under efterkrigstiden expanderade det svenska socialförsäkrings-systemet. Detta finansierades av skatter och sociala avgifter, som steg i snabb takt under 1960- och 70-talen. På marginalen motsvarade

22. Lamér (2017) s. 51.

23. Lamér (2017) s. 182.

24. Lamér (2017) s. 58.

25. Lamér (2017) s. 208.

den kommunala inkomstskatten ungefär 10 procent i början av 1950-talet.²⁶ I mitten av 1970-talet översteg marginals-katten 25 procent. Arbetsgivaravgifterna, som infördes 1960, utvecklades på ett liknande sätt. Det var oklart vem som egentligen ansvarade för att betala in skatter och sociala avgifter för den inhyrda arbetskraften. Skattemyndigheterna påpekade att i de fall hyrfirmorna bedrev arbetsförmedling var varven skyldiga att göra skatteavdrag.²⁷ Detta innebar att varven skulle bokföra den inhyrda arbetskraftens arbetsinsatser och inkomster på individnivå. Det råder delade meningar om i vilken utsträckning det skedde.²⁸

Sannolikt skiftade varvens personaladministrativa ambitioner när det gällde den inhyrda arbetskraften över tid och skilde sig åt mellan företag. Lamérs intervjuer tyder på att varven ville ha in namnlistor men struntade i, eller var oförmögna, att kontrollera om listorna stämde med verkligheten, och att listorna knappast kunde användas som underlag för skatteinbetalningar.

Jouko Pajala ger följande omdöme om firmornas administration:

Inte var dessa firmor så officiella alltid. Det var vanligt att du var där med taget namn. Då frågade man inte efter personnummer och lönen betalades kontant. 'Visst var även jag en gång med taget namn.'²⁹

En anledning till att namn fingerades var att det gjorde det möjligt för firmorna att rekrytera arbetare med kort varsel, ibland efter att listorna hade lämnats in. Men den viktigaste anledningen var att undvika skatter och arbetsgivaravgifter. Dan Weissenberg minns:

26. Stenkula, Mikael, Johansson, Dan och du Rietz, Gunnar, "Marginal taxation on labour income in Sweden from 1862 to 2010", *Scandinavian Economic History Review* 62:2 (2014) s. 163–187.

27. Svedberg (1974) s. 8–9.

28. Svedberg (1974) s. 9.

29. Lamér (2017) s. 166–167.

På torsdagen lämnade jag lönelistorna på kontoret där man stoppade in pengarna i ett kuvert. Att betala någon skatt var det inte tu tal om. Några personnummer kände man nog inte till. Jag kommer inte ens ihåg om det någonsin kom på tal. Det visste man att dom som hade fast anställning beskattades ganska hårt på lönen. Arbetsgivaravgifter och allehanda onödiga penninghål, tyckte vi.³⁰

Innan vi fortsätter ska emellertid framhållas att det kan ha funnits en tendens att överdriva graden av fiffel hos de små firmorna. Sannolikt har vi, vilket påpekats av historikern Jari Kuosmanen, att göra med ett brett spektrum av företag – från rena ”ryggsäcksfirmor” till medelstora entreprenadföretag med egna kontor.³¹ Det kan också ha funnits en tendens att överdriva motsättningarna mellan de fast anställda och grågubbarna.

Schism eller inte?

I *Kockumsrapporten* etablerades bilden att det var täta skott mellan de fast anställda och de inhyrda, att det fanns motsättningar mellan grupperna och att dessa motsättningar fick negativa konsekvenser i form av ökad personalomsättning och frånvaro. Bilden av den inhyrda arbetskraften är inte lika negativ i Lamérs intervjuer. Inte heller återkommer vi och de-tänkandet lika tydligt som i *Kockumsrapportens* intervjuer.

Visst kommenterar Lamérs informanter ofta att lånearbetarna ”lånade” verktyg och material utan att fråga. En finlandsfödd plåtslagare som kommit till Sverige och Eriksbergssvarvet 1969 menade att ”där fanns en viss schism”.³² En annan informant, som själv ar-

30. Lamér (2017) s. 66.

31. Kuosmanen (2001) s. 132.

32. Bland annat noterar Lamér att de fast anställda använde epitetet ”balubas” för lånearbetare. Lamér (2017) s. 127. Uttrycket ”balubas” syftade ursprungligen på en etnisk grupp i Kongo-Kinshasa och användes som ett nedlåtande uttryck.

betade på en firma i skiftet mellan 1960- och 70-tal, gör liknande iakttagelser. ”Det kunde försvinna verktyg, trots att dom var numrerade [...]. Mellan husets anställda och firmornas män var det ofta schism.”³³ Men det var långtifrån alla informanter som vittnade om osämja, även om de uttryckligen fick frågan. Sålunda svarade den under många år vid Götaverken fast anställde plåtslagaren Olavi Siitonen: ”Nej, ingen schism, aldrig.”³⁴ Detta trots att han medgav att lånearbetarna ”ofta saknade [...] verktyg” och ”visst kunde dom ta kablar så att en fick undra, vart har mina kablar tagit vägen nu då?”³⁵

Det finns mig veterligen inte några exempel på öppna och handfasta bråk mellan fast anställda och inhyrda. Däremot finns åtminstone ett exempel på en vild strejk som gällde grå arbetskraft. Denna strejk inträffade 1973 vid Lindholmens varv och var specifikt riktad mot den norska firman Norcoat.³⁶ De strejkande var fast anställda som protesterade mot att arbeta sida vid sida med Norcoats arbetare, eftersom dessa inte blivit informerade om skyddsföreskrifterna. Även om denna form av protest var ett undantag är bilden av den grå arbetskraften som ett hot mot säkerheten på arbetsplatsen ett tydligt tema i de berättelser som Lamér gjort tillgängliga.

Olycksrisker

Det ska först konstateras att arbetet med att bygga och reparera stora fartyg var riskfyllt, även då det helt utfördes av reguljär arbetskraft. Den varvshistoriska litteraturen är fylld av beskrivningar av prekära arbetssituationer, liksom av faktiska olyckor, inte sällan med dödlig utgång. Det kunde handla om bränder, explosioner, rök, giftiga gaser, fall från ställningar, fallande föremål eller rent av tippade fartyg.

33. Lamér (2017) s. 51.

34. Lamér (2017) s. 75.

35. Lamér (2017) s. 66.

36. Bohlin (1989) s. 321.

När Pertti Lehto fick anställning vid Eriksberg 1969

var det bara att direkt kliva ombord på fartyget å börja svetsa [utan] några som helst skydd. En sån där tygbit tvärs över ansiktet bara. Många gånger var ögonen så övermålade att det kunde ta tre dagar att få dom rena igen. Så mycket koldamm kunde det sitta kvar.³⁷

Esa Kultti, som kom till samma varv ett par år senare, minns: ”På varvet var det rökigt, ibland kallt, ibland varmt och även farligt. [...] Röken var så tjock att det inte gick att se nånting där inne.”³⁸ Som nyutbildad svetsare jobbade han inne i fartygsskrov där väggarna var strukna med ett tjärliknande ämne.

Olycksfallsriskerna var särskilt förknippade med lånearbetarna. Jouko Karttunen, fast anställd på Eriksberg 1969–1979, gör exempelvis följande reflektion om firmorna: ”där kunde det finnas allehanda lycksökare. Deras arbetare hade ingen utbildning eller uppfattning om arbetsmiljöskyddet och det var ju också en riskfaktor.”³⁹

Det förefaller också som om lånearbetarna fick utföra mer riskabla arbetsuppgifter, ofta under tidspress, något som framhålls i Dan Weissenbergs berättelse:

I slutskedet av ett fartygsbygge är alla ställningar fulla av skrot, kilar, svetspinnar, stålskivor, förkolnade plankor och annat som en skulle akta sig för. Om det hade varit husets gubbar som hade fått riva dessa, så hade det nog gått åt en och annan vecka. Dom var så ohjälpligt långsamma och försiktiga. Vi i vårt gäng var något av akrobater, ville visa hur det hela ska gå till. Vi fick komma med i det där allra sista, bråda skedet.⁴⁰

37. Lamér (2017) s. 112.

38. Lamér (2017) s. 161.

39. Lamér (2017) s. 126.

40. Lamér (2017) s. 66–67.

Mauno Päämaa, lånearbetare vid Eriksberg och Lindholmen åren 1975–1977, berättar:

En gång skulle vi måla under maskinrummet, maskinerna var igång och målaren målade, eller sprutmålade därunder. Det fanns en sån där tråd därinne, om man skulle förlora medvetandet, så kunde man dra i den. Det var en finsk målare och han hade varit över tio timmar där och målat i ett sträck, bara lite dricka hade han med sig. Jag la märke till att nu drog han, han orkade inte röra på sig längre och då sa jag att här måste det ordnas en bättre luftcirkulation, där inne var det ju en fruktansvärd thinnerlukt.⁴¹

Det förefaller alltså som att den grå arbetskraften gjorde redan riskabla arbetssituationer ännu riskablare. Det ska dock sägas att sambandet än så länge är en hypotes som väntar på att prövas systematiskt. En sådan prövning har att ta hänsyn till att den grå arbetskraften ibland användes för särskilt riskfyllda arbetsuppgifter, ofta under tidspress. Dessutom är det svårt att avgöra om olycksfallen berodde på firmornas arbetsledning eller den inhyrda arbetskraftens personliga egenskaper och beteende, såsom ungdom, bristande språkkunskaper och strävan efter att tjäna snabba pengar.

Paralleller i vår egen tid

De hyrfirmor och grågubbar som detta kapitel berättat om bryter mot mycket av det normsystem som ibland kallas ”den svenska modellen” på arbetsmarknaden och som innebär att starka parter förväntas komma överens om hur mycket en arbetare ska jobba och hur mycket detta jobb ska betalas. Parter som tillsammans verkar för att säkerhetsregler följs och risker i arbetet minimeras. Köpare av arbetskraft som ser till att offentliga myndigheter får sin beskärda

41. Lamér (2017) s. 141.

del av skatter och sociala avgifter. Alla hyrfirmor bröt inte mot alla normer, vi har att göra med en gråskala: från skattefuskande företag som sysslade med privat arbetsförmedling till legitima entreprenadfirmer som kompletterade varvens egen arbetskraft. Det kan tänkas att fackföreningar och myndigheter har haft ett intresse av att överdriva hyrfirmornas och grågubbarnas normbrott. Därför är de vittnesmål som stått i centrum i detta kapitel – intervjuer med finska migrantarbetare – viktiga för helhetsbilden. Migrantarbetarna hade ofta egna erfarenheter som grågubbar, och om så inte var fallet hade de nästan alltid nära kontakter med den inhyrda arbetskraften.

Historien om varvens grågubbar är en påminnelse om att atypiska anställningsrelationer kan uppstå under andra omständigheter och ta sig andra uttryck än vi vanligtvis föreställer oss. Grågubbarna liknar i vissa avseenden vår egen tids "prekariat". De rörde sig mellan arbetsplatser och anställningsrelationer och omfattades inte, som det skulle visa sig, av det sociala trygghetssystem som de fast anställda åtnjöt. Så länge de hade jobb och klarade sig undan olyckor fick de emellertid bättre betalt än sina fast anställda kollegor. Det gjorde att arbetare frivilligt sökte sig till firmorna, övergångarna var inte framtvingade för att trygga försörjningen utan byggde på förhoppningar om en högre levnadsstandard. Den tudelade arbetsmarknaden var därför svår att avskaffa, trots skärpt lagstiftning och diverse åtgärder från varvens sida. Här finns en uppenbar parallell till den inhyrda arbetskraften inom sjukvården idag, även om den formellt sett är legal och inte nödvändigtvis bär avvikande arbetskläder. Liksom varven försökte, om än motvilligt, att minska sitt beroende av inhyrd personal försöker regioner och landsting idag göra detsamma. Liksom grågubbarna vid varven förknippas inhyrda sjuksköterskor och läkare med arbetsmiljöproblem, även om riskerna i detta fall dessutom går ut över patienter.

Källor och litteratur

- Beckholmen, Kuno, *Torpet: Eriksbergs verkstadsklubb 1979* (Göteborg 1979).
- Bohlin, Jan, *Svensk varvsindustri 1920–1975: Lönsamhet, finansiering och arbetsmarknad* (Göteborg 1989).
- Bonde Hansen, Per, ”En historie om fast og midlertidig arbeid gjennom 1900-tallet, med linjer fram til i dag”, *Arbeiderhistorie* 36:1 (2022) s. 142–165.
- Jönsson, Birgitta, ”Kasta ut uthyrningsfirmorna!”, *Metallarbetaren* 38 (1969) s. 30.
- Kuosmanen, Jari, *Finnkampen: En studie av finska mäns liv och sociala karriärer i Sverige* (Göteborg 2001).
- Lamér, Inkeri, *Tung metall: Finska fartygsbyggare i Göteborg* (Åbo 2017).
- Ohlström, Bo, *Kockumsrapporten: Om orsaker till missnöje bland varvsarbetare: Del 2* (Stockholm 1970).
- Olsson, Kent, ”Big business in Sweden: The golden age of the great Swedish shipyards, 1945–1974”, *Scandinavian Economic History Review* 43:3 (1995) s. 310–338.
- Stenkula, Mikael, Johansson, Dan och du Rietz, Gunnar, ”Marginal taxation on labour income in Sweden from 1862 to 2010”, *Scandinavian Economic History Review* 62:2 (2014) s. 163–187.
- Svedberg, Johan, ”De grå skojar med lagen: Brott lönar sig!”, *Metallarbetaren* 44 (1974) s. 7–9.
- Svensson, Thommy, *Från ackord till månadslön: En studie av lönepolitiken, fackföreningarna och rationaliseringarna inom svensk varvsindustri under 1900-talet* (Göteborg 1983).

10. *Ett liv utanför ekorrhjulet*

Om frivillig enkelhet, livsstilsföretagande
och mammaprenörer

IDA DE WIT SANDSTRÖM

Vilken är barnfamiljernas värsta månad? Är det stress-december, baksmälle-januari eller VABruari? Är det semesterstress-juli, eller kanske uppstarts-augusti? Eller är det maj och juni, med barnens avslutningar, uppvisningar och konserter, samtidigt som man ska knyta ihop alla trådarna på jobbet inför sommaren. En vänlig grönskas rika dräkt hinner man knappt märka, för nu ska det sys dansdräkter, inhandlas finkläder, strykas, och sättas upp hår. [...] Det är egentligen bara roligt. Men hur i blomstertidens namn är det meningen att man ska orka med ett lönearbete samtidigt?¹

Så skriver gymnasieläraren och fyrabarnsmamman Åsa Axelsson i sin bok *Jag lämnar ekorrhjulet: Ett liv utan lönearbete*. Åsa och hennes man arbetar långa dagar och veckor för att finansiera resor, prylar och renoveringsarbeten. De har allt och ändå aldrig tillräckligt. Tiden är alltid knapp och i takt med att familjen vuxit har ekorrhjulet kommit att snurra allt snabbare.

1. Axelsson, Åsa, *Jag lämnar ekorrhjulet: Ett liv utan lönearbete* (Stockholm 2019) s. 145.

Åsa arbetar deltid, men kommer ändå sällan under fyrtio arbetstimmar per vecka. Listan över olika uppgifter på arbetet och i hemmet är milslång och hon skyndar mellan dem för att hinna med allt. På söndagsmorgnarna vaknar hon med ångest över att inte ha hunnit med allt hon borde gjort under arbetsveckan. En av dessa söndagar ber Åsa barnen att inte störa henne och stänger in sig i arbetsrummet. Dagen ägnas sedan åt att rätta skrivningar och planera den kommande veckans lektioner. När helgen lider mot sitt slut har Åsa visserligen fått färdigt alla uppgifter, men kroppen värker och det dåliga samvetet mot barnen plågar henne. På kvällen är det svårt att somna och på måndagen vaknar hon alldeles för tidigt. När det är dags att gå upp är Åsa redan slutkörd och för att ta sig igenom dagen äter hon koffeintabletter. Hon tänker att om hon bara klarar av den här veckan är det bara några veckor kvar till nästa lov. Men när lovet väl kommer är hon för trött för att kunna njuta av det.

Hur blev det så här? Komma hem sent, trött och sur. Dag efter dag. Vecka efter vecka. År efter år. Eller: är livet så här? För alla vuxna, förståndiga, ansvarstagande människor? Är det bara jag som är gnällig, bortskämd, naiv, orealistisk och rent ut sagt lat när jag drömmer om en annan tillvaro? En tillvaro som är lugnare, gladare och friskare än den jag lever i.²

Åsa inleder ett projekt som syftar till att finna den där andra tillvaron. Hon ska lägga om sina och familjens prioriteringar och vanor för att kunna gå ner ännu mer i arbetstid eller allra helst kunna sluta arbeta helt. År 2019 utkommer hon med en bok om projektet. Boken *Jag lämnar ekorrhjulet* utgör ett av flera liknande exempel på samtida skildringar om viljan att välja bort lönearbete och vägar för att kunna nå det målet. Andra exempel är *Ut ur ekorrhjulet: Så blir du också ekonomiskt fri*, *Jobba mindre, lev mer* och *Växla ner: 77 sätt att leva bättre på mindre*.³ En internetsökning på begreppet ekorrhjul genererar tio-

2. Axelsson (2019) s. 6.

3. Lindberg, Oskar och Leander, Maribel, *Ut ur ekorrhjulet: Så blir du också eko-*

tusentals träffar som leder till personliga erfarenheter och berättelser, men också till texter som ger tips och råd om alternativa sätt att leva och försörja sig på. Med utgångspunkt i artiklar, bloggar och självhjälpböcker utforskar det här kapitlet berättelser om längtan efter ett liv utanför ekorrhjulet och belyser alternativa försörjningspraktiker där livsstil och marknad korsbefruktas på olika sätt. Vad innebär det att leva utanför ekorrhjulet? Hur ser en sådan livsstil ut? Vilka normer utmanas när man som Åsa väljer att sluta lönearbete, och vilka blir tvärtom prioriterade?

Mot försörjningens utmarker

Att lägga om sitt liv beskrivs ofta som en process, där insikten om att ett annat slags liv både är nödvändigt och möjligt har vuxit fram över längre tid, men där själva beslutet att lämna, eller åtminstone drastiskt minska lönearbetet, är ett resultat av en eller flera omvälvande händelser. För Åsa blev en utmattningsdepression den utlösande faktorn som tvingade henne att förändra sitt liv. Andra återkommande katalysatorer till beslutet att arbeta mindre eller att helt sluta arbeta är skilsmässor, sjukdomsbesked eller tillkomsten eller förlusten av barn. I berättelserna som jag analyserat fungerar utlösarna som brytpunkter som kastar om livet och förändrar individens prioriteringar.⁴ Men vad händer rent konkret när beslutet är fattat?

”Pengar behövs ju som bekant för att leva. Ett enda barn kostar enligt beräkningar som gjorts en och en halv miljon från vaggan till studentmössan”, skriver Åsa och konstaterar torrt att med fyra barn

nomiskt fri (Hägersten 2019); Österåker, Maria, *Jobba mindre, lev mer* (Österåker 2021); Lilja, Karin, *Växla ner: 77 sätt att leva bättre på mindre* (Västerås 2009).

4. Andersson Cederholm, Erika och Sjöholm, Carina, ”Att leva och sälja sin dröm: Livsstilsföretagaren mellan familjeliv, marknad och politisk retorik”, *Sociologisk forskning* 51:2 (2014) s. 137–156; Flisbäck, Marita, *När livet går bort, när livet kommer till: Existenssociologiska betraktelser av konstnärligt arbete, familjebildning och anhörigförlust* (Lund 2014); Flisbäck, Marita och Ulfsdotter Eriksson, Ylva, *Yrkess-status: Erfarenhet, identitet och erkännande* (Malmö 2010); van Gennep, Arnold, *The rites of passage* (London 1977).

kommer hon behöva sex miljoner kronor.⁵ Hur ser försörjningsalternativen ut för den som vill söka sig bort från lönearbetet? I berättelserna som skildrar erfarenheter av att kliva av ekorrhjulet framträder tre olika försörjningsstrategier som ofta kombineras. Den första strategin bygger på praktiker av frivillig enkelhet och materiell minimalism, den andra vilar på välfärdssamhällets olika trygghetssystem och den tredje består av olika entreprenöriella aktiviteter där livsstil och företagande korsbefruktas.

Frivillig enkelhet och minimalism innebär att välja bort allt som inte är nödvändigt. Den tidigare musikläraren Emmeli och hennes man slopar heltidsarbete för att kunna ägna tid och kraft åt gården och sin växande familj. "[A]tt välja. Är ofta att välja bort", förklarar Emmeli, som driver en blogg om sitt liv och sin familjs ekonomiska strategi för att få tid till annat än arbete.⁶ I likhet med Emmeli avstår Åsas familj från dyra restaurangbesök, semesterresor och teknikprylar. Åsa inför köpstopp, börjar låna böcker och magasin i stället för att köpa och prenumerera, lagar kläder och saker i stället för att slänga. Genom livsstilsförändringar och minskad konsumtion köper Emmeli och Åsa sig tid från lönearbete. Alla utgifter granskas noga och vägs mot tiden som kan köpas för dem. Åsa räknar ut att familjen skulle kunna spara 6 578 kronor på ett år om de köpte 14 liter mjölk i veckan i stället för de 25 liter de brukar köpa. Det motsvarar nästan två veckors arbete. Insikten sporrar Åsa att kapa fler av familjens utgifter. Hon slutar köpa papperskassar i butiken och använder tygkassar. På helgerna får familjen äta grötlunch i stället för lagad mat. Åsa börjar

5. Axelsson (2019) s. 8.

6. *Drömgårdsliv*, "Tidstrolleri och livinvestering: Sådär fungerar drömgårdslivet!", <<http://www.dromgardsliv.se/2022/02/15/tidstrolleri-och-livsinvesterande-sahar-fungerar-dromgardslivet/>> (hämtat 2022-12-28). Jfr också Fredriksson, Cecilia, "I modets sparsmakade utkant: Om köpstopp, frivillig enkelhet och kreativ städning", i de Wit Sandström, Ida och Fredriksson, Cecilia, *Å la mode: Mode mellan konst, kultur och kommers* (Stockholm och Göteborg 2016); Fredriksson, Cecilia, "Med lätt bagage: Om köpstopp, utrensning och hållbar konsumtion", *Kulturella perspektiv* 25:2 (2016) s. 39–48.

baka bröd och cykla till mataffären. Cyklingen och arbetet med trädgårdsodlingen gör henne stark och något dyrt gymkort behövs inte längre. Liksom i många andra berättelser framstår sparandet i Åsa Axelssons bok som en lustfylld praktik som inger en känsla av egenmakt och kontroll. De många timmar som tidigare ägnades åt arbete kan nu ägnas åt vardagsnära sysslor. För den som strävar efter en låg-intensiv livsstil och tar sig tid är det en glädje att ägna sig åt bakning, långkok eller sömnad. När tid inte längre är en bristvara försvinner också begäret efter en belöning för det man utträttat och behovet att unna sig något som tröst för allt det där som inte hunnits med. "[V]i har inte bråttom. Att ha bråttom, kostar pengar", skriver Emmeli. "Och att skynda är det fulaste ord vi vet."⁷ Men det är inte bara plånboken som mår bra av att inte skynda, konstaterar Emmeli och Åsa. Att jobba mindre är inte bara av godo för den enskilda individen och familjen utan också för planeten. Den som har tid men saknar pengar tvingas hushålla med sina och våra gemensamma planetära resurser och avstår från utlandsresor, onödiga prylar och importerad mat.⁸

Men även den som gör det mesta själv och handlar begagnat behöver något slags inkomst, vilket leder in på den andra strategin. För de kvinnor vars berättelser står i fokus här bidrar det sociala trygghetssystemet periodvis till försörjningen. Den som likt Åsa drabbats av utmattning eller annan sjukdom kan uppbära sjukpenning som kan bidra till hushållskassan under en period. Emmeli, som har fyra små barn, sträcker ut sin och mannens föräldrapenning över så lång tid som det är möjligt. Föräldrapenningen har också ramar, men till skillnad från till exempel sjukpenning kan den tas ut och fördelas efter eget huvud. I likhet med strategin att leva enkelt kräver detta slags försörjning förmågan att hushålla och planera.

När utbetalningarna från det gemensamma välfärdssystemet inte längre kommer krävs dock andra inkomstkällor. Ofta väcks då tankar på egenföretagande. Som egenföretagare antas man kunna styra sin

7. *Drömgårdsliv*, "Tidstrolleri och livinvesteringar".

8. Axelsson (2019) s. 111; *Drömgårdsliv*, "Tidstrolleri och livinvesteringar".

tid och arbetets innehåll. Att arbetet ibland hopar sig och kvällarna blir sena beskrivs som ett billigt pris för frihet. Emmeli driver tillsammans med sin man ett företag med utgångspunkt i Emmelis blogg. Bloggen fungerar som ett skyltfönster för familjens livsstil och omsättningen kommer från olika annonssamarbeten där paret producerar bild och text om olika produkter för företag som vill förknippas med deras sätt att leva.

Det här sättet att göra ekonomisk praktik av sina erfarenheter av att minska eller avstå lönearbete är inte unikt. När byggnadsingenjören och yogaläraren Sandra, som även hon driver en blogg, bestämmer sig för att minska sitt lönearbete tar hon regelbundet uppdrag som skribent, och Åsa skrev ju en bok om sina erfarenheter av att kliva av ekorrhjulet, som genererar inkomster från föreläsningar, författarsamtal och försäljning. Valet att inte lönearbeta är således en livsstil som kan användas i olika typer av livsstilsföretagande, det vill säga en typ av företagande där arbetet utgör en livsstil, samtidigt som den egna livsstilen utgör grunden för företagandet. Termen livsstilsföretagande används för att beskriva ett sociokulturellt fenomen där livssfär och marknad kombineras i olika ekonomiska praktiker.⁹ I företagandet fungerar valet att inte arbeta som ett slags kapital som på samma gång bildar utgångspunkt och förutsättning för olika typer av uppdrag och samarbeten.

Emmelis, Sandras och Åsas livsstilsföretagande kan jämföras med andra metoder för att göra sig ekonomiskt oberoende i syfte att välja

9. Andersson Cederholm, Erika och Hultman, Johan, "The value of intimacy: Negotiating commercial relationships in lifestyle entrepreneurship", *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism* 10:1 (2010) s. 16–32; Andersson Cederholm och Sjöholm (2014) s. 137–156; Ateljevic, Irena och Doorne, Stephen, "Staying within the fence: Lifestyle entrepreneurship in tourism", *Journal of Sustainable Tourism* 8:5 (2000) s. 378–392; Di Domenico, MariaLaura, "Producing hospitality, consuming lifestyles: Lifestyle entrepreneurship in urban Scotland", i Jones, Eleri och Haven-Tang, Claire (red.), *Tourism SMEs, service quality and destination competitiveness* (Cambridge 2005) s. 109–122; Getz, Donald och Carlsen, Jack, "Characteristics and goals of family and owner-operated businesses in the rural tourism and hospitality sectors", *Tourism Management* 21:6 (2000) s. 547–560.

bort lönearbete. En metod som föreslås återkommande är att leva sparsamt under en period för att kunna bygga upp en buffert som investeras och på så sätt ge avkastning för att slippa lönearbete i framtiden. En annan metod är att skapa sig en passiv inkomstkälla, till exempel från böcker, fastighetsuthyrning eller föreläsningar som kräver en engångsinsats och därefter kanske visst underhåll, men som i gengäld kan generera regelbunden inkomst över längre tid. Den typ av livsstilsföretagande som Emmeli, Sandra och Åsa bedriver utgår också från sparsamhet, men det handlar inte om att tjäna pengar för att lägga på hög utan om att klara sig på mindre. Underbetoning av materiella värden är typiskt för livsstilsföretagande och fungerar som ett sätt att markera autenticitet och distinktion.¹⁰ I de berättelser som står i fokus här markerar underbetoningen även klimathänsyn och skribenternas fokus på nuet framför framtida trygghet.

I Emmelis och Åsas berättelser om varför de valt bort lönearbete har familjeliv och moderskap en framskjuten betydelse och underbetoningen av materiella värden understryker just deras fokus på familjen. Det goda familjelivet och moderskapet framställs som den viktigaste grunden för beslutet, och sättet som livsomläggningen organiseras och estetiseras på via olika digitala och sociala kanaler ställer krav på feminint kodade kompetenser. Kopplingen mellan feminina kompetenser som förmågan och viljan till omsorg om familj och hem och det livsstilsföretagande som kvinnor som Emmeli och Åsa ägnar sig åt kan förstås som ett uttryck för det fenomen som kommit att kallas *momprenurship*. Förutom att vara ett politiskt och populärkulturellt begrepp används *momprenurship*, en sammansättning av de engelska orden för mamma (*mom*) och entreprenör (*entrepreneur*), också som ett analytiskt begrepp för att beskriva ett historiskt etablerat fenomen där kvinnor kombinerar omsorgen för barn och hem med företagande.¹¹

10. Jfr t.ex. med de Wit Sandström, Ida, *Kärleksaffären: Kvinnor och köpenskap i kustens kommers* (Göteborg och Stockholm 2018).

11. Hudson Breen, Rebecca E., *Meet the "mompreneurs": How self-employed women with children manage multiple life roles* (Victoria 2012); Richomme-Huet, Katia, Vial,

Parallellt med kvinnors ökade deltagande på arbetsmarknaden har föräldraskap, och då kanske särskilt moderskap, kommit att bli en allt viktigare dimension av identitetsprojektet för många.¹² Mompreneurs beskrivs framför allt som motiverade av tanken om en tillvaro i balans där de kan "få allt", det vill säga både en yrkesidentitet och en familj.¹³ För den generation av kvinnor som blivit fostrade i en tid av påstådd jämlikhet framstår det som självklart att de kan, och kanske till och med bör kunna, hantera rollerna som förälder och professionell person utan att någondera behöver stå tillbaka.¹⁴ Många av de verksamheter som faller inom ramen för fenomenet har också en direkt koppling till företagarens erfarenheter av föräldraskap.¹⁵ Det kan handla om mammor som skriver böcker om föräldraskap och uppfostran eller utvecklar och säljer produkter eller tjänster för barn och föräldrar.

Mompreneurship framstår som ett professionellt förverkligande där bekönade erfarenheter av familjebildning och moderskap kan bli ekonomiska resurser.¹⁶ Erfarenheterna av moderskap och hemma-

Virginie och d'Andria, Aude, "Mumpreneurship: A new concept for an old phenomenon?", *International Journal of Entrepreneurship and Small Business* 19:2 (2015) s. 251–275.

12. Badinter, Elisabeth, *The conflict: Woman and mother* (Melbourne 2010).

13. Duberly, Joanne och Carrigan, Marylyn, "The career identities of 'mumpreneurs': Women's experiences of combining enterprise and motherhood", *International Small Business Journal* 31:6 (2012) s. 629–651.

14. McRobbie, Angela, *The aftermath of feminism: Gender, culture and social change* (Los Angeles och London 2009); McDowell, Linda, "The new economy: Class condescension and caring labour: Changing formations of class and gender", *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research* 16:3 (2008) s. 150–165.

15. Ekinsmythe, Carol, "Mothers' business, work/life and the politics of 'mumpreneurship'", *Gender, Place and Culture* 21:10 (2014) s. 1230–1248; Ekinsmythe, Carol, Elmhirst, Rebecca, Holloway, Sarah och Jarvis, Helen, "Love changes all: Making some noise by 'coming out' as mothers", i Sharp, Joanne, Browne, Katherine och Thien, Deborah (red.), *Geography and gender reconsidered* (London 2004) s. 95–107.

16. De Benedictis, Sara och Orghad, Shana, "The escalating price of motherhood: Aesthetic labour in popular representations of 'stay-at-home' mothers", i

mammaliv är en resurs som skapar autenticitet och förtroende för bloggare som Emmeli som mot ersättning samarbetar med kommersiella aktörer som riktar sig till barnfamiljer. Samtidigt är det viktigt att påpeka den underordnade betydelse som yrkesmässigt självförverkligande ges här. Företagandet är en av flera aktiviteter i ett mångsyssleri som syftar i första hand till ekonomisk överlevnad, inte karriär eller yrkesidentitet. Kanske är det också just det som får historikern och kulturjournalisten Åsa Linderborg att reagera och skriva att det varit lättare att förstå och sympatisera med Åsa Axelssons projekt om den senare ”åtminstone hade lagt ner sin lediga tid på politisk kamp för ett annat samhälle i stället för detta konservativa hemmaprojekt”.¹⁷

Beundran, avundsjuka och kritik

Linderborgs krönika är ett exempel på den mediala debatt som Åsas bok skapar när den kommer ut. Åsa blir intervjuad i olika sammanhang och boken diskuteras i pressen såväl som på olika nätforum. Åsa lyfts fram som ett exempel på en *downshifter* som väljer att gå ner i arbetstid för att leva i frivillig enkelhet. Av tillskyndarna beskrivs downshifting som en omställning mot mer hållbara val.¹⁸ Att bestämma sig för att downshifta väcker beundran hos vissa, men ifrågasätts av andra. I en bok från 2010 menar författaren och frilansjournalisten Marina Nilsson att downshifting bara är ett annat ord

Elias, Ana Sofia, Gill, Rosalind och Scharff, Christina (red.), *Aesthetic labour: Re-thinking beauty politics in neoliberalism* (London 2017); Leung, Aegean, ”Motherhood and entrepreneurship: Gender role identity as a resource”, *International Journal of Gender and Entrepreneurship* 3:3 (2011) s. 254–264.

17. Linderborg, Åsa, ”Bara vita kvinnor får vara hemmafruar: Åsa Linderborg om att lämna ekorrhjulet”, *Aftonbladet*, 2019-02-10, <<https://www.aftonbladet.se/kultur/a/4dpgde/bara-vita-kvinnor-far-vara-hemmafruar>> (hämtat 2023-11-01).

18. Hedberg, Charlotta och Eimermann, Marco, ”Att sluta jobba är bra för hälsa och klimat: Två forskare om ’downshifting’: Fler fördelar än nackdelar med att växla ner”, *Aftonbladet*, 2019-02-18, <<https://www.aftonbladet.se/kultur/a/A2KogM/att-sluta-jobba-ar-bra-for-halsa-och-klimat>> (hämtat 2023-01-11).

för arbetsskygghet. I berättelser om downshifting kläs arbetsskyggheten i en andlig eller existentiell språkdräkt och vävs samman med konsumtionskritiska tankegångar. ”Karriärsskepsisen blir då en del av ett slags livsbygge där meningen med livet sätts i första rummet”, skriver Nilsson.¹⁹ Emmeli, Sandra och Åsa återkommer i flera inlägg till att deras sätt att organisera sina liv ofta väcker känslor. Att sluta arbeta är nämligen normbrytande, påpekar Åsa. Hon skriver:

När man bryter ner väggar i sitt hus kan man få en sticka i fingret. När man bryter mot normer kan det sticka i ögonen. Till exempel normen att man helst bör vara Mycket Uptagen. Det är en statussymbol att ha mycket att göra [...] Genom att prata om hur stressade och pressade vi är framstår vi som viktiga och intressanta.

Tänk om man slutade gnälla över VABruari i fikarummet på jobbet? Utan i stället skrek ut: VaBraViHare! ”För visst, hör ni, är februari den bästa månaden, med solen som börjar komma tillbaka och att hinna ta en skidtur varje vardagseftermiddag klockan två, ja, jag är så nöjd över att ha lagom mycket att göra, hej svejs, hör ni, nu ska jag hem och tar på mig pjäxorna.”

I boken för Åsa en dialog med sin kritiska fiktiva väninna, alter egot Anett.

Om man pratade så här, vad skulle hända då?

”Arsenik i kaffekoppen”, föreslår Anett. ”Det vore på något sätt ... osolidariskt.”

”Vem är det vi ska vara solidariska med?” frågar jag.

Men det vet inte Anett.²⁰

19. Nilsson, Marina, *Hemmafru 2.0: Om inredningsmani, värdinnehybris och andra moderna kvinnofällor* (Falun 2010).

20. Axelsson (2019) s. 124.

Åsas fiktiva väninna Anett blir svaret skyldig, men Linderborg pekar i sin krönika om Åsas bok ut solidariteten med det skattebetalande kollektivet som den stora svagheten i Åsas och andra liknande projekt. Linderborg skriver att det är ”oförskämt” att använda kollektivt finansierade resurser och system för att minska sina egna utgifter och på det sättet kunna slippa arbeta och bidra till samhället.

Det är skattebetalarna som bygger bibliotek, det vill säga, det betalande kollektiv som Axelsson lämnat och närmast hånar för sitt ekorrspring. Det är vi andra som möjliggör sjukvården, utbildningen, vägarna, sophantering, försvaret, myndigheterna, parlamentet och allt det som hemmafruar behöver lika mycket som alla andra.²¹

Åsas strävan efter och strategier för att slippa lönearbeta utmanar normer om ansvar, flit och att göra rätt för sig. Samtidigt utmanar hon också samtidens jämställdhetsnorm. Under förra seklet förändrades kvinnors livsmönster till att idag både omfatta försörjningsansvar och omsorgsarbete, samtidigt som mäns ansvar för barn och äldre förändrats i mindre utsträckning. Under de senaste femtio åren har uppdelningen av mäns och kvinnors arbete minskat och i många länder utgör den yrkesarbetande kvinnan norm. Att då ta ett steg tillbaka och låta sig försörjas utgör ett normbrott.

Åsa har en man, vilket är förutsättningen för alltihop. Han är forskare och har en egen firma. Åsas hemmatillvaro är möjligt [sic] så länge han vill ha en hemmafru. Ha en fru. Mer sårbar än så kan ingen kvinna vara.²²

Åsa menar tvärtom att hon först kunnat förverkliga sig själv sedan hon slutat lönearbeta. I motsättning till vad många tror är det

21. Linderborg (2019).

22. Linderborg (2019).

lönearbetet som är en kvinnofälla för många kvinnor, argumenterar hon:

I början av 1960-talet förvärvsarbetade bara 25 procent av kvinnorna. De flesta mammor var hemmafruar. Och när samhället började försöka locka kvinnor bort från spisen för att de i stället skulle förverkliga sig själva hela dagarna på exempelvis fiskfabrikerna var det till en början inte många kvinnor som nappade. Misstänkte kvinnorna kanske redan då att fiskfabriken visserligen skulle leda till större ekonomisk obundenhet, men att den ingalunda skulle lösa dem från hushållsslaveriet? Nej, för nu fick de först rensa sill hemma och ingen seriös ansträngning gjordes av staten för att få männen att ta över hälften av sillarna. Inte av männen heller. Följden? Att allt fler kvinnor insjuknade i dubbelarbetandedepression.²³

I likhet med många andra kvinnor som valt att sluta arbeta framhåller Åsa det som brukar kallas livs- eller vardagspusslet som det främsta motivet till sitt beslut. I Åsas nya liv finns inget pussel att lägga. Att inte arbeta kräver visserligen sina ansträngningar: hon bakar, bär, gräver, kärnar, rensar, städar och tapetserar. Hon gör mer och mer själv och skaffar sig nya färdigheter. När maken frågar henne om hon inte borde ta det lite lugnt – ”Tänk om du blir utbränd igen?” – slår hon ifrån sig. Hon trivs, skriver att hon ”mår svinigt bra”. Att helt få ägna sig åt obetalt hemarbete känns som en lyx. Det är skönt att slippa lämna ledsna barn på förskola och fritids och kämpa med dåligt samvete och i stället få fokusera på familjens behov.

Att inte kunna konsumera som tidigare är inte något problem, snarare en möjlighet att skapa utrymme för att njuta av det vardagliga. Åsa tillbringar mer tid med sina barn och yngsta barnet har slutat fritids (bara det sparar in mer än 10 000 kronor per år för familjen). Åsa upplever att hon har möjlighet att påverka sitt liv, att hon får

23. Axelsson (2019) s. 107.

uppskattning för det hon gör och att hon dessutom får god ekonomisk utdelning för sina arbetsinsatser. Hon känner sig fri, frisk och rik.

Kanske är det att inte söka sina utmaningar i arbetet Åsas och andra avhoppares allra allvarligaste normbrott. Åsa fortsätter sin dialog med Anett. Borde hon inte sakna sitt arbete? Är det inte en smula pinsamt att vara hemmafru? Att inte utmanas?

Jag har ju uppenbarligen piggnat till, så då känner jag mig kanske sugen på någon utmaning?

”Jag har utmaningar”, säger jag.

”Fast jag menar någon riktig utmaning”, säger Anett.

Jag har riktiga utmaningar. Först var det att sitta i fåtöljen. Sen var det att duscha mer sällan. Den är nästan lika svår som fåtöljen; när abstinensen blir för stor får jag gå och lukta lite på schampoflaskan. Nu gäller det nästa utmaning: att börja acceptera vårt hus som det är, utan att ständigt fundera över hur mycket bättre det skulle bli om man målade om eller flyttade några väggar. Det är inte alls lätt.²⁴

Utanför ekorrhjulet

Det här kapitlet har utforskat samtida berättelser om längtan efter ett liv utanför ekorrhjulet och belyst alternativa försörjningspraktiker där livsstil och marknad korsbefruktas på olika sätt. I materialet beskrivs samtidens förväntningar på heltidsarbete och hemarbete som en ohållbar börda som tar fokus från det verkligt viktiga i livet. Man längtar i stället efter att få lov att vara i stunden, göra saker i sin takt och vara uppgiftsstyrd snarare än tidsstyrd. Vägen mot ett annat, friare liv beskrivs som en långsiktig process, ett projekt med avbrott och delmål, men beslutet att drastiskt minska eller avstå från sitt lönearbete utlöses ofta av specifika och omvälvande händelser

24. Axelsson (2019) s. 120.

som förlust eller tillkomst av barn, separationer och sjukdomsbesked. Att välja bort lönearbetet skildras som ett sätt att få tiden att räcka till och tillvaron att bli njutbar. Här finns en samtidskritik och motstånd mot upplevda normer om att hinna med allt.

Att slippa lönearbete är ett projekt och en livsstil som ställer krav på alternativ försörjning. Ur materialet framträder tre olika, men ofta överlappande, alternativa försörjningsstrategier. Den första strategin bygger på praktiker av frivillig enkelhet och minimalism, den andra på välfärdssamhällets trygghetssystem och den tredje på olika entreprenöriella praktiker där livsstil och företagande korsbefruktas. Som livsstilsentreprenör kan livspusslet anpassas efter den enskilda individen och familjen. Med hjälp av digitala kanaler och verktyg kan hemarbetet därmed också bilda utgångspunkt för nya inkomstkällor.

Fritiden som uppstår när man inte längre lönearbetar kan tillbringas med att fördjupa eller odla nya färdigheter, vilket kan delas via olika kanaler och attrahera annonsörer och betalda samarbeten. På det här sättet får traditionellt feminina sysslor utrymme och en prislapp. Fram träder en ny slags *femina domestica*,²⁵ vars kunskap om görandet av hem- och familjeliv präglar produkter, samarbeten och texter. Liksom andra verksamheter som faller inom ramen för det fenomen som brukar kallas mompreneurship kan bloggarna och böckerna om att välja bort lönearbete sägas spegla en samtid präglad av en parallell och motsägelsefull erosion och intensifiering av könsroller. Samtidigt som beslutet att lägga om sitt liv ramas in som ett verktyg för kreativt självförverkligande innebär det ett projekt som formas i relation till erfarenheter av och längtan efter att skapa utrymme för en traditionell roll som fru och mor. På det här sättet speglar projektet att kliva av ekorrhjulet traditionella föreställningar om kön samtidigt som det bryter mot samtida normer om heltidsarbete för både män och kvinnor.

Kanske kan Åsa och hennes medsysters berättelser förstås som kritik mot en alltför inrutad tillvaro och en illustration av hur grän-

25. de Wit Sandström (2018).

serna mellan arbete och andra aktiviteter återigen luckras upp. Men berättelserna om att hoppa av ekorrhjulet till förmån för familjeprojektet väcker också frågor om vilket projekt som förverkligas när lönearbetet tar mindre eller ingen plats. Arbetslivets feminisering har ofta påståtts bidra till nedmonteringen av traditionella könsroller. Tonvikten på familjeprojektet i de berättelser som stått i fokus här kan dock tvärtom förstås som ett uttryck för en återgång till mer traditionella könsroller eller en rörelse där traditionella könsroller ramas in på nya sätt. Samtidigt som livet utanför lönearbetet ramas in som en tillvaro av kreativt självförverkligande är det ett projekt som formas i relation till erfarenheter av och längtan efter att skapa utrymme för en traditionell roll som fru och mor. Ironiskt nog kan ansträngningarna för att slippa arbeta också bli ett arbete i sig, ett som skapar förväntningar och krav på att leverera estetiserade erfarenheter av livet utanför ekorrhjulet.

Källor och litteratur

- Andersson Cederholm, Erika och Hultman, Johan, "The value of intimacy: Negotiating commercial relationships in lifestyle entrepreneurship", *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism* 10:1 (2010) s. 16–32.
- Andersson Cederholm, Erika och Sjöholm, Carina, "Att leva och sälja sin dröm: Livsstilsföretagaren mellan familjeliv, marknad och politisk retorik", *Sociologisk forskning* 51:2 (2014) s. 137–156.
- Ateljevic, Irena och Doorne, Stephen, "Staying within the fence: Lifestyle entrepreneurship in tourism", *Journal of Sustainable Tourism* 8:5 (2000) s. 378–392.
- Axelsson, Åsa, *Jag lämnar ekorrhjulet: Ett liv utan lönearbete* (Stockholm 2019).
- Badinter, Elisabeth, *The conflict: Woman and mother* (Melbourne 2010).
- De Benedictis, Sara och Orghad, Shana, "The escalating price of motherhood: Aesthetic labour in popular representations of "stay-at-home"

- mothers”, i Elias, Ana Sofia, Gill, Rosalind och Scharff, Christina (red.), *Aesthetic labour: Rethinking beauty politics in neoliberalism* (London 2017).
- Di Domenico, Maria Laura, ”Producing hospitality, consuming lifestyles: Lifestyle entrepreneurship in urban Scotland”, i Jones, Eleri och Haven-Tang, Claire (red.), *Tourism SMEs, service quality and destination competitiveness* (Cambridge 2005).
- Drömgårdsliv*, ”Tidstrolleri och livinvestering: Så här fungerar drömgårdslivet!”, <<http://www.dromgardsliv.se/2022/02/15/tidstrolleri-och-livsinvestering-sa-har-fungerar-dromgardslivet/>> (hämtat 2022-12-28).
- Duberly, Joanne och Carrigan, Marylyn, ”The career identities of ’mumpreneurs’: Women’s experiences of combining enterprise and motherhood”, *International Small Business Journal* 31:6 (2012) s. 629–651.
- Ekinsmythe, Carol, ”Mothers’ business, work/life and the politics of ’mumpreneurship’”, *Gender, Place and Culture* 21:10 (2014) s. 1230–1248.
- Ekinsmythe, Carol, Elmhirst, Rebecca, Holloway, Sarah och Jarvis, Helen, ”Love changes all: Making some noise by ’coming out’ as mothers”, i Sharp, Joanne, Browne, Katherine och Thien, Deborah (red.), *Geography and gender reconsidered* (London 2004).
- Flisbäck, Marita, *När livet går bort, när livet kommer till: Existenssociologiska betraktelser av konstnärligt arbete, familjebildning och anhörigförlust* (Lund 2014).
- Flisbäck, Marita och Ulfsson, Eriksson, Ylva, *Yrkesstatus: Erfarenhet, identitet och erkännande* (Malmö 2010).
- Fredriksson, Cecilia, ”I modets sparsmakade utkant: Om köpstopp, frivillig enkelhet och kreativ städning”, i de Wit Sandström, Ida och Fredriksson, Cecilia, *À la mode: Mode mellan konst, kultur och kommers* (Göteborg och Stockholm 2016).
- Fredriksson, Cecilia, ”Med lätt bagage: Om köpstopp, utrensning och hållbar konsumtion”, *Kulturella perspektiv* 25:2 (2016) s. 39–48.
- van Gennep, Arnold, *The rites of passage* (London 1977).
- Getz, Donald och Carlsen, Jack, ”Characteristics and goals of family and owner-operated businesses in the rural tourism and hospitality sectors”, *Tourism Management* 21:6 (2000) s. 547–560.
- Hedberg, Charlotta och Eimermann, Marco, ”Att sluta jobba är bra för

- hälsa och klimat: Två forskare om 'downshifting': Fler fördelar än nackdelar med att växla ner", *Aftonbladet*, 2019-02-18, <<https://www.aftonbladet.se/kultur/a/A2KogM/att-sluta-jobba-ar-bra-for-halsa-och-klimat>> (hämtat 2023-01-11).
- Hudson Breen, Rebecca E., *Meet the "mompreneurs": How self-employed women with children manage multiple life roles* (Victoria 2012).
- Lilja, Karin, *Växla ner: 77 sätt att leva bättre på mindre* (Västerås 2009).
- Lindberg, Oskar och Leander, Maribel, *Ut ur ekorrhjulet: Så blir du också ekonomiskt fri* (Hägersten 2019).
- Leung, Aegean, "Motherhood and entrepreneurship: Gender role identity as a resource", *International Journal of Gender and Entrepreneurship* 3:3 (2011) s. 254–264.
- Linderborg, Åsa, "Bara vita kvinnor får vara hemmafruar: Åsa Linderborg om att lämna ekorrhjulet", *Aftonbladet*, 2019-02-10, <<https://www.aftonbladet.se/kultur/a/4dpgde/bara-vita-kvinnor-far-vara-hemmafruar>> (hämtat 2023-01-11).
- McDowell, Linda, "The new economy: Class condescension and caring labour: Changing formations of class and gender", *NORA: Nordic Journal of Feminist and Gender Research* 16:3 (2008) s. 150–165.
- McRobbie, Angela, *The aftermath of feminism: Gender, culture and social change* (Los Angeles och London 2009).
- Nilsson, Marina, *Hemmafru 2.0: Om inredningsmani, värdinnehybris och andra moderna kvinnofallor* (Falun 2010).
- Richomme-Huet, Katia, Vial, Virginie och d'Andria, Aude, "Mumpreneurship: A new concept for an old phenomenon?", *International Journal of Entrepreneurship and Small Business* 19:2 (2015) s. 251–275.
- de Wit Sandström, Ida, *Kärleksaffären: Kvinnor och köpenskap i kustens kommers* (Göteborg och Stockholm 2018).
- Österåker, Maria, *Jobba mindre, lev mer. Min resa mot inre hållbarhet*. (Österåker 2021).

11. Yrkesfiskare i och på marginalen

Fiske, hummersafaris och snöskottning

MALIN ANDERSSON

Under ett yrkesverksamt liv i vår tid betonas karriären, eller till och med flera karriärer. Den moderna människan försöker att optimera sin tid genom meningsfullt arbete och en spännande, fartfylld fritid.¹ Varje tid har sina normer kring arbete, vad som är en lämplig anställd eller en bra chef. Det som brukar benämnas som tjänstesamhället eller den tjänsteinriktade ekonomi som växt fram under efterkrigstiden är inget undantag.² Så, vilka nya normer, krav och villkor omformar då de yrken som idag betraktas som traditionella yrkesgrupper och vad händer i dessa förändringsprocesser? Det här kapitlet fokuserar på hur en yrkesgrupp som har reducerats kraftigt de senaste årtiondena, men som försöker dra nytta av den växande besöksnäringen, framställer sitt arbete. Jag ska därmed visa några sätt på vilka en traditionell yrkesgrupp – kustnära yrkesfiskare – talar om och agerar i ett slags försörjningens utmark.

Kapitlet baseras på material som insamlats för en avhandling om yrkesfiske i förändring. Det omfattar fältanteckningar, dokument,

1. Rosa, Hartmut och Trejo-Mathys, Jonathan, *Social acceleration. A new theory of modernity* (Columbia 2013).

2. Yarmolinsky, Adam, "The service society", *Daedalus* 97:4 (1968) s. 1263–1276.

fotografier och kvalitativa intervjuer med tre fiskeriförvaltare och 14 svenska yrkesfiskare som bedrev fiskerelaterat turismföretag längs Sveriges västkust mellan 2010 och 2018. Eftersom kustnära yrkesfiskare arbetar i hamnen kan dessa vända sig direkt till besökare och kunder, inte bara med erbjudandet att sälja fångsten utan också med tjänster. Avhandlingen fokuserar på hur en traditionell näring formas i den samtida tjänsteekonomin, med utgångspunkt i de tjänster som erbjuds, såsom rökerier, hummersafaris och kräftfestivaler eller fiskvagnar, restauranger, hamnbodsutställningar och sportfisketurer, bara för att nämna några. Avhandlingen visar att de kustnära turistföretagande yrkesfiskarnas självbild präglas av en ständigt närvarande diskurs om försörjning och uppehälle, men också av miljöetiska resonemang där det hävdas att kustnära yrkesfiske är mer hållbart jämfört med storskaligt fiske.³

Utgångspunkten för denna text berör en annan del av detta empiriska material. Här används utmarken som en tankefigur i syfte att fördjupa kunskapen om försörjning genom tjänster, tjänstearbete och tjänsteutveckling i relation till ett traditionellt yrke.

Utmarken som rum

Kanske är uttrycket utmark i dess ordagranna betydelse inte en fullständigt passande term i en text som delvis utspelar sig vid och i havet. Med en utmark avses i första hand ett spatialt utrymme på land, såsom ett mindre område omkring en by eller en hage. I den meningen tänker man sig, rumsligt och geografiskt, ett stycke land eller en mark som bedöms vara i utkanten av eller angränsande till ett annat landutrymme.

Ett annat sätt att tala om utmarken är i termer av centrum och periferi, där den senare kan liknas vid utmarken eller området som

3. Andersson, Malin, *Kustnära yrkesfiske i förändring: Från mångsysslare till entreprenör* (Lund 2019); Andersson, Malin, "From pluri-activity to entrepreneurship: Swedish inshore commercial fisheries navigating in the service-oriented economy", *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism* 21:4 (2021).

omgårdar och bedöms ligga utanför centrum. Uttrycket utmark kan även användas bildligt för att beteckna något som befinner sig på en rumslik kant eller gräns. Man kan jämföra med uttrycket ”marginal” som inom typografin avser det tomma utrymmet runt satsytan. Uttrycket utmark kan också förstås som en marginal, åtminstone i betydelsen att ”mark utanför” är konstruerad i övergången mellan områden och i motsats till dem.⁴

Med utmark avses här både socialt konstruerade sfärer som tillskrivs betydelsen extern eller perifer. Utmarken kan vara rumslik och geografisk men även ekonomisk, social och kulturell. Utmarken kan exempelvis användas som en metafor för ett tillstånd av utanförskap eller en tillflyktsplats. Tankefiguren möjliggör en både djupare och bredare reflektion kring några sådana ytterligheter som observerades under fältarbetet i arbetet med min avhandling om det samtida kustnära yrkesfisket.

Fiske som försörjning i tjänsteekonomin

Få, om någon, yrkesfiskare verkar i småhamnarna längs kusten idag. Sedan 1930-talet har antalet yrkesfiskare i Sverige minskat från cirka 13 000 personer till dagens drygt 900.⁵ Parallellt har turistsektorn växt mycket och snabbt.⁶ Dessa parallella utvecklingar är synliga längs kuster över hela världen.⁷ Den svenska västkusten präglas av fritidsbåtar och sommarhus som befolkas rikligt under några veckor om året. När det gäller minskningen av landsbygdens traditionella småföretagare så har den allt effektivare produktionstekniken och

4. Andersson, M., *Servicearbetets förvandlingar och förhandlingar* (2014).

5. SCB, *Sveriges officiella statistik: Jordbruk med binärningar: Fiske år 1938* (Stockholm 1940), SCB (2019). *Det yrkesmässiga fisket i havet 2019*. Hav och Vattenmyndigheten.

6. Tillväxtverket, *Turismens tillväxt 2018* (Stockholm 2019), <https://tillvaxtverket.se/download/18.6855bfcf184896002ffae1/1668765774223/Rapport_Fakta%20om%20svensk%20turism_2018.pdf> (hämtat 2023-05-09).

7. Agarwal, Sheela och Shaw, Gareth, *Managing coastal tourism resorts: A global perspective* (2007).

global konkurrens i princip inneburit fyra alternativ. Det första är att lägga ner verksamheten och sadla om till ett annat yrke, för att kunna konkurrera på en global marknad. Ett andra alternativ är att skala upp produktionen. Att bedriva en helt annan sysselsättning vid sidan av sin verksamhet är ett tredje alternativ, medan det sista är att utvidga verksamheten genom att erbjuda kringtjänster. Det är detta fjärde alternativ; yrkesfiskare som bedriver kringtjänster, som diskuteras här. Kringtjänster är tjänster som är kopplade till kärnprodukten, vilken i lantbruk och fiske är råvaran till matproduktion. I stället för att, som de flesta gör, sälja kärnprodukten till en livsmedelsgrossist eller en fiskauktion, så erbjuder man produkten i en egen gårdsbutik. Andra exempel är när en lantbrukare öppnar stallet för barnfamiljer som vill klappa djuren, arrangerar vandringar i sin odling, eller när fiskare fångar hummer tillsammans med kunden. Att på detta sätt utvidga produktionen för att skaffa inkomster från flera håll kallas på företagsekonomiskt språk för diversifiering samtidigt som det sedan länge inom småbruk och fiske har kallats för ett traditionellt mångsyssleri. Diversifiering uppmuntras av myndigheter sedan en tid och det framställs som en ny möjlighet för landsbygdens företagare att bli mer lönsamma entreprenörer.⁸ Skillnaden mot tidigare mångsyssleri är att lantbrukare och fiskare idag förväntas försörja sig på turister och konsumenter som är mobila. Kunderna är människor som reser runt på landsbygden och till kusten på sin fritid, och som vill besöka producenten själv för att uppleva och förstå hur maten odlas och hur fisken fiskas.

Några kustnära yrkesfiskare får därigenom möjlighet att utvidga

8. European Commission, Directorate-General for Maritime Affairs and Fisheries, *Area-based development in EU fisheries area: A start-up guide for Fisheries Local Action Groups (FLAGs)* (2010), <<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/b730cf53-9a83-4ffb-8c21-0df03f04f080/language-en/format-PDF>> (hämtat 2023-02-27); European Commission, Directorate-General for Maritime Affairs and Fisheries, *Fisheries and tourism: Creating benefits for the community* (2014) <<https://docslib.org/doc/7168242/fisheries-and-tourism-info-farnet-eu-creating-benefits-for-the-community>> (hämtat 2023-02-27).

verksamheten så att den också omfattar turisttjänster. Spänningsfältet mellan historia, nutid och framtid framträder här, så till vida att ett yrke som tidigare har betraktats som traditionellt och till och med förlegat nu tillskrivs ett marknadsvärde i besöksnäringen.

Yrkesfiskets utmarker

Hur tog sig då denna turisttillvända strategi ut i yrkesfiskarens vardag? De yrkesfiskare som redan hade vänt sig till turister var ofta rejält skeptiska till myndigheters stöd och förslag, eftersom villkoren för att utveckla turistverksamheten tedde sig motsägelsefulla. Rune beskrev detta på följande sätt:

... börjar man skrapa på ytan där [...] då så är det ju skräp alltihop! [...] det är ju lite grann så här: det är väl inga problem för mig att öka mina inkomster. Ge mig rättigheter att fiska med hundra, eller med femtio hummerkupor till. Och beskär svartfisket. Det är inga problem. Sen ger det spridningseffekter till infrastruktur och allting sådant där. Ge oss basen så att vi kan leva på det.

Liknande beskrivningar av försörjningen var ofta relaterade till pengar, där situationen som yrkesfiskare framställdes som marginell: fisket var svårt att försörja sig på. Ett problem som ofta kom upp i intervjuerna var att reglerna var svåra att förstå och tillämpa. Intervjun med Nils var bara en i raden:

Om jag fiskar själv så är det jag som är primärproducent så som jag har förstått det och då kan jag i princip sälja min fisk hur som helst direkt ur båten, men så fort jag ska köpa in en enda grej, till exempel att jag ska ha fisk från fler olika ställen eller om jag vill ha lite rökt fisk eller jag vill ha räkor och så här som i min fiskvagn då är det ju miljö och hälsa som detta faller under. Och

då är det ju krav som heter duuuga! [...] det blir väldigt mycket tid som jag får lägga på sådana grejer.

Kritiken gentemot myndigheterna var ett tydligt och genomgående tema. Såväl yrkesfiskare som fiskeriförvaltare menade att administrationen och reglerna kring fisket hade antagit orimliga proportioner. Styrningen rymde en uppmuntran till turistföretagande samtidigt som reglerna för att fiska, för att driva serviceverksamhet och för att få EU-stöd uppfattades som ytterst krångliga.⁹ De flesta var emellertid helt överens om att fisket måste regleras, eftersom det över tid hade blivit mer ont om fisk.

Försörjningens utmarker

I myndighetsdokumenten betecknas yrkesfisket som en kategori i ekonomins utkant med betoning på näringens ”låga lönsamhet”. Om man med försörjningens utmark avser betydelsen privatekonomisk ytterlighet kan man säga att den som befinner sig i en utsatt ekonomisk situation står inför verkliga svårigheter. Samtidigt kan den andra ytterligheten, en ekonomisk situation präglad av välstånd, ses som en annan slags utmark med sina utmaningar. Detta gäller förstås även försörjning i yrkesfisket.

Kostnaderna för att bedriva en fiskeriverksamhet är höga, både för att starta verksamheten och fortlöpande. Det behövs en fiskebåt med fungerande teknik för navigering och radio samt drivmedel och fiskeredskap. Redskapen behöver repareras, och emellanåt trålas de bort av större fiskebåtar och behöver därför ersättas av ny utrustning. Andra regelbundna utgifter är agn och lådor för fångsten, liksom en återkommande säkerhetsutbildning och fiskerilicenser.

När det gäller de studerade yrkesfiskarnas inkomster är det svårt att få en översiktlig bild. Det förs ingen inkomststatistik över det småskaliga fiske som kombineras med andra aktiviteter, och precis

9. Malin Andersson (2019); Malin Andersson (2021).

som i många andra mindre företag förekommer antagligen gömda marknader. Säkert är däremot att lönsamheten i fisket fluktuerar ordentligt, eftersom tillgången på fisk är föränderlig och omöjlig att planera efter. Nils, yngst av alla respondenter, beskrev sin försörjning som ett mycket hårt arbete med föga lön för mödan, även om tjänsteverksamheten gav något mer:

I: Fick du någon ny input av att träffa fiskätarna?

N: ... det hade jag egentligen gjort redan tidigare för att det var en hel del ... Intresset fanns här. En hel del vände sig direkt till vår fiskebåt liksom ... när man kom iland så var det ju en del som kom och ville handla av mig och man ringde till mig och så vidare [...] det känns ju som att det har ökat ... många har ju velat då att man ska ha fasta öppettider och då blev det ju det här med fiskvagnen [...] Hade det varit väldigt bra fiske och så vidare så kanske det bara hade blivit att man hade fiskat och sålt det vidare men det är ju kortare säsonger man har på sig när det gäller kvoter och väder och så vidare och det är ju [...] skulle det vara så nu att jag bara skulle fiska och lämna iväg fisken, så är det väldigt lite man kan och får fiska och väldigt dåligt betalt för att få lönsamhet i det. Så detta är ju någonting som jag tänker för att få bättre betalt för min egen fisk.

I: Så du får fler möjligheter om du väljer att sälja fisken själv menar du?

N: Ja eftersom jag får bättre betalt för fisken. Så behöver jag inte fiska fullt lika mycket fisk för att försörja mig. [...] och behöver jag inte fiska fullt lika mycket fisk så räcker det med att jag ... så kanske kvoterna räcker till så att säga, för att jag ändå ska få ekonomi i det.

I: Och du tjänar mer nu?

N: Yesss. Det gör jag. [...] Timlönen är nog inte bättre, men hade fisket varit fritt, hade jag fått fäktat på hur jag ville ... då hade jag kunnat härja på ordentligt och sälja min fisk till en grossist och kanske leva på det, men så är det inte idag, utan nu

gäller det att ta vara på allt ordentligt och sälja liksom direkt till den som ska konsumera det.

Jonas fiskade och sålde sin fångst direkt till kunder i hamnen samt arrangerade fisketurer för sportfiskare. I fältanteckningarna noterar jag hur Jonas suckade uppgivet då telefonen hade ringt och en kund nobbat hans havskräftor på grund av priset, en av många liknande händelser som visade att fisket upplevdes som ekonomiskt olönsamt. Under den tjugoårsperiod som hade förflötit sedan Jens började med yrkesfisket bedömde han att priserna på fisk hade sjunkit med 25 procent. Fiskaren Eva tillade att priserna inte hade följt levnadskostnadernas utveckling över tid och ”då blir det ju back hela tiden”. Det var därför nödvändigt att inte bara veta hur mycket de själva kunde ”ta ut” av kunderna i hamnen utan även att ständigt – och parallellt – bevaka fiskauktionernas skiftande prissättningar för att jämföra potentiella inkomster. På så sätt kunde inkomsterna optimeras. Flera yrkesfiskare hade andra lönearbeten vid sidan av turistföretaget och fisket såsom hamnarbete, båtlotsning, gräv- och husbyggnation eller snöskottning vintertid.

Sammantaget framställs denna försörjningsform som ekonomiskt olönsam, men yrkesfiskarna betonar att de valt sysselsättningen medvetet och att själva arbetet värderas högt, trots den låga lönsamheten.

På marginalen

En vanlig fördom om yrkesfiskare är att de är del av en fiskarfamilj eller att man ärvt yrket efter sin far. Så ser det emellertid inte alltid ut bland de turistföretagande yrkesfiskarna. På två ställen bedrevs fisket som ett familjeföretag, och i några fall arbetade fiskarens partner med annat lönearbete. Flera av yrkesfiskarna var ensamstående och många hade haft en helt annan karriär tidigare. I skaran av de 14 yrkesfiskarna fanns en före detta militär, en ingenjör, en fiskhandlare, en lots, en byggföretagare, två hamnarbetare samt en personlig assistent, för att nämna några av de många tidigare karriärerna.

Den som arbetar med turister bör kunna förstå det personliga bemötandet, och lyhördhet och social kompetens är viktiga nyckelord. Samtidigt som servicearbetet ger en chans till nya ekonomiska möjligheter ställs det andra krav jämfört med att arbeta med odling och fiske. Jonas menade att mötet med kunder handlade mycket om att "ta håll på myter" om fisket, något som blev tydligt vid flera tillfällen under fältarbetet. Bland annat användes en stor del av samtals-tiden i intervjuerna till långa redogörelser för hur man upplevde sig missförstådd av kunder, myndigheter och andra grupper av fiskare. Ibland berättade yrkesfiskarna för besökarna om fiskbestånden på ett upplysande och pedagogiskt vis. Ofta höll de vad som liknade ett försvarstal för det småskaliga fisket. Mötena med kunder framstod som upprättselstillfällen. På så sätt tecknades en bild av en yrkesgrupp som upplevde att de befann sig i en social marginal.

Antropologen Jane Nadel-Klein har studerat och skrivit om engelska fiskare verksamma i turistekonomin.¹⁰ Yrkesfiskarnas negativa självbild som tecknas i Nadel-Kleins bok får en viss förklaring i en rad uttryck för allmänna och seglivade uppfattningar om fiskare. Hon identifierar en rad stereotyper om fiskare som trångsynta, ljugande, tysta och giriga figurer utan social kompetens. När en människas roll i samhället ifrågasätts bidrar det ofta till ständiga försök att förklara sin syn på saker och ting, för att rätta till omgivningens förståelse av vederbörande.¹¹

Det är i detta sammanhang man brukar tala om marginalisering, vilket både kan ske passivt och göras aktivt. Man kan därför tala om utmarken i en social bemärkelse, i termer av utanförskap eller anorlundaskap i relation till en gemenskap. Den som befinner sig i en utmark som tillskrivs en viss karaktär kan anamma självbilden av att vara offer för dessa omständigheter. Med "marginaliserad" eller "marginaliserande" menas enligt ordboken att vara tvingad eller

10. Nadel-Klein, Jane, *Fishing for heritage: Modernity and loss along the Scottish coast* (Oxford 2003).

11. Pripp, Oscar, *Företagande i minoritet: Om etnicitet, strategier och resurser bland assyrier och syrianer i Södertälje* (2001).

tvinga någon till en position av maktlöshet. Processen att bli marginaliserad eller att marginalisera sig själv bygger på vissa faktorer som bidrar till inkludering i respektive exkludering från en given grupp. Den bygger på sociala och kulturella normer om vem som tillskrivs makt och underordning. En social utmark är därmed ett tillstånd som tillskrivs egenskapen av utanförskap. Men utmarken kan också förstås som ett extra utrymme som skapas, eller som ett avhåll som gör det möjligt att tänka om och göra något på ett nytt sätt. Den som verkar i detta slags utmark är ur det perspektivet inte ett offer, utan *utmärker* sig snarare från mängden.

Livsstilsmagasinen dignar av berättelser om dessa nytänkande individer som hoppar ur ekorrhjulet, bryter vardagsmönstret och ”vågar tänka utanför boxen”.¹² Ett exempel ur verkligheten är tv-mannen Dick, alias ”Skogstokig”, som skapade SVT-dokumentären *Timmermannen*. Filmen handlar om en medelålders reklamarbetare från Stockholm. En dag tröttnar Dick på stadslivet och bestämmer sig för att återvända till sina rötter i Norrland. Filmen följer Dicks byggnation av ett enormt timmerhus och hur nyfikna tv-tittare börjar närma sig huset. Filmen slutar med att busslaster av besökare rullar upp på gårdsplanen medan Dick organiserar visningar av huset. En säsong senare filmar Dick sitt eget flottbygge, vilket blir ytterligare en dokumentär. Filmerna är bara ett av många liknande uttryck för den moderna människan som bryter med det inrutade, karriärinriktade stadslivet och som tar sitt liv i egna händer och blir kändis-entreprenör på landsbygden.

Ida de Wit Sandström skriver om detta fenomen i kapitel 10. I hennes tidigare studier av svenska kvinnor med sommarbutiker analyseras också karriärinriktade stadsmänniskor som packat ner sin livsdröm i bagaget på väg mot kusten för att driva eget företag. Kvinnorna betonar sin verksamhets unicitet och autenticitet, samtidigt som utbudet av de hemlika butikerna och de produkter som säljs är

12. Se de Wit Sandström, Ida, *Kärleksaffären: Kvinnor och köpenskap i kustens kommers* (Göteborg 2018).

slående homogena. Den nya livssituationen beskrivs som fri och osäker på samma gång, och det handlar om att kommunicera sitt starka personliga intresse som drivkraft och vikten av att ”gå mot strömmen”.¹³ Entreprenörskapet förefaller omfatta starka normer om hur människor bör arbeta och leva ett gott liv, och likheterna med de turistföretagande yrkesfiskarna är slående många.

Flera av de yrkesfiskare jag talade med var före detta sommargäster på orten, varav några hade börjat fiska och bedriva turistverksamhet efter en livskris. De betonade att själva fisket var deras största passion och ett personligt intresse sedan länge. Det var fisket som motiverade dem allra mest. Fisket framställdes med andra ord inte som ett arbete utan, som Eva beskrev det, ”ett sätt att leva”. Man uppskattade värdet av ”att vara sin egen chef” och att ”slippa behöva titta på klockan mellan nio och fem”. Jens beskrev sitt inre motstånd mot att åka iväg på semester, medan fisket för Göran framstod som rent beroendeframkallande. Flera tonade ner arbetet med turister. Det är även intressant i sammanhanget att några yrkesfiskare jämförde försäljningen av den egna fisken och serviceverksamheten med att vara ”kioskvärdinna”, och någon uttryckte sig till och med i termer av ”att sälja sig själv”. Sammantaget framställdes rollen som fiskare som det centrala medan tjänstearbetet uppfattades som ett nödvändigt ont. Man kan förstås fundera på vad respondenternas motstånd mot tjänstearbetet handlar om. En turistföretagare beskrev det som att konventionella yrkesfiskare utan turisttjänster är lata, ”de orkar inte göra det som krävs”.

Man kan även tala om genusstrukturer, då forskningen visat att fler kvinnor än män arbetar med service.¹⁴ Det är definitivt delvis en fråga om arbetsbelastning med tanke på de turistföretagande

13. de Wit Sandström, Ida, ”Att sälja det goda livets estetik: Kvinnliga rum i kustens kommers”, *Nätverket etnologisk tidskrift* (18) (2013) s. 43–50.

14. Nixon, Darren, ”’I just like working with my hands’: Employment aspirations and the meaning of work for low-skilled unemployed men in Britain’s service economy”, *Journal of Education and Work* 19(2) (2006) s. 201–217; Nixon, Darren, ”’I can’t put a smiley face on’: Working-class masculinity, emotional labour and

yrkesfiskarnas arbetsdag. Fiske kräver tidiga mornar och få skulle nog klara av att stå i hamnen och möta kunder efter ett flera timmar långt fiske. Medelåldern för yrkesfiskare ligger dessutom runt 60–70 år.

De flesta som startar och driver ett företag ägnar sig åt något som de kan väl eller som intresserar dem personligen – vid sidan av att skapa ekonomisk vinst. Enligt turismforskningen drivs småföretagare inom besöksnäringen av att skapa miljö- och kulturvärden¹⁵ samt av möjligheten att tillbringa mer tid med familjen.¹⁶ Denna försörjningsform, med autonomi och frihet som ledord, brukar inom turismforskningen kallas för ”livsstilsentreprenörskap”. Begreppet är ett sätt att förklara hur småföretagare prioriterar livsstil och en rad olika värden som vävs ihop med ekonomiskt värde, och livsstilen används ofta för att marknadsföra det företagaren producerar och erbjuder.¹⁷

Livsstilen, det val som ordet indikerar att företagaren självant har gjort, innebär också att företagaren framstår som mer genuin och äkta i sitt entreprenörskap inför kunder och besökare. Man får

service work in the 'new economy'", *Gender, Work & Organization* 16(3) (2009) s. 300–322.

15. Ateljevic, Jovo och Page, Stephen J., *Tourism and entrepreneurship: International perspectives* (Amsterdam och Oxford 2009); Ateljevic, Irena och Doorne, Stephen, "Staying within the fence: Lifestyle entrepreneurship in tourism", *Journal of Sustainable Tourism* 8:5 (2000).

16. Getz, Donald och Carlsen, Jack, "Characteristics and goals of family and owner-operated businesses in the rural tourism and hospitality sectors", *Tourism Management* 21:6 (2000).

17. Ateljevic, Irena och Doorne, Stephen, "Staying within the fence: Lifestyle entrepreneurship in tourism", *Journal of Sustainable Tourism* 8(5) (2000) s. 378–392; Di Domenico, M. "Producing hospitality, consuming lifestyles: Lifestyle entrepreneurship in Urban Scotland", Jones, Eleri och Haven-Tang, Claire, *Tourism SMEs, Service Quality, and Destination Competitiveness* (Cardiff 2005) s. 109–122, Andersson Cederholm, Erika och Hultman, Johan, "The value of intimacy: Negotiating commercial relationships in lifestyle entrepreneurship", *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism* 10(1) (2010) s. 16–32, Bredvold, Randi och Skålén, Per, "Lifestyle entrepreneurs and their identity construction: A study of the tourism industry", *Tourism Management* 56 (2016) s. 96–105.

lätt intrycket att en "entreprenör" är en karismatisk individ som är gränslöst påhittig och har en förmåga att radera alla murar på sin väg mot framgången. "Kreativ" och "innovativ" är termer som används för att karaktärisera entreprenören, och dessa egenskaper förknippas också ofta med ett arbetsideal inom besöksnäringen. Mer sällan skildras livsstilsentreprenörskapets konkreta praktiker, de hinder som småföretagare möter eller relationsfrågor, vilket får följden att arbetets socio-kulturella sammanhang görs osynligt. Det gör att det blir svårt att förstå de maktförhållanden och normer som formar arbetet.¹⁸ Livsstilsentreprenörskap antyder dessutom att människor fritt kan välja hur de ska försörja sig, vilket inte alltid är fallet. Rollen som livsstilsentreprenör som indirekt betonas i de turistföretagande yrkesfiskarnas beskrivningar av sig själva passar förvånansvärt väl in i livsstilsmagasinens arketyper. Utsagorna kan förstås som en del av marknadsföringen av ett enmansföretag som gärna får framstå som banbrytande. Bilden som ges är av någon som lever och säljer sin dröm oberoende av andra.

I ekonomins utmarker

Alla yrkesfiskare som deltog i studien var mycket pratglada och angelägna att berätta om sina arbetsvillkor. Ett återkommande tema var den självpåtagna uppgiften att förmedla fiskets historia och att fiskaryrket riskerar att försvinna. Så till vida är arbetslivsberättelserna också fråga om en slags *ut-markering* av yrkesrollen som unik och sällsynt.

På det temat kan näringen också diskuteras i termer av en arbetsmarknadsmässig och nationalekonomisk utmark. Yrkesfiske är en del av jordbrukssektorn som i sig utgör en minimal andel av Sveriges omsättning av varor och tjänster. Som nämnts tidigare har antalet

18. Gaddefors, Johan och Anderson, Alistair R., "Entrepreneursheep and context: When entrepreneurship is greater than entrepreneurs", *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research* 23:2 (2017).

aktiva yrkesfiskare reducerats kraftigt de senaste årtiondena och arbetet befinner sig på flera sätt i utkanten av arbetsmarknaden och ekonomin. Det är mycket ovanligt att yngre personer söker yrkesfiskelicens. Ovanstående omständigheter är några förklaringar till detta. Fiskaryrket har inte heller någon hög status idag. Dessutom är yrkesfiske ett riskfyllt arbete där olycksfall och skador är vanliga. Internationella arbetsorganisationen, ILO, klassar fiske som ett av de farligaste yrkena i världen,¹⁹ och det gäller i synnerhet småskaligt fiske, eftersom båtarna med sina tio meter inte är lika stabila som industrifiskebåtar. Dessutom arbetar man i det småskaliga kustnära yrkesfisket ofta ensam ombord.

Ett annat skäl till att fiskarkåren minskat är att tekniken för att fiska har utvecklats och förändrat fisket drastiskt det senaste århundradet. Större motordrivna och snabbare fartyg utrustade med radio, GPS och lod, starkare nät, frysteknik och bättre kläder gör att allt färre fiskare kan dra upp mer fisk på kortare tid.²⁰ Ett exempel som visar på utvecklingen är att yrket som fiskare sedan några år tillbaka inte längre finns med på Arbetsförmedlingens lista över yrken. LinkedIn, en plattform som är mer aktuell för jobbsökande på dagens arbetsmarknad, visar knappast fiskarjobb i en sökning. Så sett kan yrkesfiske betraktas som ett jobb i arbetsmarknadens yttersta utkant. Samtidigt rör det sig om ett egenföretagande som inte riktigt kan jämföras med avlönat arbete.

Bryta ny mark

En yrkesfiskare hade hyrt ut kajaker till turister i årtal, medan en annan hade bedrivit enbart fiskförsäljning (utan fiske) tidigare. En tredje hade startat upp olika former av turistverksamheter flera gånger och lagt ner dem igen, medan en fjärde nyligen hade börjat

19. ILO, *Work in Fishing Convention and Recommendation*, 2007: *Action Plan 2011–2016* (2011).

20. Poulsen, Bo, "Fisheries", i Kotzé, Louis och Morse, Stephen (red.), *Encyclopedia of sustainability: Afro-Eurasia: Assessing sustainability* vol. 9 (Bershire 2012).

testa ”hummerturer”. Det visade sig att yrkesfiskarnas interaktioner med besökare inte var något särskilt nytt. Det var tvärtom något som flera lagt tid och kraft på, och hamnbesökarnas ökade intresse för direktkontakt blev således en möjlighet ta sig ur ”försörjningens utmarker” genom att ”bryta ny mark”. Yrkesfiskarna hade upptäckt att turistföretagandet i praktiken kräver att man verkar på rätt ställe vid rätt tidpunkt, eftersom besökarna är mobila. Nils som fiskade i havet och sålde i hamnen behövde ”bryta ny mark” i betydelsen att förflytta sig rent rumsligt, allra helst i takt med besökarna.

N: Vi har sålt direkt från båten och så har det fungerat tidigare [...] men har jag då bara satsat på fiske, så har man kanske den ena dagen varit klar klockan elva på förmiddagen, nästa dag har man kanske varit klar klockan fem på eftermiddagen, så kunderna har ju inte vetat när de ska vända sig till mig. Så det är ju det som har varit svårt rent i logistiken. Att få ihop det.

I: ... för har kunderna inte fått tag på dig i några dagar så kanske de struntar i det?

N: Ja, precis, precis. [...] Nu (med fiskvagnen) får jag ju jobba som mest när andra är lediga. Om jag vänder mig till exempel till turisterna, så får jag ju vara som mest aktiv när de är lediga för att kunna sälja mina produkter [...] Och när det är till exempel sommarboende och turister som är ute och åker här på helgerna så, det är ju då jag ska vara som mest i gång. För att fånga upp kunderna och kunna leverera. [...] Då ska det kanske ha fiskats på natten eller på morgonen ... till exempel att man fiskar hela natten mellan fredagen och lördagen för att ha bra fisk på lördag morgon, när allt folk är ute och åker [...] det är ju konstiga tider och tuffa varierande uppgifter i förhållande till den timlönen jag egentligen kan ta ut.

För den som bor och lever vid kusten året om blir besökarna en tillfällig resurs som det är möjligt att tjäna pengar på. Men besökarna vistas vid kusten under korta perioder och det är just då som Nils

måste passa på att fånga och sälja den färska fisken från sin fiskvagn.

Landsbygden tenderar ibland att förknippas med det perifera, det okonventionella och kanske rent av ett socialt ”utanför”, som en fördomsfull kvarleva av tidigare generationers uppfattning om kusten som en farlig plats.²¹ Kustens betydelse har emellertid laddats om i vår tid, där svenska kustområden i stället är eftertraktade platser med höga fastighetspriser och sommarhus som hyrs ut veckovis till priset av en vanlig lägenhets månadshyra. Kusterna är inte längre en arena för försörjning, utan fungerar som en tillflykt för dem som har möjlighet att resa på sin fritid eller åker på ”team-building” med jobbet. Att som yrkesfiskare verka i besöksnäringen kan således metaforiskt liknas vid en traditionell näring som ”bryter ny mark” eller som ger sig ut på ”nya vatten” med nya möjligheter.

Navigation i normernas utmarker

Några omständigheter som kan nämnas gällande själva fisket som försörjning är att näringen domineras av storskalig produktion. Marknaden för fisk kännetecknas av en avancerad global logistik och en storskalig och koncentrerad dagligvaruhandel. Sedan 2016 är den globala konsumtionen av odlad fisk större än konsumtionen av vildfångad fisk.²² De flesta handlar fisk på stormarknaden och få vet något om skillnader i fiskesätt.

Yrkesfiskarna menar att allmänhetens kunskaper är otillräckliga. Många hävdar att det kustnära yrkesfisket är bättre för havsmiljön och att konsumenterna har felaktig kunskap om fiskets inverkan

21. Kuster och kustbefolkning förknippades länge med knappa resurser. Kusterna ansågs vara oattraktiva och farliga platser där de allra fattigaste i samhället levde och arbetade. Denna inställning förändrades först i samband med att societeten gjorde hälsoresor och sedan när turismen tog fart efter semesterlagens instiftande. Corbin, Alain, *The lure of the sea: The discovery of the seaside in the Western world, 1750–1840* (London 1994).

22. FAO, UN. *The state of world fisheries and aquaculture 2018 – Meeting the sustainable development goals* (2018).

på havet. Hur det verkligen är ställt med överfisket får den marina forskningen besvara, men det råder ingen tvekan om att fisket är ifrågasatt. I en tid av ett stort och brett intresse för klimatförändringar och miljöfrågor arbetar yrkesfiskarna även i en slags ”normernas utmark”. Miljörörelsen har haft stort genomslag de senaste åren, vilket har gjort stort intryck på konsumenterna som vill ha olika kvalitetsmärkningar och lära sig mer om produkterna de köper. Många svenskar tog även del av boken *Tyst hav*, där den tidigare journalisten och politikern Isabella Lövins skarpt kritiserade fiskerinäringen i Sverige. Under den tidsperiod som min avhandling skrevs har det tillkommit oräkneliga nyhetsartiklar och tv-dokumentärer. Det senaste bidraget till medias bild av näringsfisket upprepas även i den aktuella och populära, men ur ett vetenskapligt perspektiv ifrågasatta, dokumentären *Seaspiracy*.

En viktig aspekt av turismutvecklingen i fisket är just hållbart fiske. De turistföretagande yrkesfiskarna i studien betonar gång på gång hur det småskaliga fiske som de själva ägnar sig åt är obetydligt i jämförelse med ”båtar som fiskar för hundratals ton på några timmar ... det tar ju flera år för mig att fiska det”. Vanligtvis innehåller diskursen om hållbarhet en pedagogisk förklaring av hur småskaligt fiske är bättre, men det handlar även om att fisken är av bättre kvalitet, att den är när-fångad och mer trovärdig som produkt.²³ Den ”här-fiskade” fisken framställs nämligen som mer hållbar i jämförelse med importerad fisk, som man menar odlas med penicillin och som skickas med långväga transporter.

Utmarkens utlopp

Krav och tvingande strukturer kring hur man bör vara tenderar att skapa ett slags motstånd hos människor. Kan alternativa rörelser som

23. Jfr Heldt Cassel, Susanna, ”Platsmarknadsföring, regional image och jakten på attraktivitet”, i Molina, Irene, Andersson, Frida och Ek, Richard (red.), *Regionalpolitikens geografi: Regional tillväxt i teori och praktik* (Lund 2008).

positionerar sig som marginella förstås bättre i ljuset av ett sådant resonemang? Uttrycket utmark har fungerat väl som tankefigur i denna reflektion kring fiskenäringen, eftersom den belyser några av de ytterligheter som näringen förknippas med. Det gäller utmarker i relation till försörjningen, som hänger samman med ekonomi och sociala relationer, kultur och historia. Det har blivit tydligt att den som arbetar i en situation som ter sig ”ytterlig” för utomstående ständigt behöver förhålla sig till detta socialt skapade och självpåtaga ”yitterskap”. En utmark är vid första anblick en rumslig plats, men den kan också vara en bra metafor för att förstå en tillvaro som beskrivs som utanför det ”normala”. Om normalitet är något som människor eftersträvar för att kunna känna tillhörighet så ter sig utmarken öde och tom. Men utmarken betraktad som både fysisk och social plats kan också förstås som ett attraktivt tillstånd, i meningen tillflyktsplats, fristad eller en väg vidare. Utmarken blir då ett avhåll från något annat, en möjlighet att slippa bli kategoriserad på det ena eller andra sättet, med allt vad en stereotyp eller fördom kan innebära. En utmark kan vara en *utmärkt* plats för en paus, till exempel. Vid närmare eftertanke kan utmarken förstås som ett transformativt område, där det sker en övergång till en annan, ny mark som kan vandras och brytas.

Källor och litteratur

Agarwal, Sheela och Shaw, Gareth, *Managing coastal tourism resorts: A global perspective* (Clevdon 2007).

Andersson Cederholm, Erika och Hultman, Johan, ”The value of intimacy: Negotiating commercial relationships in lifestyle entrepreneurship”, *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism* 10:1 (2010) s. 16–32.

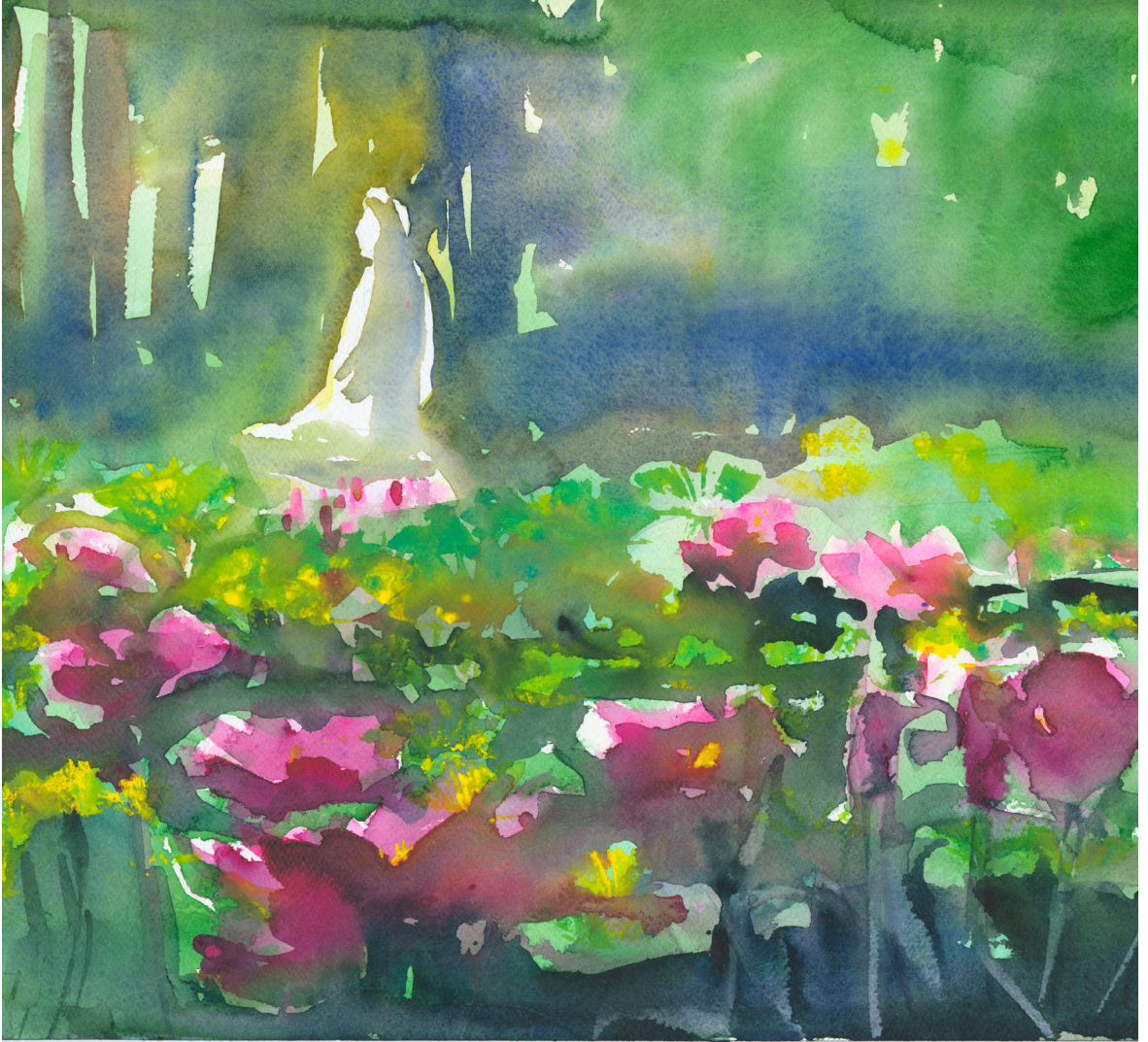
Andersson, Malin, ”Kustnära yrkesfiske i omvandling: Reflektioner kring en traditionell näring i samtiden”, i Andersson Cederholm, Erika och

- Sjöholm, Carina (red.), *Servicearbetets förvandlingar och förhandlingar* (Lund 2015) s. 103–115.
- Andersson, Malin, *Kustnära yrkesfiske i förändring: Från mångsysslare till entreprenör* (Lund 2019).
- Andersson, Malin, "From pluri-activity to entrepreneurship: Swedish inshore commercial fisheries navigating in the service-oriented economy", *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism* 21:4 (2021) s. 374–390.
- Ateljevic, Jovo och Page, Stephen J., *Tourism and entrepreneurship: International perspectives* (Amsterdam och Oxford 2009).
- Ateljevic, Irena och Doorne, Stephen, "Staying within the fence: Lifestyle entrepreneurship in tourism", *Journal of Sustainable Tourism* 8:5 (2000) s. 378–392.
- Bredvold, Randi och Skälén, Per, "Lifestyle entrepreneurs and their identity construction: A study of the tourism industry", *Tourism Management* 56 (2016) s. 96–105.
- Corbin, Alain, *The lure of the sea: The discovery of the seaside in the Western world, 1750–1840* (London 1994).
- Di Domenico, Maria Laura, "Producing hospitality, consuming lifestyles: Lifestyle entrepreneurship in urban Scotland", i Jones, Eleri och Haven, Claire (red.), *Tourism SMEs, service quality, and destination competitiveness* (Cambridge 2005) s. 109–122.
- European Commission, Directorate-General for Maritime Affairs and Fisheries, *Area-based development in EU fisheries area: A start-up guide for Fisheries Local Action Groups (FLAGs)* (2010), <<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/b730cf53-9a83-4ffb-8c21-0df03f04f080/language-en/format-PDF>> (hämtat 2023-02-27).
- European Commission, Directorate-General for Maritime Affairs and Fisheries, *Fisheries and tourism: Creating benefits for the community* (2014), <<https://docslib.org/doc/7168242/fisheries-and-tourism-info-far-net-eu-creating-benefits-for-the-community>> (hämtat 2023-02-27).
- FAO, UN. *The State of World Fisheries and Aquaculture 2018 – Meeting the sustainable development goals* (2018), <<https://www.fao.org/3/i9540en/I9540EN.pdf>> (hämtat 2018-04-10).
- Gaddefors, Johan och Anderson, Alistair R., "Entrepreneursheep and context: When entrepreneurship is greater than entrepreneurs",

- International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research* 23:2 (2017) s. 267–278.
- Getz, Donald och Carlsen, Jack, "Characteristics and goals of family and owner-operated businesses in the rural tourism and hospitality sectors", *Tourism Management* 21:6 (2000) s. 547–560.
- Heldt Cassel, Susanna, "Platsmarknadsföring, regional image och jakten på attraktivitet", i Molina, Irene, Andersson, Frida och Ek, Richard (red.), *Regionalpolitikens geografi: Regional tillväxt i teori och praktik* (Lund 2008) s. 161–181.
- ILO, *Work in Fishing Convention and Recommendation, 2007: Action Plan 2011–2016* (2011).
- Nadel-Klein, Jane, *Fishing for heritage: Modernity and loss along the Scottish coast* (Oxford 2003).
- Nixon, Darren, "'I just like working with my hands': Employment aspirations and the meaning of work for low-skilled unemployed men in Britain's service economy", *Journal of Education and Work* 19:2 (2006) s. 201–217.
- Nixon, Darren, "'I can't put a smiley face on': Working-class masculinity, emotional labour and service work in the new economy", *Gender, Work & Organization* 16:3 (2009) s. 300–322.
- Poulsen, Bo, "Fisheries", i Kotzé, Louis och Morse, Stephen (red.), *Encyclopedia of sustainability*, vol. 9: *Afro-Eurasia: Assessing sustainability* (Bershire 2012) s. 136–140.
- Pripp, Oscar, *Företagande i minoritet: Om etnicitet, strategier och resurser bland assyrier och syrianer i Södertälje* (Tumba 2001).
- Rosa, Hartmut, *Social acceleration: A new theory of modernity* (New York 2013).
- SCB, *Sveriges officiella statistik: Jordbruk med binäringar: Fiske år 1938* (Stockholm 1940).
- Tillväxtverket, *Turismens tillväxt 2018* (Stockholm 2019) <https://tillvaxtverket.se/download/18.6855bfcf184896002ffae1/1668765774223/Rapport_Fakta%20om%20svensk%20turism_2018.pdf> (hämtat 2023-05-09).
- de Wit Sandström, Ida, *Kärleksaffären: Kvinnor och köpenskap i kustens kommers* (Göteborg & Stockholm 2018).

de Wit Sandström, Ida, ”Att sälja det goda livets estetik. Kvinnliga rum i kustens kommers”, *Nätverket etnologisk tidskrift* (18) (2013).

Yarmolinsky, Adam, ”The service society”, *Daedalus* 97:4 (1968) s. 1263–1276.

12. Normbrytarnas roll i framtidens historia

ANNA-CARIN FAGERLIND STÅHL OCH CHRISTIAN STÅHL

I sången ”Den lilla bäcken” av Allan Edwall uttrycks en sorgsen resignation inför människans bundenhet till historien. Den unge pojken vars horisont är öppen prövar sig fram i sitt möte med världen och formar orden som av lera till vad han vill. Men pojken blir en man, ikläder sig hatt och stövlar och axlar oket från alla dem som levat före honom. Allt han säger och tänker har sagts och tänkts förut. Hans liv blir som den lilla bäck som rinner ut i älven och vidare ut i det stora havet; den enskilda människans upplösning i historien. Vår möjlighet att bli något annat än en droppe i detta hav tycks obefintlig, och den glädje inför världen vi känner som barn förbyts i uppgivenhet. Den fria viljan var blott en illusion.

Det är en vacker men tragisk sång. Känslan av att vi är bundna av vår omgivning och våra förutsättningar, att vår livsväg är utstakad från början och att vi är dömda att vandra på den och göra samma misstag och få samma insikter som tusentals andra som gått före oss, är föga uppmuntrande. Idag börjar konsekvenserna av dem som gått före de senaste hundra åren bli smärtsamt tydliga – konsekvenser i fråga om smältande polarisar, brinnande skogar, torka och översvämningar i spåren av den globala uppvärmning vars process började före vår tid, men som upprätthålls av vår fortsatta oförmåga att

gemensamt bryta oss fria från den upptrampade stigen och slå in på en annan väg innan det är för sent. Konsekvenserna kommer också till uttryck i ett arbetsliv där vinst värderas framför välmående, och framsteg används till att accelerera tempot och banta verksamheter snarare än till att erbjuda anställda återhämtning och fri tid. På stigen som trampats upp är såväl människor som natur resurser som ska utnyttjas på det mest effektiva sättet.

Det här kapitlet handlar om förändring, vad som gör att vi trots allt inte är bundna att följa den upptrampade stigen, vad som gör oss till medskapare av framtidens historia och vilka möjligheter det finns för oss att skapa nya mål att vandra emot. Det har sin utgångspunkt i arbetslivet och hur den samhälleliga och ekonomiska struktur som formar arbetslivet påverkar människors och planetens välbefinnande samt hur brott mot arbetslivets normer utmanar denna struktur och är första steget till en förändring. Hoppet om ett mer hållbart samhälle och arbetsliv finns just i de många små bäckarna som rinner samman och blir till en kraft som förändrar landskapet.

Insikten att individens liv, valmöjligheter och möjligheter att agera påverkas av samhällsstrukturen är inte ny. Det är själva grunden för human- och samhällsvetenskapernas kunskapsanspråk, där Edwalls uppgivenhet finns representerad i funktionalistiska idéer kring socialisation och strukturellt tvång¹ eller tankar om att historiens materiella ok ligger tungt på våra axlar.² Samtidigt finns idéer om hur den pojke som Edwall sjunger om kommer att kunna forma sitt liv till någonting som samhället aldrig till fullo kan bestämma och bli en unik individ, som förvisso i många avseenden liknar andra individer från samma miljö, men som ändå har sin egenart. Genom att uttrycka denna egenart kan han också bli en drivkraft i att med tiden förändra den struktur som ska påverka nästa generation. I detta finns den samhällsvetenskapliga historiesynen: genom att studera samspe-

1. Durkheim, Émile, "Sociologins metodregler", i *Tre klassiska texter*, övers. Suzanne Almqvist & Marianne Kvist (Göteborg 2012).

2. Marx, Karl, *Människans frigörelse*, övers. Sven-Eric Liedman (Göteborg 1995).

let mellan individ och struktur över tid går det att teckna ett narrativ över hur samhället utvecklas. Detta är dock svårt att göra framåt i tiden – samhället är ett öppet system just eftersom dess utveckling beror på individers handlingar.³

Varje mänsklig handling sker mot bakgrund av historien. Normer utvecklas genom att människor interagerar med varandra över tid och efter hand utvecklar idéer om vad som är ett önskvärt beteende i samhället. En norm är en del av ett större kulturellt system och fungerar vägledande för människors handlingar. Samhället är idag arbetsorienterat, och just därför att det verkar så självklart är det få som reflekterar särskilt mycket över det. De flesta ägnar en stor del av sin vakna tid på jobbet eller i aktiviteter som är relaterade till arbetet – lämna barn, göra matlådor, återhämta sig från arbetet och inte minst oroa sig över det. Enligt *arbetsnormen* ska alla som kan arbeta också göra det – för arbetets egen skull. I denna antologi ges åtskilliga exempel på personer som på olika sätt går mot strömmen och bryter med denna norm. Arbetsnormen finns i moderna samhällen omsatt i politik genom *arbetslinjen*, vilket innebär att arbete utgör ett förgivettagat normaltillstånd och mycket energi ägnas åt att få människor att acceptera detta.⁴ Den som inte jobbar uppfyller inte sina plikter och får snabbt känna av konsekvenserna, exempelvis genom Arbetsförmedlingens sanktioner mot den som inte söker tillräckligt många jobb.

Att arbete utgör en så pass stor del av den mänskliga tillvaron är på gott och ont. Vissa har ett arbete där de känner sig delaktiga, att de utvecklas och får prestera något de är stolta över. Andra arbetar bara för pengarnas skull. Ytterligare andra känner att deras arbete är fullständigt meningslöst eller att de själva bryts ner under en orimlig arbetsbörda. Trots detta framställs arbetet i ett arbetsorienterat samhälle ofta som lösningen på de flesta samhälleliga problem, allt

3. Archer, Margaret S., *Realist social theory: The morphogenetic approach* (Cambridge 1995).

4. Junestav, Malin, *Arbetslinjer i svensk socialpolitisk debatt och lagstiftning 1930–2001* (Uppsala 2004).

från psykisk ohälsa till fattigdom och kriminalitet,⁵ och skapandet av arbetstillfällen värderas generellt sett högre än konsekvenserna arbetet har för miljö och klimat.⁶ I rådande ekonomiska system bidrar arbetsnormen till negativa konsekvenser för såväl människor som planeten, men denna baksida diskuteras sällan.

Framtidens historia skapas här och nu. Det är genom att kritiskt granska det förflutna och nutiden som en väg kan banas mot ett mål för ett bättre arbetsliv och en frisk planet för framtida generationer. De individer som bryter mot arbetsnormen kan genom sina normbrott tvinga fram ett ifrågasättande av den, samtidigt som de genom sitt alternativa sätt att leva bidrar med andra visioner för framtiden.

Arbetsnormens negativa konsekvenser

Vårt samhälle bygger på ett antagande om ekonomisk tillväxt. *Arbete* är motorn som driver tillväxtmaskinen genom att koppla samman en exploatering av resurser med produktionen och konsumtionen av varor och tjänster.

Från ena sidan sker ett inflöde till motorn av planetens resurser, som både omfattar människans resurser i fråga om arbetskraft (till exempel fysisk och psykisk ansträngning, kunskap och idéer, motivation och vilja) och naturresurser, som är råvarorna till produktionen (till exempel olja, trä, kobolt, vind och vatten). På den andra sidan av motorn eller arbetet finns produktionen. Arbete tenderar att gå hand i hand med en ökad konsumtion. När arbeten skapas så skapas också marknader och köpkraft. En tillvaro där arbete är den främsta prioriteringen skapar en tendens att konsumera sådant som gör att vi både kan arbeta och njuta av vår fritid mer effektivt. Vi kanske streftar på för att kunna ha råd med den där semesterresan där vi ägnar oss åt att under en vecka intensivt slappna av vid poolkanten medan

5. Frayne, David, *The work cure: Critical essays on work and wellness* (Monmouth 2019).

6. Rosa, Hartmut och Henning, Christoph, *The good life beyond growth: New perspectives* (London 2018).

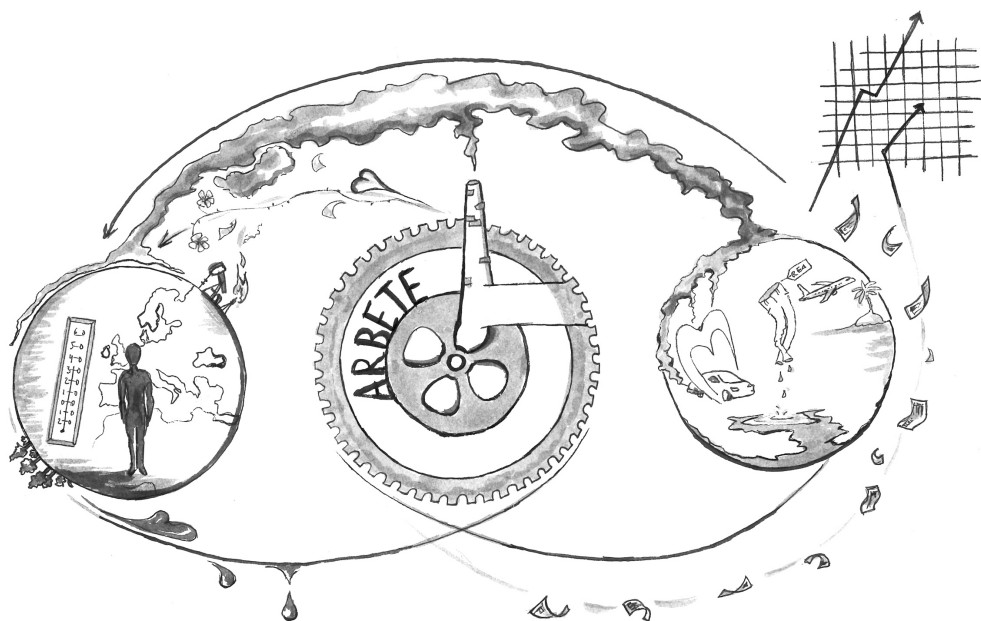

Bild 1. Tillväxtmaskinen med arbete som motor. Arbete och konsumtion driver på varandra under idén om tillväxt. Även om arbete och konsumtion kan återföra/regenerera resurser så kräver motorn att resursexploateringen sker på ett sätt som genererar vinst. Vid sidan av arbetets potentiellt positiva konsekvenser för individen riskerar detta att leda till utmattning och alienering. Arbetsprocessen, ett arbetscentrerat samhälle och konsumtion av allt som produceras utgör en betydande del av de globala utsläppen av koldioxid.

maten serveras åt oss. Och så springer vi allt snabbare i ekorrhjulet som snurrar allt fortare, om vi inte lyckas hitta alternativa inkomstkällor som gör det möjligt att leva på andras arbete (exempelvis en aktieportfölj). Baksidan av denna på flera sätt endimensionella tillvaro av arbete och konsumtion, och av det resursutnyttjande som den kräver, är en såväl psykisk som ekologisk kollaps av global utmattning såväl som uppvärmning.

Tillväxtmaskinen kan återbörda resurser från produktionen till människor och till planeten på olika sätt. Lönen för arbetet utgör en ekonomisk resurs för dem som arbetar. Ett bra arbete kan också ge

tillbaka resurser i fråga om ökad kunskap och nyfikenhet, ett socialt sammanhang och medföljande positiva känslor av delaktighet, meningsfullhet och glädje. Men tillväxtmaskinens syfte är att generera ekonomisk vinst. Detta innebär att utnyttjandet av resurser, bearbetningen av dem i arbetet och den slutliga försäljningen måste inbringa mer pengar än vad produktionen har kostat. Eftersom det finns en gräns för hur mycket en vara eller en tjänst kan inbringa (tillgång och efterfrågan) och i och med att flera producenter tävlar om kunder behöver resurserna utnyttjas maximalt, och produktionen ständigt effektiviseras.

Detta resulterar i en utmattning av resurser. Arbetskraft pressas till utmattningens gräns när vinstkrav och konkurrens gör att produktivitet och effektivitet går före arbetsmiljöfrågor. Naturen exploateras utan tanke på långsiktiga konsekvenser och möjligheten för återhämtning och återväxt: skogarna avverkas, haven utfiskas och hela landskap ödeläggs i jakt på fossila bränslen. Tillväxtmaskinen agerar som om resurserna vore oändliga.

Tillväxtmaskinen producerar ofrånkomligen också icke önskvärda biprodukter. En biprodukt är i detta sammanhang sådant som är sekundärt till själva produktionen, och i många fall också något icke önskvärt. Konsekvenserna av sådana biprodukter berör generellt sett andra än den som äger maskinen (vilket ekonomer kallar negativa externaliteter). Här fokuseras särskilt på de biprodukter som är centrala för två nära förestående kriser: en psykologisk kris med sitt centrum kring utmattning och depression och den ekologiska kris vi står inför på grund av den globala uppvärmningen.

En biprodukt som tillväxtmaskinen genom produktionsprocessen släpper ut är växthusgas som koldioxid. Exempelvis står modeindustrin och produktionen av kläder för ungefär 10 % av utsläppen av växthusgas årligen, huvudsakligen på grund av långa transporter och energikrävande produktionsmetoder.⁷ Men även arbete som sådant

7. "UN Helps Fashion Industry Shift to Low Carbon", *UNFCCC*, 2018-09-08, <<https://unfccc.int/news/un-helps-fashion-industry-shift-to-low-carbon>> (hämtat 2022-11-30).

bidrar till koldioxidutsläpp, inte minst genom det fossilberoende som drabbar den vars tillvaro kretsar kring arbete. En sådan tillvaro lämnar sällan vare sig tid eller energi för att välja bort flyg och bensinbilar. I stället kräver den olika maskiner och produkter som gör arbetsveckan smidigare och gör så vi kan arbeta mer effektivt, men som kräver resurser och lämnar ett stort ekologiskt fotavtryck efter sig.

Tillväxtmaskinen genererar även icke-materiella biprodukter som bidrar till överhettning på ett personligt plan: de negativa känslor som har sin grund i arbetslivets alltmer osäkra villkor och effektivitetsfokus. Osäkra anställningsvillkor är ett sätt för verksamheter att hålla kostnaderna nere med syftet att göra vinst, men ökad osäkerhet och otrygghet som konsekvens för individen. Maximeringen av produktion av såväl vård och omsorg som service och produkter – samtidigt som bemanning och andra kostnader minimeras – leder till ett ökat arbetstempo och en standardiserad arbetsprocess. Vi behöver brinna allt hetare för att hålla oss anställningsbara och inte halka efter när tempot ökar. Den som springer i det accelererande arbets-hjulet förvandlas till ett objekt som förlorar alltmer kontroll över såväl arbetsprocessen som det skapande samt arbete skulle kunna vara. Den som arbetar förfrämligas eller alieneras när det som skulle kunna vara en aktivitet av skapande och delaktighet, med värde i sig själv, förvandlas till en aktivitet som först och främst har ett ekonomiskt värde.

När vi lyfter blicken från nästa kvartalsrapport, när vi under semestern tar en paus från arbetsmotorns ekorrhjul, börjar vi allt tydligare se hur tillväxtmaskinen inte kan fortsätta i all evighet, och vi kan skönja avgrunden vi är på väg emot. För att framtidens historia ska vara hållbar – för att mänskligheten ens ska ha en framtida historia att berätta – så måste resurserna tillåtas att regenerera och de giftiga bieffekterna hållas till ett minimum. De personer som denna antologi berättar om har alla på olika sätt, frivilligt eller inte, brutit mot arbetsnormen. Deras avvikande beteende gör att normen blir tydlig – och kan granskas kritiskt.

Att inte acceptera sin roll som kugge i arbetsmotorn

När arbetslivet för många tvingades till en förändring under covid-19-pandemin kom också vår syn på arbete att förändras. Fler ville fortsätta arbeta på distans efter att ha insett att arbetet blev mer hanterligt i relation till livet som helhet. För dem vars arbete kunde ställas om till att utföras på distans blev det uppenbart vilken viktig social funktion arbete fyller i vår vardag – men distansarbetet gav också en smak av den fria tiden. Tid, och energi att faktiskt använda denna tid, som tidigare gått åt till den organisering av vardagen som arbetet kräver, kunde plötsligt användas till annat. För andra började hela idén om arbete alltmer framstå som onödig. I USA uppstod exempelvis fenomenet ”The Great Resignation” som innebar många valde att säga upp sig på grund av dåliga arbetsvillkor, vilket blev ytterligare påtagligt i samband med pandemin. Även den kinesiska rörelsen *tang ping* (att ”ligga platt”), som innebär att sänka kraven på en aktiv och karriärinriktad livsstil och i stället kliva av ekorrhjulet, är ett exempel på en sådan motrörelse, liksom det amerikanska ”quiet quitting”, att som anställd helt enkelt vägra göra något utöver vad som avtalats och därmed avsäga sig normer om engagemang och övertidsarbete. Dramatiska händelser kan fungera som ögonöppnare, få slöjan att falla från våra ögon och plötsligt få normer vi vanligtvis inte reflekterar över att bli tydliga. Ordet apokalyps har sin grund i grekiskans *apo-kalyptein* som betyder just avslöjande eller avtäckelse. I detta fall handlade det om en pandemi som drabbade hela samhället, men det kan också vara en mer privat kris som hos dem som efter en utmattningsdiagnos söker alternativa sätt att försörja sig på utanför ekorrhjulet (se kapitel 10) eller hos de yrkesfiskare som efter en livskris sadlar om för att kunna ägna sig åt det som motiverar dem mest (se kapitel 11).

Bara för att det finns normer innebär det inte att människor automatiskt följer dem. För att kunna tala om en norm – åtminstone i termer av breda samhälleliga normer – så krävs att denna har en påtaglig påverkan på hur folk i allmänhet förhåller sig till ett visst feno-

men samt att detta förhållningssätt påverkar deras agerande. En bred samhällsnorm innebär att en majoritet av befolkningen följer den, även om det sker med individuella variationer och i olika utsträckning. Det är svårt att helt ignorera den typ av normer som omfattar samhällslivet i stort, och arbete är ett typexempel på en sådan norm. Även den som väljer att aktivt bryta mot den behöver förhålla sig till den, eftersom detta normbrott får sociala och materiella konsekvenser.⁸

Det finns en rad tänkbara handlingar som respons till tillväxt- och arbetsnormen, från följsamhet till aktivt motstånd. I det kommande resonemanget talar vi om tre idealtyper som vi benämner utifrån deras förhållningssätt till arbetsnormen: normföljarna, normtänjarna och normbrytarna. Dessa bidrar på olika sätt till kultur- och strukturförändringar.

Normföljarna är de allra flesta i samhället, eftersom just följandet är vad som upprätthåller normen. Normföljaren ifrågasätter inte arbetets nödvändighet och centrala position i sitt liv, åtminstone inte på ett sätt som medför att hen gör en livsstilsförändring för att förändra detta. Normföljaren kan mycket väl fira arbetsdagens slut med en after work med kollegorna och längta till helgen och semestern och tänka att ”precis så här skulle livet alltid vara, nu har jag möjlighet att vara den där personen jag egentligen är men inte har tid att vara när arbetsmotorn snurrar alltför fort”. Normföljaren kan uttrycka en motvilja mot att komma tillbaka till arbetsplatsen när semesterveckorna tagit slut. Hen kanske slukar psykologens tips i dagspressen om hur hen kan förändra sina maladaptiva känslor och tankar för att återanpassas till sitt trampande i arbetsmotorn, men att faktiskt agera för att förändra sin arbetsdominerade tillvaro framstår som orealistiskt. Gemensamt för normföljarna är att de är beroende av arbete och konsumtion, och att dessa aktiviteter bildar en sällan ifrågasatt livsrytm.

Normtänjaren har gjort en livsstilsförändring och valt att ändra sin

8. Durkheim (2012).

boende- eller arbetssituation i en strävan att göra arbetet mindre centralt i sitt liv. Det finns idag en tendens att människor väljer att lämna storstäderna för att få billigare levnadskostnader och arbeta på distans, vilket innebär att de blir mindre beroende av lönearbetet. Den som på så vis tänjer på arbetsnormen ansluter sig inte nödvändigtvis till en uttalat alternativ norm, men gör motstånd genom att via förändringar i sin livsstil minska arbetets påverkan på organisationen av tillvaron. Livsstilsentreprenörerna (se kapitel 10) är exempel på sådana normtänjare genom att de prioriterar tillvaron hemma med familjen framför att delta i arbetslivet men försörjer sig genom att skapa en tillräckligt lönsam nisch som de kan hantera vid sidan av mammarollen.

Normbrytaren har gjort upp med arbetsnormen genom att arbeta så lite som möjligt eller inte alls. Detta kan röra sig om personer som aktivt engagerat sig i alternativa normer såsom självvald enkelhet eller självhushållning. Ett sådant exempel är omställningsrörelsen, som organiserar sin tillvaro på ett sätt som i så hög grad som möjligt är småskaligt, självförsörjande och regenerativt.⁹ Genom att konsumera mindre och organisera sig i gemensamma lokala kollektiv minskas behovet av en inkomst från lönearbete. Engagemang i dessa alternativa normer erbjuder den meningsfullhet som ett alienerande arbetsliv gör omöjlig samt den frihet som beroendet av arbetsgivare eller kunder inte tillåter. Anledningarna till det fullständiga brottet mot arbetsnormen kan ha sin källa i erfarenheter av stress och ohälsa som gett upphov till att ens prioriteringar har förskjutits från karriär och konsumtion till eget välmående. Det kan också botten i ett existentiellt ställningstagande eller i en vilja att leva klimatmässigt hållbart. Ett fullständigt brott mot arbetsnormen kräver resurser som tillåter att man inte längre är beroende av en inkomst. Detta kan handla om personer som strävar efter självhushållning, eller den så kallade FIRE-rörelsen som genom att reducera sin konsumtion och investera sin inkomst vill bygga ett aktiekapital som ska kunna ersät-

9. Se exempel på Omställningsnätverkets hemsida, <https://omstallning.net/>.

ta inkomsten från lönearbete. Andra väljer att bryta normer genom att ansluta sig till alternativa normsystem, exempelvis de brottslingar som beskrivs i kapitel 5 och som utvecklat en tydlig ”yrkesstolthet” i det kriminella livet, som blir en typ av skuggarbetsliv med ett eget synsätt på vad som är acceptabelt och statusfyllt.

Normtänjarna och normbrytarna driver fram en förändring i synsättet kring arbete. I vilken utsträckning dessa grupper faktiskt kan utmana arbetsnormen beror på hur stora de blir och hur stark deras röst blir i offentligheten.

Normbrott och samhällsförändring

Normbrott är centrala för samhällets utveckling. Människor som vågar agera annorlunda och genom sina handlingar visar att det finns andra sätt att förhålla sig till världen öppnar upp för den förändring av samhällets normer som är en förutsättning för samhällsförändring. Normbrytare behövs inte minst idag, när samhället måste anpassas efter klimatförändringar och deras konsekvenser och förändras för att reducera fortsatt klimatpåverkan.

För att förstå hur förändring kan äga rum behöver hänsyn tas till såväl kultur som struktur. Kultur omfattar enligt Margaret Archer alla de idéer och normsystem som finns i ett samhälle, medan struktur är en term som rymmer de materiella, teknologiska och institutionella förutsättningar som sätter ramarna för mänskligt handlande.¹⁰ Kultur och struktur samspelar, eftersom förändringar i det ena påverkar det andra: exempelvis kan en teknisk utveckling leda till nya normer, eller framväxten av en ny ideologi kan medföra att samhällsinstitutioner reformeras. Som illustreras i bild 2 (inspirerad av Archers morfogenetiska modell) så sker förändringar i såväl struktur som kultur genom att individer interagerar med varandra på ett sätt som utmanar och skapar alternativ. I det rådande arbetslivet bygger detta samspel på premisser som tillsammans innebär ett hot för såväl

10. Archer (1995).

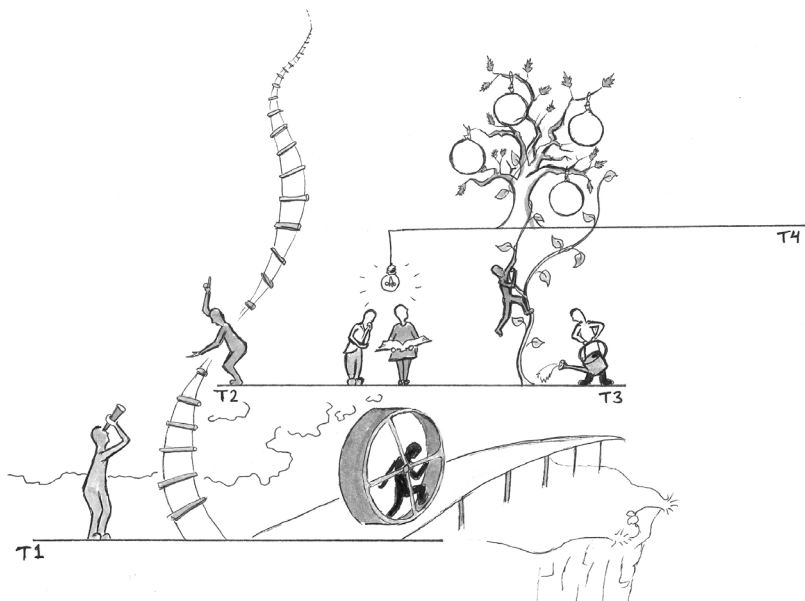

Bild 2. Förändring i såväl struktur som kultur sker genom att individer utifrån strukturella förutsättningar vid en given tidpunkt (T_1) interagerar med varandra under en tidsperiod (T_2 – T_3) och därigenom utmanar det givna och skapar alternativ (T_4).

individer som miljö och klimat: teknologiska förutsättningar skapar ett beroende av fossila bränslen och ekonomiska förutsättningar premierar tillväxt parallellt med arbetsnormen som kulturell premiss, där arbete för tillväxtens skull framstår som både mål och medel för ett gott liv och en önskvärd samhällsutveckling.

De strukturella förutsättningarna blir i kombination med den kulturella tanken om tillväxt som ett universellt mål och medel för samhällsutvecklingen ett hot mot det hållbara samhället. Den fossila ekonomin och infrastrukturen genererar koldioxidutsläpp samtidigt som sociala och ekonomiska strukturer frångår majoriteten av människor friheten att säga nej till sitt deltagande i tillväxtmaskinen, där de ses som en resurs (arbetskraft) som för tillväxtens skull utnyttjas maximalt. Den överordnade tanken om tillväxt förhindrar

den gröna omställningen, eftersom endast den fossila infrastrukturen idag kan generera de vinster som krävs. Risken är att strukturen till sist kollapsar i sin strävan att bevara en ohållbar idé.

Här kan olika vägar framåt tänkas. En väg innebär att strukturen förändras men att kulturen bevaras. Detta är en väg där produktionssystemet – eller tillväxtmaskinen – på något sätt görs ekologiskt hållbart samtidigt som arbetsnormen och tillväxt bibehålls som samhällets mål och medel och alla fortsätter arbeta och konsumera i samma tempo och utsträckning som tidigare. Detta är den rådande EU-strategin, som utgår ifrån tanken om evig tillväxt. På retorisk nivå kan politiska beslutsfattare verka överens om behovet av att ställa om till en fossilfri infrastruktur och energiförsörjning. Tillväxtiden och de ekonomiska och sociala strukturer som samverkar med den ifrågasätts däremot sällan på politisk nivå.¹¹ Exempelvis är målet för anständiga arbetsvillkor sammanslaget med ekonomisk tillväxt i FN:s globala mål för hållbar utveckling – dessa antas inte kunna vara i konflikt med varandra utan antas till och med förutsätta varandra. I själva verket ser vi denna konflikt varje gång arbetsmiljön får stå tillbaka för vinst- eller besparingskrav. Huruvida det finns tid att kalibrera om tillväxtmaskinen till att bli ekologiskt hållbar innan tröskeleffekter av den globala uppvärmningen inträffar, och hur detta ska kunna ske på den globala nivå som krävs, blir ödesfrågan på denna väg.

En annan väg är att parallellt med en strukturförändring driva på för en kulturförändring när det gäller arbete, produktion och konsumtion som tillåter att maskineriet saktar ner. En sådan inbromsning skulle reducera de negativa externaliteterna, med andra ord tillåta människor att återhämta sig och komplettera sin arbetsfokuserade tillvaro med andra värderingar, och inte minst reducera koldioxidutsläppen. En inbromsning kan visa sig vara nödvändig – om inte permanent så tillfälligt – för att köpa mänskligheten tid att

11. Raworth, Kate, *Donutekonomi: Sju principer för en framtida ekonomi*, övers. Linus Kollberg (Göteborg 2018).

antingen göra tillväxtmaskinen hållbar eller att konstruera om den till en ekonomisk struktur som bygger på balans och långsiktig hållbarhet. Här kan idéer om cirkulära system, återbruk, arbetstidsförkortning och basinkomst nämnas som exempel på förändringar som bygger på andra normer än tillväxt och där det hysteriska tempot på arbete, produktion och konsumtion får ge vika för andra värderingar. Att bryta eller bara tänja på arbetsnormen innebär en frigörelse från tillväxtmaskinens motor, en tillvaro där människor och planeten snarare än att vara resurser att utnyttja på bekostnad av psykologisk och ekologisk kris har ett värde i sig och vårdas därefter (bild 1).

Doften av en alternativ tillvaro

Människors handlingar avgör i slutändan om kultur och struktur förändras, och personer som väljer att utmana befintliga normer är här viktiga som föregångare. Personer som bryter mot normen – eller bara tänjer den en smula – erbjuder ett smakprov på en alternativ tillvaro. Den som avviker från normen har en medveten eller omedveten vision om en framtid som normföljarna inte har kommit på att föreställa sig, inte ser som önskvärd eller inte tror är möjlig. Det är en vision av en tillvaro som hårbärgerar fler dimensioner än bara arbete och konsumtion och innebär större frihet för individen, som är fallet med kvinnorna i kapitel 10. Samtidigt kan det vara en vision om en tillvaro som innebär reducerad exploatering av planetens resurser, en tillvaro som genererar färre toxiska biprodukter.

Denna framtidsvision kan framstå som utopisk eftersom den förutsätter att tillväxtmaskinen har saktat in, något som kan uppfattas som en större katastrof än den ekologiska och psykologiska som mänskligheten står inför. Men en sådan utopi är inte bara ett mål utan också ett medel för att över huvud taget kunna slå in på alternativa vägar. Utopier anger visserligen en riktning, men skapar också incitament och motivation för att överkomma sådana hinder som i nuläget förefaller oöverkomliga. Utopier breddar föreställningsvärlden, skapar nya tankebanor. Utan den en gång omöjliga drömmen

om att åka till månen hade ingen börjat skissa på det projekt som tog oss dit. Om ingen hade drömt den en gång utopiska drömmen om kvinnlig rösträtt så hade inte de organiserade rörelser skapats som överkom hindren och gjorde det en gång otänkbara till en självklarhet.

Både normbrytare och normtänjare fyller en viktig funktion, eftersom de i olika utsträckning representerar en vision om ett annat samhälle och uppfinner medel för att nå detta utopiska mål. Normbrytare som syftar till att leva småskaligt, odla sin egen mat eller på andra sätt helt ställa sig utanför arbetslivet, som omställningsrörelsen är ett exempel på, innebär en än mer uppenbar utmaning mot arbets- och tillväxtnormen. De visar inte bara att det är möjligt att leva utanför tillväxtmaskinen i en cirkulär och ekologiskt hållbar tillvaro. Det är ett exempel på en alternativ samhällsorganisering som genom sitt begränsade klimatavtryck bidrar till en inbromsning genom att i mindre utsträckning förbruka naturresurser och generera färre biprodukter. FIRE-rörelsens utopi är dock en annan, eftersom den främst syftar till att personer ska kunna lämna tillväxtmaskinen på individbasis genom att reducera sina utgifter och sluta springa i arbetsmotorn. Deras förändrade livsstil kräver att tillväxtmaskinen fortsätter som förut genom deras beroende av aktiemarknaden och den aktieportfölj som växter genom andras följsamhet med arbetsnormen, andras arbete och konsumtion, om inte för sin fortsatta ekonomiska försörjning så åtminstone för sin frigörelse från arbetsnormen. Men icke desto mindre visar de genom sin livsföring på alternativa mål och medel för att nå dit, att en annan tillvaro för individen är möjlig.

Normbrytarna och normtänjarna erbjuder oss genom sitt sätt att leva ett ifrågasättande av det som är, av normen. De kritiserar genom sina val det rådande. Detta kan ge en bitter smak i munnen hos den som inte är van vid att tänka i sådana banor. Den som oreflekterat följer arbets- och tillväxtnormen kan uppleva ifrågasättandet som kritik mot deras egen livsstil. För den som har mest att vinna på tillväxtmaskinen utgör avvikelserna från arbetsnormen ett regelrätt hot.

Utifrån ovanstående resonemang blir balansen mellan normföljande och normbrytande praktiker avgörande för om vi fortsättningsvis kommer att accelerera tillväxtmaskinen eller bromsa in den genom att förvägra den bränsle. Som det ser ut idag så kommer varje brott från normen med kostnader – samhällsstrukturen ser sådana sätt att leva som anomalier, och de som väljer det kommer att ha svårt att passa in i de system som är förbundna med arbetslivet.¹² Såväl sjukförsäkringen som a-kassan utgår ifrån att människor har en inkomst från arbete. Den som ställer sig utanför är därför mera sårbar om sjukdomen slår till. Om arbete definieras bredare än enbart lönearbete är det rimligt att anta att normbrytarna och normtjänarna också i praktiken arbetar i lika hög utsträckning som personer i traditionella arbeten, med skillnaden att deras insats inte värderas vare sig ekonomiskt eller statusmässigt – de arbetar, men de arbetar på fel sätt i förhållande till vad normen föreskriver.

Att skapa en historia för framtiden

Det framstår som om det inte finns några alternativ till rådande ekonomiska, teknologiska och institutionella strukturer och till rådande värderingar och antaganden. Det som ibland kallas objektiviseringsmisstaget – att se det som är som något naturgivet – döljer det faktum att samhället som det ser ut idag är en ögonblicksbild, att samhället är emergent och framvuxet ur människors handlingar.¹³ Det tillväxtorienterade ekonomiska systemet och den medföljande kulturen framstår som något givet, naturligt och ofrånkomligt, när det i själva verket är en historisk produkt. Nutidens samhälle är en konsekvens av personer som historiskt har följt respektive brutit mot normen. En kontinuerlig samhällsförändring är ofrånkomlig. Normbrytare och normtjänare går i täten för att skapa alternativ till det

12. Norvell Gustavsson, Isa, *The roots grow deep: Strong yet changeable: Social norms and working life* (Linköping 2022).

13. Jaeggi, Rahel, *Alienation* (New York 2014).

som vi tar för givet, till samhällets vansinnesfärd mot en psykologisk och ekologisk kollaps. De är inte bara medskapare av framtidens historia, deras röster kan avgöra huruvida det kommer att finnas någon mänsklighet som har en historia att skriva. Frågan är om deras röster kommer att tystas eller tillåtas inspirera andra – om dessa små bäckar kommer att kunna flyta samman till en tillräckligt stor älv.

Källor och litteratur

- Archer, Margaret S., *Realist social theory: The morphogenetic approach* (Cambridge 1995).
- Durkheim, Émile, ”Sociologins metodregler”, i *Tre klassiska texter*, övers. Suzanne Almqvist & Marianne Kvist (Göteborg 2012).
- Frayne, David, *The work cure: Critical essays on work and wellness* (Monmouth 2019).
- Jaeggi, Rahel, *Alienation* (New York 2014).
- Junestav, Malin, *Arbetslinjer i svensk socialpolitisk debatt och lagstiftning 1930–2001* (Uppsala 2004).
- Marx, Karl, *Människans frigörelse*, övers. Sven-Eric Liedman (Göteborg 1995).
- Norvell Gustavsson, Isa, *The roots grow deep: Strong yet changeable: Social norms and working life* (Linköping 2022).
- Raworth, Kate, *Donutekonomi: Sju principer för en framtida ekonomi*, övers. Linus Kollberg (Göteborg 2018).
- Rosa, Hartmut och Henning, Christoph, *The good life beyond growth: New perspectives* (London 2018).
- ”UN Helps Fashion Industry Shift to Low Carbon”, *UNFCCC*, 2018-09-08, <<https://unfccc.int/news/un-helps-fashion-industry-shift-to-low-carbon>> (hämtat 2022-11-30).

Författarpresentationer

MALIN ANDERSSON är forskare och lektor på Institutionen för tjänstevetenskap vid Lunds universitet. Andersson forskar idag om innovationsprocesser och hållbarhet dels inom vattenhantering, dels inom mötesindustrin.

PAUL BORENBERG är filosofie doktor i historia och verksam vid Historiska institutionen vid Stockholms universitet. Han har tidigare forskat om tjänstefolk i 1600-talets Stockholm och intresserar sig för vardagslivets arbete och eskapistiska förströelser i tidigmoderna städer.

BONNIE CLEMENTSSON är filosofie doktor i historia och verksam vid Lunds universitet. Hon intresserar sig för familje-, kultur- och mikrohistoria samt brott och straff under tidigmodern tid. Hennes senaste bok *Fängslade öden* handlar om det tidiga 1800-talssamhället ur svenska straffångars perspektiv.

LARS EDGREN är professor emeritus i historia vid Lunds universitet. I sin forskning har han bland annat intresserat sig för arbete och social ordning på 1700- och 1800-talen.

ANNA-CARIN FAGERLIND STÅHL har en examen som medicine doktor i medicinsk vetenskap. Hon försörjer sig vid behov som forskare i frågor som på olika sätt rör arbetsmiljö och arbetsliv och hur det påverkar psykisk hälsa och ohälsa.

KATHRYN GARY är verksam som forskare i ekonomisk historia vid Lunds universitet. Hennes forskning fokuserar på arbete, inkomst och levnadsstandard i det tidiga moderna Sverige. Hon är särskilt intresserad av fattigdom, arbetsfördelning inom hushåll och kvinnors betalda arbete.

TOBIAS KARLSSON är docent på Ekonomisk-historiska institutionen vid Lunds universitet. Hans forskning har handlat om arbetslivets historia under de senaste två hundra åren, med särskilt fokus på yrken, löner, anställningsvillkor och levnadsbanor.

BJÖRN LUNDBERG är docent på Historiska institutionen vid Lunds universitet. Han är författare till *Gunder Hägg-biografen Frontlöparen* (2020).

JAKOB MOLINDER är docent på Ekonomisk-historiska institutionen vid Uppsala universitet. Hans forskning berör frågor om arbetsmarknadens historiska utveckling, med särskilt fokus på arbete, löner och ojämlikhet.

MAGNUS OLOFSSON är forskare på Historiska institutionen vid Lunds universitet. Hans forskning har fokuserat på politisk radikalism och folkliga protester under svenskt 1800- och tidigt 1900-tal.

MIKAEL OTTOSSON är docent i arbetsvetenskap på Historiska institutionen vid Lunds universitet. Ottosson har under en följd av år bedrivit forskning om arbetsorganisation och industriell kunskap i svensk industri under det industriella genombrottet.

CHRISTOPHER PIHL är docent och lektor i historia på Institutionen för historia och samtidsstudier, Södertörns högskola. Pihls forskning befinner sig i skärningspunkten mellan ekonomisk, kulturell och social historia med fokus på arbete, krediter och pengar.

IDA DE WIT SANDSTRÖM har en doktorsexamen i tjänstevetenskap och har vid Lunds universitet forskat om arbete i handeln och de kreativa och kulturella näringarna. Idag arbetar hon som gemmolog men rör sig ofta i akademins utmarker.

CHRISTIAN STÅHL är professor i sociologi vid Linköpings universitet. Hans forskning handlar om grön omställning, välfärd och arbetsliv, ofta med fokus på välbefinnande och meningsfullhet.

YVONNE SVANSTRÖM är professor i ekonomisk historia på Institutionen för ekonomisk historia och internationella relationer vid Stockholms universitet. Större delen av hennes forskning har rört kommersiell sexualitet under 1800- och 1900-talen utifrån ett genusperspektiv. Hon har även forskat om hushållsarbete samt lösdriveri och tvångsarbete under samma period.

